КРЦАЛИЈА.

ПРИПОВЕТКА

ИЗ

ПОДУНАВСКИХ КРАЈЕВА

ОД

М. Чајковског.

ПРЕВЕО

СТОЈАН НОВАКОВИЋ.

У БЕОГРАДУ.

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1863.

С-II 1374 II кр.
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд
203/54

Још кад сам летос наумио и огласио да ћу ово дело издати, мислио сам да не пропустим проговорити коју реч и о самом делу и о издавању, јер увек држим да је добро да зна публика, макар колико може, шта сам писац мисли о свом делу или преводник о свом преводу. А није ни та ствар тако незгодна, да писац одмах мора бити подложан својој унутрашњој слабости, ван ако бисмо у људима хтели побити и оно мало самосталности у карактеру што се отима којекако у данашњим приликама пуним свакојаких начина, да се обиђу многи и многи сукоби.

Само дело по себи још је вредније да се преведе кад узмемо у обзир садашње прилике нашег политичког народног живота. Данас је тако јако потребно да се навикавамо на крепке, бурне и огњене карактере, данас нам тако јако треба снажне и ваљане хране душевне; и народу који из појетичког, патријархалног доба прелази у државно, у којега вођеви душевног развитка треба да теже за тим преласком и да га свачим потпомажу, ништа не може бити тако добро дошло као штогод јуначко, силно и бурно. Ја

*

овоме не ћу тражити никаквих особитих потврда, доста је о томе потврде свакоме који зна с каком је вољом дочекивано и читано ово дело кад је лане излазило у подлиску „*Видова дана*“.

Покрај тога саме околности наше и околности међу којима се развија ово дело потпуно се једна с другом подударају. Захвата се и у саму нашу историју најновијих времена и то је један узрок више који овом делу набавља забавности и чини те се мора живље тицати нашег света.

Замисао М. Чајковскога, у овом делу или у главном карактеру његову исказана, одговара потпуно времену у којем је своју ту замисао изводио. Бурно нестално доба, у које се много пута мора продирати силом душевном, спажним карактером — такво је доба могло донети онаки карактер. На како се у том времену све мења, како снага његова готово само зато и ниче да се јуначки сломи — како је то на послетку крај целог тог процеса; тако нам и овамо у трагичности налазе краја тренуци који су се показивали као кључање неког извора, који хоће да потече а још му смета камење и гомила натрпане земље. У вреви — хаосу — и карактера и сила из које мора некад изаћи нешто, у тој се вреви губи све и треба да падне милионом живота, да се скрха и изгуби много снаге; па тек да се дође до онога, чему је све намењено. У „Крцалији“ је његов писац исказао тако једно време и нацртао га је у опште добро са свима његовим страстима, његовим злима и добрима, нацртао га да га јасно можемо видети пред очима. —

Што се тиче појединости, за њих би се већ гдешто више имало рећи. У два три одломка описиван је наш устанак године 1815. Ја бих рекао да је онде писац дао себи и сувише слободе према историји и традицијама нашег народа. Дела другог хајдије, и они бојеви већином су потпуно измишљена ствар која би у такој форми могла поднети у које касније доба али не подноси тако удесно у ово наше, у које се још све памти од тих светих дана и у које тек живи сведоци изумиру. Али не сумњам да би то сам М. Чајковски друкчије удесио да је писао ово дело за Србе. Овако за пољску публику, за коју се зна да је у опште слабо позната са српским стварима, то не значи толико и долази као ствар на свом месту. Ваља нам још додати да је ово М. Чајковски издао 1839. у Паризу, па је у оно време све ово за Пољаке могло још више вредити.

Карактер описивања устанка већ Србин писац не би онако удесио. Они политички апостоли, које он помиње, многе и многе свечаније појаве, које у оно време нашима зацело несу ни на ум падале, одводи нам мисли на Пољску и писац је ту по аналогији радио.

Вредно ће бити да кажем штогод и о самом јунаку ове приповетке. А. Пушкин, кад је био

у Бесарапској 1821. године, виђао га је, а М. Чајковски каже да је већина ствари, које је он ту уплео, истинита, и да се и сад може бити по оним крајевима причају крцалијина јунаштва. А. Пушкин приповеда више тога као истинито, а особито између осталог и оно, што је Крцалија чинио кад је попаљено село Разград. Још имам овде нешто да додам. Баш међу првим врстама помињу се у подунавским крајевима Запорошци, а после при свршетку дела помињу се они исти у турској војсци са својим козачким атаманом Нечајем. Запорошци су далеко од доњег Дунава, а ових, као што каже М. Чајковски има до 40.000 душа и станују највише у Бабадаци, Црној води Вилки близу Исмаилова. Живе већином риболовом и тргују рибом, неки су се од њих и истурчили али су сви сачували матерњи језик. Они су се ту доселили с атаманом Некрасом, те су их отуда Турци прозвали по њему *некрасидима*, па може бити да се и у овом делу гдегод тим именом помињу. Многи се не жене, но се покалуђере под старост. Остало ће, мислим, и онако бити све јасно.

Што се тиче овог мог издања „*Крцалије*“, о томе сам дужан проговорити штогод овде на крају. Пренумераната имам до данас не више од 90 који су ми се јавили и платили. Још ће може бити наћи се до десетина, за које не знам још. Дакле можемо их у округлом броју узети на 100. А то је доиста мален број ма на које дело

кад се на нека и нека дела могу наћи хиљадама пренумераната, на нека и нека која и не припадају у књижевност и не заслужују да се по имену помену у јавном говору. Ја ово не бих толико ударио ни на нехатност наших људи, јер сам се уверио да их има довољно који доиста маре за своју књижевност — колико бих на то, што нико не мари да поднесе из родољубља оно мало труда око скупљања пренумераната. Више их је који маре за књижевност, али их је мало који озбиљски хоће да је потпомогну, да својски раде за напредак њезин. А без тога се неће доћи ни до чега! Као да је досадашња снага, која је на овом радила малаксала, и као да требају нови извори! Зацело је крајње доба о томе мислити и књижевности, томе вечном сведоку народног живота и бића, обезбедити напредовање. Овде ми пада на ум ваљана мисао мога пријатеља Владана Ђорђевића, да барем забавну књижевност ваља наш женски свет да узме под своју помоћ и окриље. Ово хвала Богу није ништа ново, ено се тим у Мађара, Пољака и Талијанаца онолико много учинило и у политичком и у књижевном напредовању јер је топлије срце увек пуније воље и крепости, где се нема о шта огледати мушка снага. Женски свет наш, ваља већ да према свом изображењу и на више тежи и да заузима достојније место у народном животу, јер ко се год поноси чим, ваља и да ради штогод за напредак његов. Па и на књи-

жарску трговину ваљало би да мисле којима би то могао бити посао, јер су ту увек воћи појединци људи.

Да мисли мог пријатеља Вл. Борђевића несу остале без одзива и да се наставило, чему је он издајући „*Кочину крајину*“ захваљивао, мило ми је што могу и ја засведочити лепим примером. Госпођица Јелена Кујунчићева из Београда скупила је на ово дело 35 пренумерената. Уједно желим да оваких примера наша књижевност све чешће дочекује.

Међу тим не ће ни ова ствар, што се тиче растурања књига никад тако рђаво стајати, чим се о томе више стане мислити међу нама, а да је вредно, мислим не ће нико посумњати.

На послетку, ваља ми казати и то да покрај малог броја пренумерената ово дело не би могло никако ни изићи да није помогао г. Милош Поповић, уредник „*Видова Дана*“, јер је дао хартију. Хвала му!

У Београду, 27. септембра 1863.

Стојан Новаковић.

I.

Стари Дунаве, водо словенска, кажи, јеси ли ти однео на својим валовима у дно црноме мору славу и име словенских и дачких племена? Да ли закопа у своје корито веру хришћанску? Кажуј! А гле како се по варошима украј твојих обала издижу врхови од мунара, како се сјају полумесеци мухамедови. Ту нити видиш кула на црквама божјим, нити крста, који је знамење спасово, успомена, што је син творчев остави иза себе роду људскоме. Гле како ти по пољима и брдима врве сами Мусломани и пешке и на коњма, кано да је ова земља њихова рода колевка, кано да је њихова очевина. Влах и Молдавац променише своје римско ношиво с алијиним, а Срби и Бугари вију себи око чела словенског чалму, као да хоће да кажу како су се сагли под јарам ропски. Па и сам пољски син, дивље чедо из Запорожја, што је слободно и не слуша ни једног господара, што се оставило обала плаветникастог Днепра и родних поља украјинских, и само то чедо измени на срамоту имену козачком гајтан од тобоца по турски нашарено и калпак измени шалом кашмирским. Дунаве, ти ово са мном заједно гледаш, па отичеш мирно као и за оног старог доброг доба. Стиди

се! Нек се стиди и сунце, што обасјава тебе и ову земљу: нек се стиди и месец, што вам светли! Охрабри се стари Дунаве! Нек се са дна ускомешају твоји валови, нек се залете срдито попут облака, нек се прелију преко твога корита и нека као потопом преспу ову земљу. Бог покара цео свет, што је погазио његове заповести; покарај и ти племена, што не поштоваше веру својих старих и изневерише народност својему колену.

Овако мишљаше један младић словенскога духа, макар да беше на њему турско одело. Истом га беше гарила наусница, а већ му се око сјајаше јуначком ватром, лице му је још глатко као у девојчице, а већ му се чело сабира у тешке боре исказујући најтајнија осећања из срца. Стаса је висока и витка и под алватним кафтаном прелевају се најлепше лепоте у телу; испод белога турбана прокрада се црна коса, као да се стиди тога знака од робовања. А ко је тај младић? Он служи Мехмед-пашу серашћера исмаиловскога, рођака султанова, који има небројено благо, силну славу, тврду вољу и охоло срце. Крцалија се зове тај младић. А то ће рећи човек, који је на људе и на отаџбину заборавио, па се само по свету потуца и пребија. Родом је из Силистре; мати му и умре порађајући њега, оца није запамтио, није ни чуо зањ, јер неки помор, што удари у подунавље, остави га са свим сирочетом још у четвртој години. По вас дан чуваше гуске да добије парче хлеба и сира; да преноћи само на голој земљи чупаше цело вече перје слушајући где бабе причају о славном

времену или где се певају јуначке песме словенске. Милостињом добрих људи захрањиваше своје тело, а приповестима и народним песмама насићаваше душу. Посао ратарски и срећна сеоска колиба никако му се не допадаху; и срцем и душом уздисаше за свакојаким догађајима и немирним животом; на једном месту не могаше ни по што остати, све се пребијаше од колибе до колибе, од села до села, и све једнако говораше: Турци су будни а Словени спавају. Било му је дванаест година, кад се јави у мехмед-пашину дворцу и заиште коња и оружје. Охолом се паши не може на ино, него се насмеја детету, али заповеди да се донесе оружје. Крцалија узе јатаган, обухвати криву сабљу турску, разгледаше челик, што се као сребро блисташе, а пиштоље притискиваше на прси баш као драган своју љубу или мајка своје мало мезимче. Паша заповеди те изведоше коња; а млади Крцалија обеси му се о врат обадвема рукама тврдо му се држећи на леђима. Крцалија се омили ратничком срцу мехмедову, који одмах заповеди бимбаши спахиском да га одене у турско одело и да га спреми за њихова човека. У шеснаестој години Крцалија на свом коњу трчаше жешће од каква черкеског коњаника, у трку погађаше цилитом гаврана на лету; а грош кад се испред њега у вис баци пробијаше из пиштоља; сабљом махаше као мућа и десно и лево, јатаганом знадијаше такође јуначки владати, а златну леву*) погађаше ножем из руке. Мехмед га одреди у своју арнаутску стражу и назва га својим лу-

*) Некакав турски новац.

бимцем. И преко све те милости мусломанског господара и преко свих леших путова, што се пред њим отвораху, Крцалија не хте никако оставити вере хришћанске. О рођају и о заласку сунчеву мољаше се Богу хришћанском а на прсима ношаше лик свете Богородице, једину успомену од своје покојне мајке. Испод лика беше нешто написано словенским словима, али ни српски ни бугарски. Турско одело и војничка опрема не утаманише у њему слободу и њезино осећање. И будан и спавајући сниваше којештà о колену словенском и он би с драге воље на један пут потрьо силу синова пророкових из Мекe, јер му млада памет не помишљаше да има што се њему не може.

Већ се сунце нагибаше к западу; сјајаше се као какав колут од злата и мало по мало се спушташе плавим небом у дубину. Крцалија још једнако снива гледећи преко широке воде Дунава; по реци се брчкају веселе рибе а око воде облећу морске тице. Он мишљаше: грабљивица ограби једну рибу али не заробљава друге; а људи један другог и убијају и робе у исто доба. Погледа на бедеме Исманлову; јата чавака пролетеше на своја седала; срце се пак Крцалији напуни горчином и повиче: — Све су од једног колена, имају родитеље, својту, а ја немам ни оца ни мајке ни породице ни колибе! Очи му се заблисташе у сузама, а тамна му чежња срце напуњаше. Тада пролете преко широког Дунава орао и подиже се под облаке, те одатле лећаше снажним махом к Балкану. Крцалија гледаше па помишљаше: — Ја сам орао. Он је сам

а и ја сам; у њега има Балкан, у мене отаџбина. Он се вије брзо летећи к облацима, а ја летим крилима од вере к Богу. И с поно итим се осећањем натраг у варош поврати.

Баш под капијом се нађе са својим другаром у служби с Арнаутином Михалаћем.

— Хеј, Крцалија, да неси море трчао за каквом влашком девојком или за чим бољим, да неси чекао у џбуну каквог Јеврејина или Јерменина где се враћа из Стамбола натоварен златом?

Крцалија га погледа жалећи га, и не мареhи за Арнаутина не одговори му ништа. Михалаћ се прихваташе за црне бркове: — Луда главо, гледаш ме тако безазлено, а опет ти се и на челу и на очима познаје да си рођен на зло; јер не говори залуд стари Арнаутин Кордаћ: „Крцалија ће бити крвник да га не ће бити на далеко.“

Крцалија се насмехне: — Е на онда ће Михалаћ пристати за мном. Стара једна словенска пословица вели: врана врани очи не вади, а курјак курјаку не смета.

— Па није тек од данас готова Михалаћева рука да учини што год Крцалија намигне. Ти би ми могао бити син, па те ја опет поштујем као оног, који ће ми бити вођ.

— Арнаутине, пуна су ти уста улагивања, али упамти да ја не чујем ни једно.

— Улагивање је далеко од мене, као што су Мека и Медина далеко од Исманлова; али је дошао ето час те могу с тобом говорити као с човеком а не као с младим ветрогоњом.

— Говори да чујем.

— Мариш ли ти, Крцалија, за благо?

— Не марим ни да га погледам, јер сам свикао сиротињу, за изобиље нити знам нит' хоћу да знам.

— Мариш ли за усладе?

— Ја и не знам какве су.

— Мариш ли за слободу и славу?

— Више него за свој живот.

— Е ти си Крцалија онда наш брат, хајде за мном.

— Куда? Рашта?

— Не питај, видећеш. — И тако одоше покрај обале к бендерској капији. Михалаћу се на мрком лицу тресијаху сотонска осећања, а Крцалија иђаше за њим корак у корак као да је маџионичком силом свезан. Радо би сам промислио о својим мислима, али му у души беше тако тамно и мутно, да никако не могаше разведрити се. Шкрипљаше зубима, руку дизаше у небо мумлајући; видећемо. Стигоше у варош баш у онај час кад стража затвораше капије а мујезини се успињаху на мунаре џамијама да тихим језаном позову на молитву верне пророкове и смерне побожне људе. Крцалија и Михалаћ пролажаху кроз сокаке муком мучећи, па се још и не погледајући. Најпосле стигоше у карван-серај арнаутске страже. Соба беше препуњена димом од дувана, на сред ње чкиљаше свећа, а наоколо сеђаху с прекрштеним ногама Арнаути, Бугари и још Бог те пита какви. Одело им је дивљачко, лица су им дивљачка, а још су већма дивљи погледи. Крцалија коракне преко прага и хтеде натраг; али га Михалаћ увуче силом у собу, а стари Кордаћ повика: — Не треба да се стидиш, неси ти девојка, а несмо ни ми милоснице. И одмах му дадоше лулу с дугачким чибуком и филџан каве. Крцалија пушаше и посрка каву ослушкујући тихи разговор, али му једва неколико речи без икакве свезе могаше откинути. — За тога је Михалаћ већ говорио на само с Кордаћем. Њихов се разговор сврши; стари Арнаутин прикучи се и метне руку на мишицу Крцалији тако јако да се он мало сави и да га чисто неки дрхат кроз тело мину. — Ти си Словенин и хришћанске си вере, рече му, зар те није стид, што си пао на колена пред мусломанским господаром и што си се оденуо у турско одело? Крцалија дохвати турбан с главе па га баци. — Ти си дете, бацио си знамење од робовања, ама неси одбацио њега самог. Хоћеш да будеш слободан?

— Хоћу, одговори Крцалија и очи му се засветлише као звезде.

— Да се ти не бојиш смрти?

— Не бојим се.

— Па јеси ли спреман да убијеш нашег непријатеља?

— Којега?

— Мехмед-пашу, нашег господара.

Крцалија се замисли, прекрсти руке на прси, обори очи к земљи и уздахне: — Не могу, он ме има радо и добротвор ми је.

— Добротвор ти је, што те храни и одева? И коњма се у ахару даје зоби и меће се на њих красан рахат; и псе он има радо и милује их;

иди па с њима дели милост својега господара; иди па прокажи паши што смо наумили, кажи му да је куцнуо час или нашој или његовој смрти још данас, да је народима у подунављу намењена или златна слобода или вечно робовање; похитај, време је скупоцено. Паша ће те богато даривати, хоће ти дати да служиш у харему.

Крцалија побледи и поцрвени; колена му клецаху а срце му обузе паклена ватра.

— Не, не ћу вас издати, хоћу се и ја с вама борити за слободу и делити све невоље, само не могу убити пашу.

— Иди с Богом бескућниче без имена и колена, тебе је роб родио и твоју матер преварио; иди па се клањај пред својим господарем као што ти се и отац клањао, па се може бити и сад клања.

— Лажеш ни једна веро; ја сам Словенин, слободан сам, повиче Крцалија и маши се за свој јатаган, али Михалаћ га ухвати и својом снажном руком утиша ватру младићу а старац се Арнаутин смешаше. — Немој с речима ни с претњом, но де покажи у делу да си Словенин! а сви повикаше: — Крцалија, ти си Словенин, сатри јарам нашега ропства; наша је судбина у твојој руци.

На крцалину ли се лицу виђаше силна борба душевна, али му се у очима могаше читати да је претурио прву борбу, да му се намишљај усколебао. Другови навађиваху нањ, он се устезаше, отимаше и најпосле повика угушеним гласом:

— Пуштај ме Михалаћу, хоћу пашу убити.

Кордаћ га још утврђиваше: — Закуни се Богом Христом, закуни се словенском слободом да ћеш одржати што си обећао.

— Кунем се, рече Крцалија слабим гласом.

— Крцалија, одступи, ако немаш снажне воље, помисли да ће оног стићи клетва и срамота, који се Богом и слободом заклео, клетва и срамота овога света а мука и срамота по смрти.

— Кунем се, убићу га, викне он поузданим и јасним гласом и сви га редом загрлише.

— Наш је Крцалија, смрт паши, живела слобода! А стари Кордаћ говораше: — Не мисли да ми срца немамо да то учинимо или да немамо руке поуздане. Сваки је од нас готов да убије Мехмеда, али то или мора бити данас или никда, сутра би било са свим доцкан. Све би паша дознао и слобода би пролевала горке сузе рад наше несреће. А у ово доба не може нико од нас приступити к паши ван тебе. Данас паша светкује, што му се кћи родила на данашњи дан. Ти му свирај у шаркију и отпевај нашем душманину какву бугарску песму на подсмех словенској слободи. А кад зачујеш на двору пуцањ, ти га удри ханџаром онај час. С нама је народ из Исмаилова, јањичара и нема много, па ћемо надјачати. Надамо се у Бога и у своју слободу надбићемо, па ћемо после удешавати песму слободи.

Крцалија и с њим сви повикаше: — Ми ћемо удешавати песму слободи.

— Е сад хајдемо сваки на своје место, а ти Крцалија иди па удеси шаркију и наоштри ханџ-

нар. И дивља чета оде из карван-сераја опијена огњем и чезнући за осветом.

Пошто Крцалија дође у своју собу, удеси тамбуру и наоштри ханџар на брусу. Јуначком песмом, старом словенском распали са свим младу своју крв, ућутка савест, избриса и последње трагове од захвалности; па се спремаше и срцем и душом у име вере и слободе на злочинство.

II.

На дворским авлијама гораху у катраницама небројене ватре, а на харему се јасно блистају кристална окна по прозорима. Светковина је у двору, а светковина у Исмаилову. Паша светкује дан што му се нађ родила јединица ћерка, мило чедо. Паша је поделио међу своје слуге и међу народ у Исмаилову изобила и милости и поклона и јела и пића и свега другога.

Чудан је и то човек, тај Ћаја Мехмед. Испред ногу му се просипаше слава, благо, част; а он све то немарно гажаше. Срећа, љубав и усладе прикучиваху му се смешећи се, а он их одбијаше; не хте на њих ни гледати. Кад се насмеши, рекао би да га је ко натерао; кад му се чело разведри, мислиш да је и то за невољу. Кад је рат, страшан је и као гуја присојкиња, а кад је мир натуштен је и ћути. У њему године не могоше угасити ватрено осећање, јер му је прошло тек тридесет и пет година, и опет

му је живот само сенка нека, опет живи као на оном свету; он не ужива живота, не напаја се његових сласти. Таки је Мехмед као паша, као вођ, као господар. Али као отац! Ни лавица не љуби тако свој једини пород, као што он љуби своју Селиму. Ако је далеко, на њу мисли, за њом чезне; ако је код ње, крај ње се смеши од радости, и плаче као дете, као луд. Она му је живот, она свет, она све. Црни ушкопљеник пашин стари Аћим, што је њу одгајио, слуга веран као псето, приповеда да је Ћаја Мехмед неких година био друкчији, био ватрен, страстан, весео, да се у својим усладама није издавао лицем, лаком на благо и част и занесен за славом. Кад му је било двадесет година добије неку ћурћијанску робињу, Сару, и њу љуби и љубљаше је као своју душу, као Мухамеда, као Бога. На неколико недеља пошто му се Селима роди умре Мехмеду љуба. И од то доба нестане за овај свет страснога Турчина, и љубав и нежност, што их мајци поклањаше, пренесе са свим на ћерку.

Стари се Аћим куне алахом и пророком да паша ето већ четриаест година није ни једној ћурији јаглука бацио, ни једну ни погледао милостиво, а сваке је године довођено у Исмаилов најлепше женскиње с истока и запада за новце и за друго давање и као поклон од султана, да харем Мехмеду увелича. Стари ушкопљеник не лаже, њему ваља говорити свагда праву истину, што је једина узданица господарева у харемским тајнама.

У великој једној соби, пуној источне раскоши, силан пламен од небројених свећа про-

сипаше светлост на ћилиме златом и сребром извезене, и залеташе се као светао огањ преко шарених персиских тапета и кашмирских шалова. У алабастарским судима пенило се шербе од свакојаког воћа источнога; арапски тамњан ширећи лаку пару по соби издаваше чудне и чаровите мирисе. На меком јастуку сеђаше Мехмед-паша а покрај њега млада Селима. Паша беше скинуо с лица девојчина лаки вео, а његова окорела рука миловаше је по глатком лицу; по нежним веђама, по светлој и као гавран црној коси и по нежном црномањастом челу. Цуре му играју и певају; ушкопљеници скачу у наоколо, ударају у добош а иза зида дувају свирачи у јањичарске рогове и трубе, и бију у таламбасе. Селима је весела: очи су јој за хучном игром, ухо јој се жељно дало за свирком, а душа јој се шири и топи у великој радости.

Паша нити што слуша нити што гледа; њему се поглед изгубио на лицу ћери његове; он се радује, што она то чини, он живи што она живи.

Свирка и игра преста. Мехмед говораше: — Хуријо моја, бегенишеш ли ти глас од шаркије? твоја га мати врло љубљаше — и ту брзо прекиде реч, поносито му око сузе покваси ше; он их хођаше уставити, али залуду. Селима убриса сузе својом маленом руком оцу своме и тихим гласом стаде му срце тешити.

— Како си, оче, добар! Што љубиш ти љубим и ја. Пашу то дирне, и он притиште своје усне њојзи на чело. — Драго дете, одговори, така ти мати беше. — Па онда удари длаком о

длан, а пред њега дође стари Ађим, оборивши очи доле. — Нек дође Крцалија са шаркијом! —

Ађим изађе на поље и мало после се врну заједно с младим Бугарином. Селима се шћаше заклонити велом, али јој Мехмед устави руку пришанувши јој: — То је роб. —

Али ма да је он то лагано шануо опет дође до ушију Крцалији и од те му речи би као да га нож у срце удари. Погледа дивљачно и охоло, па место што би му рука преко жица прелетала, полете за држак јатагану. Девојка се уздрхта од страха, сам паша не могаше у очи погледати младом Бугарину, обори очи к земљи и прозбори тихо: — Млади пријатељу! де удари у шаркију и запевај нам какву бугарску песму. —

Крцалија не промени погледа, и проговори опорим испрекиданим гласом: — Ти си господар, а ја слуга; ти заповедаш, а ја слушам; — па и не слушајући шта ће се даље заповедити куцну у шаркију. Вешто је прелетао прстима преко жица, и најлепши, најплеменитији гласови брујаху му испод руке. Неваше стару јуначку песму словенску, а поглед му беше час на Мехмеду час на Селими. Први пут је видео ћерку пашину, први пут га је запрепастила женска лепота. Очи му се селимине блистаху као звезде од блаженства; а у живосним и јасним цртама девојчиним, на црномањастом лику, у лаганом говору и у поноситим устима исказиваше се као на огледалу небројено благо силних страсти у источнога срца. У том тренућу Крцалија заборави своју заклетву, заборави горку муку што га мину мало час кад се сетио свога ро-

бовања, он заборави да је он један роб, а она Туркиња, да је она кћи његова насилника; све то заборави и очи му се са свим срцем његовим за њом занесоше.

У човека ватрена, ком мисао ври, пролећу љубав, мржња, пријатељство, освета и сва осећања тако нагло као муња за громом кроз главу, пролећу, па му у душу ударају. Селима беше за чудо лепа у белој златом извезеној хаљини, с превезом око главе златом претканим, у белим ципелама и с рукама искићеним амајлијама, гривнама и драгим камењем и с бисерним низовима око врата. Како је седела, помислио би сваки да је најлепша ђурђијанка, најдража хурија из мухамедова раја; али кад устане па погледа као краљица наоколо по свету, кад полажаше охолим корацима као да господари земљи по соби и тамо и амо, онда беше сва милост, круна, рај, све то беше врло мало, тада се и сам Бог дивљаше радостан своме делу, а човек падаше на колена и поштоваше лепоту, тај створ божји као Бога самог. Крцалији се укочи рука на жицама, а песма му изумре на устима. Паша то не опази, али опази девојка и лице јој јако порумени; а ко ће знати да ли од стида или од другог каквог осећања? Још у најмлађим годинама имају жене дар те оштро гледају и тим погледом докучују осећања, која саме буде. Сваки јој поглед чита срце ономе, који је обожава, као што Бог чита савест сваком човеку.

Селима седне; Крцалија уздахне и подигне руку да на ново уз тамбуру запева, а то се на авлији зачу где пиштољ пуче.

Девојке се уплашише од страха а паша повиче: — Ништа, ништа, то је случајно, несу пазили. —

Селима се подиже и гледаше мирно на Крцалију, који се као окамењен не помаче с места. У том се зачу на авлији и опет пуцање, звека од оружја и дивља вика. Стари ушкопљеник јурне унутра; — Паша, Арнаути дигли на те буну, па ишту од тебе живот и благо. — Паша одговори мирно: — Аћиме, сад ћу им одговорити, нек се харем брани. — Он загрли и пољуби ћерку па потеже нож иза појаса. Крцалија гледаше дивљачно паши у лице и прихвати се за јатаган. Селима повика страшљиво и плачући: — Оче, чувај живот; брани ми оца, Крцалија! И паша полазећи запе руком за прси Крцалији а Крцалија паже за њим потегавши свој јатаган.

Јањичари се бранише јуначки, а Арнаути наваљиваху на њих вичући: — Предајте се! није вам више паша у животу. — На то одговараше громовит и оштар глас: — Неверна пашчад, жив је на вашу несрећу! — То беше добро познат глас мехмедов; јањичарима растијаше снага, а Арнаути се бораху с новом жестином као бесни, непрестано продирући. Већ се домаче један до паше и тек да га удари, а Крцалија телућем од јатагана заклони паши главу а оштрицом осече Арнаутину у један пут главу као што косач српом осеца макове главе. Арнаути повичу: — Издаја, издаја! — и побегну на све стране; а јањичари се љутити наклопише за њима и секоше где су год којега стизали. Пре-

ма црвенкастом пламену од мацала виђаше се где се паша бори, а Крцалија јатаганом одбија од њега ударце и бранећи и заклањајући својим телом господара, убија своје старе другове.

Најпосле се све смири. Арнаути неки изгибоше а неке јањичари похваташе и повезаше. И док се народ по Исмаилову спремаше да устаје, већ пуче глас о пропасти. Они се затворише у куће молећи се Богу да вечним ћутањем заклони што су огледали да слободу задобију, као да је то злочинство а не добро какво одбацивати јарам роиски.

Усред мртвих телеса стојећи паша ухвати за руку Крцалију. — Крцалија, ево те овде постављам да ми будеш ага мојој новој стражи. А некакав гробни глас додаде к томе: — Издајицу, кукавицу, убицу. — Паша удари ногом у мртво неко тело, и отури га сабљом, ал' то већ беше мртвац. Стари Кордаћ издахну рекавши: крвник.

Мехмед заповеди те побацаше телеса у реку а похватане баци у тамницу. — Сутра ћемо се ми с њима намирити! рече паша, па се врати у харем.

Крцалија оста на месту дубоко замишљен. — Ја сам издајица, ја сам клетву прегазио, ја сам кукавица; тек сам сад изрод без имена и без породице, без вере и части! Али Селима! Ох, како је лепа! Анђео је! Она рече: — Крцалија, брани ми оца. — А ко би могао да њу не послуша? — Дуго се младић борио са собом, на послетку паде на земљу, - све му огорча, беше опијен љубављу и надањем.

III.

Крцалија не спава; љубав му се с горчином успалила у његовој души као грозница у кужних људи. Хладна је ноћ, обилата се роса спушта, а крв још бруји по жилама младићу. На небу је тишина, а и на земљи је, само што по мислима Крцалији хуји и бесни као што хуји и бесни олујина морска. Подигао се, таре себи очи и отеже руке еда би се уверио да не спава. Испред очију му пролећу чудне појаве као у сну. Стари Кордаћ крвавих прсију, дивљачна погледа, грчевито уснама тржући проговара му речи: — Издајица! кукавица! — Деца и жене по Влашкој и Бугарској ругају му се, и пружајући прст нањ вичу: — Јадниче, бескућниче, немаш ни вере ни части! — Крцалија затвораше очи, али једнако пролетаху испред њега слике као у сну. Жуђаше зоре, јер се надаше да ће на дану нестати тих слика и да ће се разбећи. Уздахну дубоко, и погледа на харем. Ту му се учини некака бела хаљина и некака женска душа, где на прозору стоји. То је Селима. Њезине га очи захвално погледаху, њезине се уснице нањ слатко осмеваху. Крцалија заборави муке, бејаше срећан и с отвореним прсима дисаше онога даха, што му ветрић од његове драге доношаше. С отвореним очима као да будан сања нестаде га у милотама оне девојке, што

му беше као неко божанство; сад се мољаше Богу да продужи ноћцу, јер кад стане свитати, ваљаће му одлазити с тога срећног места. Тако на један пут мења мисли први угоднији час, тако се мењају осећања човечија, а срце их нека гута као сунђер, а друга од себе даје, те се тако та осећања боре вечно међу собом.

Још се око крцалијино беше забавило око лепе Селиме, па или је већ доиста видело, или му се то тек чинило, а повиче неки потмуо глас као испод земље: — Крцалија, Крцалија! — Млади се Бугарин тргне, обазре се око себе; ништа се не могаше видети; али глас опет повика: — Крцалија, Крцалија! — Он скочи и опет погледа. У наоколо још лежаше неколико телеса, он гурне једно ногом, али оно не бејаше више у животу; и друго беше хладно, али кад се примакне и трећем, оно говораше: — Крцалија, избави ми живот, купем ти се да ти не ћу заборавити! —

— Јеси ли ти Михалаћ? да ли те неки ђаво и опет мени на пут тура? —

— Сад буди ако хоћеш и Турчин и паша, мени је све једно, само ми избави живот; ту ти ја не ћу на пут стати.

— Хајде за мном. — Михалаћ се подигне нагло и покрети му показиваху да му је тело са свим здраво. — Ти неси рањен Арнаутине?

— Мене се није дотакао ни један мач; али бих волео да ме баце у Дунав него у тамницу, па да ме сутра натичу на колац. Тако њих двојица одоше кроз авлију дворску баш кад се јањичари враћаше да и остала телеса носе.

Јањичари познаше свога новог агу и не рекоше ни речи. Тако они изађоше на авлиску капију на поље без икакве сметње. У сред вароши Михалаћ заустави Крцалију: — Ти си нас, рече му тада, преварио, а ја бих нашао згоду да ти се осветим, него си и ти мени живот избавио, и кунем ти се да ћу ти захвалити. Арнаутин Михалаћ зна држати на што се закуне; а ако ти затреба рука, у коју ћеш се моћи поуздати већма него што се ми могосмо поуздати у твоју, ти само јави макар једном речју нашој Арнаутвињи Фарићији и Михалаћ хоће бити на мах пред тобом да ти вољу врши. — Тако ов проговори, па га пестане у једном тесном сокачићу између кућа. Други би који пут Крцалија наплатио сабљом тако опоре речи, али сад прогута љуту увреду и врати се у двор. Сутра дан у зору погубе оне Арнауте, што су се бунили, а Крцалија добије од самога паше из његове руке црвену хаљину са златним кићанкама, бео турбан од кашмирског рада и црвен ћурак, које све у Турака значи некаку већу власт и достојанство а у Хришћана је беспослица.

Младом аги слушаше заповест пет стотина ватрене момчади, која беше готова полетети кад он намигне. Тако је могао огледати да стресе турски јарам и да дачка и словенска племена позове на част, што се зове слобода, али он на то и не мишљаше; љубио је Селиму и није јој могао ничим њена мира потресати. Он би дао живот на коцку за један умиљат поглед из тамног ока кћери мехмедове; њој за љубав он заборави сањање о старој словенској слободи, њој за љубав

покрива Крцалија турским ћурком лик свете Богородице и одрекао би се и вере Христове па би и срцем и устима славио турског пророка, кад би казала Селима да хоће; јер кад драгоме своја драга каже за нешто: „хоћу“, онда је њему та реч с њезиних усница заповест од вере, то му је реч божја. Коло, што се зове година, окреће се, показују се нови месеци, нови дани; време се окреће у округ променама, живи од промена. Само што у крцалијину срцу и у његовој судбини нема никакве промене. Љуби као и пре, игра коња као и пре, хита се цилитом и бије се као и пре. Врата су од харема Крцалији затворена, он не гледа лица селимина. Човек не живи само што дише, срце се не може наситити самим надањем. Златни сан и смишљене куле само за који час привезују душу за те чини; доћу трепућа кад њих нестане као магле у јутру, као мехура, што на води или на сапуну скачу. Већ Крцалија подивља и већ му се досади тај непрестано уједначен живот, непрестано мучење од љубави; већ му се повртаху у главу старе познате мисли о слободи а поноc му шапташе на уши слатким речима: „буди човек!“ — „Хоћу“ рече Крцалија и већ поче да речима и поклонима задобија љубав у Арнаута мехмедове телесне страже.

Један дан пред вече долете на запењушеном коњу један татарин и устави се пред дворском капијом у Исмаилову. Кљусина му се беше јако задихала а пара од зноја начини у наоколо читаву маглу. Татарин се мало одмори, жељно дисаше, скочи из седла, жути турбан исправи, протеже се да су му ноге у чланцима пуцале

и поиска да га изведу пред пашу. Радозналиће се одмах око њега начетише, питаше га од куда је, шта носи; али он гледаше муком мучећи и не одговараше ништа. Тако ваља да буде у турских гласника; заповест је његова господара света тајна, њу он мора тамо оставити где му господар заповеди. Гласника, који то погази, Мухамед би проклео и избацио би га између деце верне исламу. Душа би његова за вазда отишла у пакао. На скоро стиже црни ушкопљеник стари Аћим, махну руком на татарина и одведе га управо у харем. Као год пси ловачки кад опазе оседлана коња, ловачки рог или пушку, па се скупе, скакућући у наоколо, ваљају се по земљи и од радости реже и лају, јер су то радосни знаци да ће бити лова, тако се сад и турски војници слегоше, стадоше шапутати, себи честитати, зверати очима у наоколо и машати се за балчаке својих сабаља и јатагана јер татарски гласник носи глас о каквом рату или бар о каквом четовању.

У харему говораше Мехмед с татарином у четири ока; па онда зовне Крцалију. Млади ага уђе и стане смерно али поносито. Не спусти ропски погледа на земљу, него га упре право у очи паши.

— Крцалија, ја познајем колико си мој; у тебе је задовољно слободна срца; теби се сад отвора пут да се прославиш и покажеш. Бугари се подигоше на силу светског падишаха. Ти ћеш сутра у зору полазити са свом арнаутском стражом, којој ћеш ти заповедати. Татарин ће ти показивати пута и казаће ти где је непријатељ.

Удари на њега као муња и сатри га громовском силом. Ако затреба, доћи ћу и ја за тобом. Сутра у зору стани на капију с целим твојим друштвом. Ага отиде а паша стане дозивати остале вође једног по једног и сваком раздаваше удесне заповести.

Крцалија каже просто Арнаутима: „Сутра до зоре треба да су коњи оседлани, а оружје наређено; сваки нек понесе за три дана хране за се и за коња; полазићемо у зору.“ Нико не отвори уста, нити је још коме и на памет пало да запита куда ће се и за што? Али сви одоше брзо и ватрено да изврше заповести. Војници ваља да слушају и не мислећи, да врше заповести и не питајући. С таком се војском може свет освојити колико је широк и дугачак. Тешко оној војсци, она је проклета, где се војник смишља а вођ не зна заповедати. Крцалија оде у своју собу, потражи своје оружје и осталу ратну опрему, заповеди једном робу да му коња поткује, па кад остане сам, пође нагло и крупним корацима по соби и тамо и амо: „Паша ме пали као исето у лов: татарин ће ти показати дивљач, а ти је боди и убијај! Људи, кои хоће своју слободу, њему су бугарска пашчад. Крцалија, ти си издајица, ти неверник, ти си се достајао да умочиш своју руку у братску крв, да се бориш под мухамедовим заставама са својом браћом једне вере. Почекај паше, бојно поље није харем, на њему не ће бити ђавола, да ми приступа и да ме куша, не ће бити мекана девојачка лица, тамо не гори око селимино да те избави!“ Шкргутне зубима и насмеје се

жестоко. „Крцалија има јатаган, има мишицу за слободу а срце за веру: у невољи ће тако и просити; а Селима ми један пут рече: Крцалија, брани ми оца! па после заборави и да има какав Крцалија на свету.“ Уздахне. „Па за што ја не бих могао истрти себи из памети њезину слику?“ Неколико пута прође по соби. „Хоћу је истрти. Чекај, охоли паше! Мојом си помоћу изашао на крај с Арнаутима, а твојом ћу помоћу ја сад изаћи на крај с тобом и с твојим Турцима.“ Већ беше наумио да иде у варош па да се поразговори с Михалаћем и исмаиловским Власима, а у собу упи гост, којему се и не надаше, упи стари Аћим. Крцалија зине да викне, али ушкопљеник метну прст на уста за знак да ћути; па онда се примакну к аги и прошапће му тихо на ухо: „Моја госпођа, лепа Селима, жели ти сваку срећу и чезне за тобом да се повратиш. Послала ти је поклоне; ову бурму носи око врата, па ти не ће моћи ништа наудити; ову мараму носи на прсима да не заборавиш руку, што ју је навезла. Ако ти је мио живот, ако си рад гледати бела света, не шали се главом, ћути, јер иначе тешко и мени и теби.“ И тада тисне аги у руке поклоне завијене у најлепшу мараму, па се уклони тако нагло да Крцалија немаде кад ни уста отворити ни руку пружити да га заустави. Он стаде укочен и сам не знајући да ли је то ушкопљеник из харема или само његов сан на јави. Развије мараму, и златна бурма искићена багдадским сафирима и нашарана черкеским амајлијама, випаше на златном ланцу; бела марама беше од делхиског му-

селина извезена најлепшим шареним везом. Крцалија разгледаше вез, беху све путови посути ружама, на ћошковима златни славуји, све драгани ружини на истоку; у средини беху два састављена срца, а испод њих јерменски ова три слова: С. М. К., а ниже беху увезене речи: „Бог је љубав за људе створио, рече велики певац Садија; срце срце тражи, па када се једном нађу, саставе се снагом алема камена. Њима ништа не може смртна ватра, они своју љубав са собом у земљу понесу, јер је она најлепши поклон од Бога.“ Крцалија пољуби ватрено увезено писмо, пољуби вез, муселин, јер се свега дотицала рука селимина. Обеси бурму себи око врата, метне мараму на прси, и не пође да потражи Михалаћа. У души му се још кретаху трагови од онога, што је пре један сахат био смислио, па помисли: „Сутра ћу видети шта треба чинити.“ Тако ми вазда одлажемо на сутра, што год не можемо да извршимо, или чему нам год не бива доста снаге да га можемо извршити. Пошто тако млади ага утиша сам своје прекоре одгодивши на сутра, седе срећан, као славуј што ружу љуби, кад јој на цвету стојећи мирисе сиса, па и он седећи тако на цвету од љубави и срцем и душом, сниваше целу ноћ о црним очима туркињиним, о лепом лицу селимину.

Испод краја земље подиже се крваво црвено сунце расипљући преко света јасне зраке. Између облака се још сија месец бледом светлошћу, крије се иза њих, зашушкава своје рогове, би драге воље издржао сунчану светлост, али не

може, стид га је од ње, па се уклања. У харемској авлији стоје уређени арнаутски коњаници у гомилама, млади ага пројахиваше између редова на свом црном ату. Коњиц му од мегдана час избија земљу стражњим ногама, час се баца у вис, час поиграва у брзом касу као девојка по игралишту. После стане, копа земљу копитама, ветар му се игра свиленом гривом, реп му се диже као перјаница у појева а из очију и ноздрва сипље му ватра. Крцалија седи на њему као закован, ако га је и појахао нерадо, са седла се не помиче; то је, што се узде нерадо прихватио, али њоме управља да не може бити боље. На коњу је изобила богате опреме, па Крцалији је изобила богатих хаљина, а на крцалином је лику изобила силних страсти. Арнаути, јањичари, ушкопљеници, све је то упрло очи у младога агу, а он, истина, пролажаше између редова, али му се очи не смицаху никако с харемског прозора. Очи су у њега соколове, и кроз дебела окна опет опажа иза навучених завеса лице селимино. Очи им се брзо и нагло разговарају, а ватрени се погледи куну један другом да ће се вечно љубити. Тада изађе Мехмед поносито на авлиску капију и вештим погледом разгледа ред по ред, и коњика једног по једнога, те заповеди да полазе. Ага јахаше касајући, трчећи и лево и десно око једека коњичког а пет стотина коњаника тако лепо и уредно јахаху да се чинило да то не јашу но орахе лупају. Намрштени се паша насмеши, па рече: „Крцалија, ето први пут, где ти се отвара поље да се прославиш, пази дакле добро, да не потам-

ни слава мојих људи.“ Ага подигне сабљу као знамење да ће или однети мегдан или погинути, еаже чело, коњу до гриве, али нико није знао, да ли то учини паши или девојци, која из харема погледаше. За тим окрену коња на једном меету, које беше колико тањир, излете на врх својој чети, погледа још један пут на траг и Арнаути пођоше на капију за својим агом.

Каква ли радост потреса лице Крцалији! Зна да га љубе, а мимо ту се срећу не нађе ни једна на овом свету. Пођоше кроз Исмаилов с татарином према Дунаву. Душа је крцалина кипела од нестрпљивости; рад би да за час стигне и надбије душманина па да се поврати и да положи Селими пред ноге знамење да је мегдан однео.

Ветар дуваше са севера на југ, плаветникасти се Дунав ускомешао валовима и потапаше стеновите обале пеном својега гњева. Преко широке реке превожаше се арнаутска коњица у своје станове против хришћанске крви, против слободе словенске. А веслари словенски и дачки терају силавове, а стари их Дунав носи на својим валима, и не гута их у своју пучину. Види се да је у књизи судбеници написано: „Још није куцнуо час за слободу и за свету веру Христову.“

Силавови се домакоше обали, коњаници поскакаше на сухо, поређаше се и похиташе дунавском обалом пут Силистре. Испред њих се витла у вихорима прах, а иза њих се подижу читави облаци од магле. Трећи дан зачуше где пуцају топови, а на скоро по том опазише стубобове од дима и варош Силистру у пламену. Још стајаше градић. Бесне гомиле бугарске насртаху

ван јуришем а изнутра се Турци бране. Крцалија се сети да се ту родио и зазебе на срцу. Вођ татарин показа руком на градић: „Ето ага, где насрће душманин, тамо се наши бране.“ Крцалија задршће, устави се, и већ му се залетеше речи да их рече: за бугарску слободу, за веру хришћанску! Тада се коњ испод њега узнемири, везену мараму осети с леве стране на прсима, златан га ланац од бурме стеже око врата и лик се селимин у свој лепоти својој показа његовој души. Он потеже сабљу на повика: „Алах, алах, за мном!“ и полете напред на Бугаре. Арнаутски коњаници стадоше викати, као да су чопор ђавола: „Алах, алах!“ сабље им синуше у рукама, коње ободоше, па полетеше за својим агом. Све помрча у наоколо, све се зави у прах, земља се затресе од коњских копита, тресак захуја и зазвижда. Бугари се забуниште тако из ненада с леђа нападнути и наголе да беже; градска војска, сад слободна од њих излети напоље на се удружи с крцалиним Арнаутима; те тако терање и проливање крви трајаше до мркле ноћи. Сваки Арнаутин привезиваше себи око појаса и на седло бугарске главе, и њих паша силистриски скупо плаћаше. Крцалији даде два арапска ата с најбогатијим рахтом, даде му две хиљаде златних лева, ланац од драгог камења и на поклон зелену од кадифе хаљину постављену самуром.

Десет се дана по бугарским селима палило и робило, и Крцалија је био у свему са свим вођ. Што се хтело, то се докучило; сто се села сатр у пепео, а десет вређа ушију бугарских послаше

цару у Стамбол поклона. Паша исмаиловски доби за то, што је притекао у помоћ, двадесет кола свакојакога плена и 2000 грла различне стоке. Арнаути се натоварише златом и благом, а Крцалија се осим поклона, што их доби, још и врло јако прослави међу Турцима, а међу Хришћанима се на ново осрамоти и обрука.

Кад се врати, сретне баш пред самим Исмаиловом човека издрпана, који га устави и на страни му проговори: „Право је казао стари Кордаћ, ти ћеш два пута бити отпадник и издајица, а трећи пут ћеш бити убица. Видећемо, а на мене се поуздај.“ За тим оде на своју страну. Крцалија махаше главом и слегне раменима: „Та шта хоће једнако од мене овај Михалаћ?“ Одјаше у двор и ту га прими Мехмед као свога сина, позове га на ручак, даде му да пуши његов чибук, и допусти му да може пред њим пушити. То беше велика милост од поноситог паше, а велико одличје за охолог агу. Други би какав Турчин дао за то живот, али Крцалија? Шта мари он за све то? шта мари? кад није видео Селиме.

IV.

У двор у Исмаилову дошли су гости. Стари Хаџи-Ахмед паша видински дође у походе Ђаја-Мехмеду. Негда се Мехмед вежбао оружју у двору овога старца и њему на очима, а он сад иште од Мехмеда да он то исто учини његову седмом

сину Хусеину, коме се беше навршило двадесет година. Лако је погодити се о таком послу, где једно за друго иде, паша се прими надгледања и обрече да ће се свакојако старати о ахметову сину и да ће дати зањ своју ћерку уз небројено благо. За то обећање дочује Крцалија и ако беше међу четири ока изјављено, јер право вели стара пословица: муж кад тад прокопка шта му мисли и намишља жена, али драги најпре дознаје шта му мисли драга или шта људи смишљају за њу.

Шта може бити сада у срцу крцалијину, ван пакла? Сам у својој соби пушта се своме јаду; ту се несрећник мучи и кињи да би чисто из памети изишао; проклиње пашу, проклиње своју славу, отаџбину, Бога, саму Селиму, и то му срцу за који час лакше чини. Кад је с људима, мора скривати своју тугу, а претварање му је на ново жаока. Кад се смеју људи или кад се сам на силу или за невољу насмеје, то забада љубавнику, који мисли да је на гробу својега надања, оштре стреле у рану на срцу његову. Више не може издржати, полете да потражи Аћима. На срећу ли на несрећу ли, еле га нађе у мраку покрај баштенских зидова од харема. Ухвати ушкопљеника за руку и грчу га прстом у слабо тело. „Старче, још данас ваља мени видети Селиму, иначе“ — и показа десном руком на свој јатаган. — Аћим задрхта и паде на колена: „То бити не може!“ — Може бити; а ако ми не учиниш, шта те молим, огледаћу да мачем себи отворим пут.

— Шта ти је? Јеси ли побеснео, хоћеш сатарити и себе и мене и њу.

— Шта марим за то, само кад докучим што хоћу.

— Али, заклињем те именом селиминим, остави се тога.

— Никако. Послушај старче! Чекаћу те до по ноћи а одатле ћу се уздати само у своју руку и јатаган. И нагло пусти руку старцу, па се уклони; а Ађим се наслони на зид и замисли се.

Сутра је рамазан, пост мухамедански; и сутра не ће у зору ни један верни пророков узети хране у уста; а данас ће сви врло добро вечерати а по вечери гутаће по добра зрна афијума увијена у сребрно лишће, да би забунивши душу олакшали телу да лакше глад сноси. Крцалија нити вечера, нити једе афијума: не измиче се из своје собе ни једнога тренутка не могући трпети, броји и саме минуте до по ноћи, и већ се једва мало смирио, јер је наумио шта ће. И не узда се у помоћ ушкопљеникову, јатаган је добро наоштрио на чека. Да се на смрт спреми и да се измири са својом савешћу, за њега су све саме беспослице: за живот не мари, смрти се не боји, а што се тиче савести он је с њом свршио све, још кад је пошао у бој под Силистру и ту је њу на свагда запечатио. Баш кад му на ум паде да тражи Михалаћа, па да се с њим разговори не би ли му помогао и посветовао га, врата се на један пут тихо отворише и један ушкопљеник, с неким завежљајем под пазухом, затвори врата, обазре се по соби, па проговори: „Послао ме Ађим, спреми се ага, па хајде за мном.“ И из онога завежљаја извади ушкопљеничку хаљину. За час се Крцалија свуче и обуче на се онај кафтан. Ушкопљеник стајаше као на угљевљу и ослушкиваше. Ага беше готов, а опет не беше заборавио турити

под хаљину јатаган. Ушкопљеник га мољаше: „само тихо и пази“, па тако изађоше на поље. Прећоше преко авлије, нити их ко жив виде, јер све беше на вечери. Испред харемских врата шеташе се један јањичар, позна ушкопљеника и пусти их и не питавши их ко су и шта ће. И по харемској авлији беше исто тако пусто. Ушкопљеник погледаше свуда по авлији да не би кога смотрио, па онда отвори вратаоца на врту шанувши: „Чекај, само тихо!“ Рекавши то, гурне Крцалију у врт, а сам оде у харем.

Кроз прозоре од харема сјају свеће и засењују очи Крцалији. Иза лаких белих завеса мичу се нека лица, али се не могаше разазнати, да л' су жене, или људи. Може бити да је туда и Селима не један пут но и више пута пролазила, али проклети муселин заклањаше провидна окна у прозора. Ноћ беше хладна, оштар ветар дуваше, али Крцалија ни мало не осећаше ту хладноћу, само што му беше врло дуго и што не могаше чекати, па се срђаше. Ветар откида лишће с дрва, жубори преко сухе траве односећи њезино шушкање, и њега обузима и срце му стеже хладна нека језа; време му је све дуже и све теже, јер у немирну чекању време се човеку у мукама као корњача миче. Најпосле се живот у харему мало по мало утишаваше, и свеће се једна за другом погасише. А Крцалија намишљаше: „Бацићу се Селими око врата, притиснућу моје усне на њезине, мојим ћу јој дахом своју љубав задахнути; а из њезина ћу њену љубав сисати. Умрећу од сласти, али ће умрети и она, па онда — онда нека буде што хоће.“ Крв му ври да хоће жиле да

провали, срце му куца све јаче и јаче. Кључ се тихо окрете у брави; вратаоца једна потмуло се шкрипнуше, неко изађе па се накашља, и Крцалија се створи пред њим. Ушкопљеник, који то бејаше, узе агу за руку да му тим каже како му ваља ћутати и уђоше полако у харем. Врата беху отворена, а бејаше ли то соба, или трем или ходник, ништа се не могаше знати од мрака. Ушкопљеник зна путове, па га води нипајући по мраку. Крцалија чисто застрепи, да га не превари ушкопљеник, да га не одведе у какве замке, па може бити паши изда или доведе под мач срећном Хусејину. Маши се под кафтан и увери се руком да му је јатаган још на месту. У тај час зачуше се мушки гласови и зашушташе од корачања јеменије. Крцалија стане, па већ потегне за јатаган, а ушкопљеник се притисне узањ на му прошапће: „Не бој се, то је у пашиној соби иза зида а врата су на харему већ затворена.“ После га поведе даље. Попеше се на седам басамака па дођоше опет на раван под. Кроз једну пукотину просијкваше по кадшто свећа, по кадшто се чујаше шаптање турске молитве. Аги се чињаше да су то векови, и опет му је чудно некако било. Час застрепи, час га опет нека милина прође, час жели да изврши што је наумио, час га је опет од тога страх. Стану пред једним вратима, кроз њих се на једну пукотину блисташе свећа а чудни скупоцени мириси заноћаху душу у најчудније радости. Ушкопљеник лупи трипут ногом пред вратима; она се отворише и изађе стара једна жена, узе Крцалију за руку, уведе га у собу, па затвори врата кључем.

Крцалија се затече пред Селимом, нити се умејаше освестити, само је занемео и укочио се. Селима поцрвени, спусти доле главу и не проговори ништа. Дојкиња кћери мехмедове стара Зулма насмеја се, злобно погледа на њу, па слеже раменима и помисли: „Зар ми толику муку за то учинисмо начинивши им код толиких страхота да се састану е да би се тек видели па да се растану?“ И већ шћаше она нешто да проговори, а Селима поче: „Крцалија, шта хоћеш од мене?“ Жена ће, и ако је млада, и ако је невешта, увек лакше стегнути срце и бити спремна с осмехом, с речцом каквом, којом ће човека охрабрити, ћутање прекинути и дати пута да се искажу најдража осећања. Крцалија падне пред Туркињом, пољуби јој ноге, колена и руке па повиче ватрено: „Селима, љубим те више него живот, него свет, него Бога, више него све!“ Речи ове слатко зајечаше Селими, њојзи беху мила ова умиљавања; и као што поток жубори, тако она проговори: „Устај Крцалија, па седи украј мене.“ Крцалија скочи, хоћаше да загрли Селиму, хоћаше да јој лице ватром својих усана успламти. Девојка се подяже забуњена: „Шта чиниш Крцалија, именом те божјим приклињем, смири се!“ Ага се насмеје пусто. „Смири се! буди при себи! Право велиш ћери пашина! Ја сам роб, слуга оцу твоме, па сам се заборавио, те те љубим, тебе, што си заручница Хусеину сину пашину. Смири се! — Јест, смирићу се кад издахнем!“ — и маши се руком испод кафтана. Селима се замисли, поцрвени па подиже охоло чело: „Крцалија, ја те љубим, нити хоћу да то та-

јим, али не могу никда бити ни твоја ни хусејинова.“ Ага се баци пред њу: „Анђеле, што тешиш, ти си моја, моја ћеш ти бити до века.“

— Слушај Крцалија. Селима сам ја само оцу, само Мехмед-паши, али сам теби и Богу Сара Михаила, хришћанка. Кад се родих, крстише ме на очи мајци мојој, и њезино ми име наденуше на крштењу. По њезиној ме је смрти одгајала Зулма у хришћанској вери. Сад расуди сам, могу ли бити твоја, да Богу клетву не погазим.

Крцалија је погледа, брзо раскопча кафтан па јој покаже лик свете Богородице.

— Саро Михаило, и ја сам Хришћанин! твоје бих љубави ради ја погазио Богу клетву, постао бих никоја вера; ти ме спасавај!

Селима повиче:

„Зулма, Крцалија је хришћанин,“ па му се баци у наручја.

Младић пољуби девојку у уста, у очи, у образе и у чело, и тако притискиваше к себи меко лице њено, као да је шћаше сву у своје срце утиснути.

Зулма подиже руке:

„Господ нека вас благослови! Господ нека вас благослови!“

Тада се отворише врата и ушкопљеник уђе унутра.

— Селима, Крцалија, већ свиће у велико.

Девојка се отргне из наручја своме драгом па скочи на страну.

— Бежи, мили мој!

— Саро Михаило, кунеш ли ми се да ме хоћеш до века љубити?

— Кунем ти се, рече Сара Михаила потихо, и Крцалија изиђе на поље с ушкопљеником. Они дођу у врт, а већ беше прилично видно; ушкопљеник одведе Крцалију у густ један џбун па му рече: „Остани ти ту и не показуј се; јер обично паша излази са својим гостима у врт те се шећу док се и жене не пусте у врт, а ја одох да донесем кључ.“ Ушкопљеника нестане а до пола сахата врати се натраг; нађе агу у џбуну, отвори врата и срећно га уведе у харемску авлију. Ага оде у своју собу, а ушкопљеник се врати на свој посао у врт.

Мујезин већ беше запевао на молитву о заручници. Мехмед и стари Ахмет попадаше на колена, и помицаше уснице шапућући молитве и сагибући чела у част пророку, у славу алаху. Сви опазе како Хусеина у то доба још не би. Да не буде отишао да се шета или је што занемогао па не излази из собе? Отац оде у његову собу, али је доиста устао давно из постеље јер му је хладна. Мехмед заповеди да траже зета, што се спрема да му буде, али га нико не упази. Стари Аћим разгледа већ и саме џбунове и ћошкове по врту у харему једнако питајући за Хусеина, али га не нађе нигде.

Један сахат бојажљива страха и чекања прође за оца и домаћина врло лагано, а уђе стари Аћим. Страх му вираше из очију, уснице му дрхтаху.

— Несрећа, тешко нама. Мехмеде, силни господару, твој ти гост није више у животу, ено га где лежи убијен у врту у харему а покрај њега је и ушкопљеник Хопур, баштован.

Жалосни овај глас удари Ахмета и Мехмеда као муња. Обојица скоче и повичу: „Одведи нас!“ Пођоше, та управо стадоше скакати и тада заборавише мухамеданско достојанство. Украј једног потока између јасминових џбунова лежаше мртво тело хусеиново на леђима. Ахмет се баци нањ, подигне га, обрне га, па повикне страховито и жалостиво. Ломљаше руке, чупаше себи седу браду и из ока већ осушена старошћу с муком се оте суза. И Мехмеда беше истина обузела тешка туга, али се њему опет могаше да почне ствар мирно испитивати. Он нађе на Хусеину на левој страни дубоку рану од ударца, али то не беше од ханџара, јер је кафтан и појас унакрст расечен, него беше тако као да ће за цело бити од криве сабље или од јатагана. Ударен је вештом и окретном руком; од један пут је у срце згођен, и није се дуго мучио. Руке су му доле опружене, усниџе су му пола отворене, као да се растао с душом баш кад је хтео нешто да викне. Чело му је већ охладнело, а крв му се на рани осушила. Три корака иза њега лежаше ушкопљеник Хопур ничице на некој гомили. Земља беше изгребена ноктима, а са етране и на прсима беше на њему шест рана. Крв из њих теџијаше а у телу беше још мало топлоте од живота. Украј њега стајаше крвав ханџар хусеинов. Мехмед промисли, стане истраживати, али не могаше ништа пронаћи. Осим Хопура није нико имао кључ од врта и нико није могао уњ уњи. Зидови су високи, а капија је трипут закључана. И Хопур је доиста-и убио Хусеина па се после од мучења и од страха и сам опростио са

светом. Али где је јатаган? Тражиће га, ама залуду. За цело су га бацили или у земљу закопали; али што би би! То је тако судбином досуђено. Ојађеног Ахмета одвуку од мртвог тела синовља а њега однесу мртва у мртвачку собу и ту га обуку у мртвачке хаљине.

Несрећни тај глас дође и у харем, дође у уши Селими. Јадна девојка плакаше и тужаше за њим.

— Ја сам крива, што је он погинуо, рече она својој дојкињи; Хусеин је за цело опазио Крцалију где улази или је тако што осетио; Хопур је својим животом платио да се о томе до века ћути те се сам убио. Ја сам несрећница свему крива.

Зулма је стане тешити:

— Немој се тога ради једити, срце моје; ти за то ништа не знаш; нити је наш посао да судимо о ономе, што Бог наређује; тако је ваљало да буде па друкчије није могло, него де да се Богу помолимо па ће ти се срце утешити.

И обе клекоше, савише руке, па се помолише хришћанском Богу за душу његових неверника.

Кад казаше Крцалији да је погинуо Хусеин и Хопур, не рече ни речи, него само ошграше и чишћаше своје оружје као што се пристоји добром војнику. Преко дан сретне један пут Аћима и хођаше се с њим разговарати, али он побеже од њега као од ђавола.

Ага помишљаше:

— Бог би знао, шта је старцу звекнуло у главу.

Двојицу Турака што погибоше, и погребоше. По рамазану трећи дан Ахмет-паша оде у Видин. На растанку рече Мехмеду:

— Бог не хте да ти Хусеин буде зет; него ћу ти послати мојега шестог сина Абдалу; може бити да је опет како год записано у књизи божјој да твоја Селима буде моја снаха.

Мехмед махне главом, метне своју руку на срце па проговори:

— Хаџи-Ахмете, све ће бити, што ти хоћеш.

Сам Мехмед испрати пашу видинског на коњу из вароши а ага Крцалија одјаха за њим до на Дунав. Узгред поигравaше коња, како је обичај имао. Ахмет погледаше, а срце му је пуцало кад помисли: „тако негда поигравaше коња и мој Хусеин; сам он што могаше тако снажно и окретно коња поиграти, као ага“, па се онда примакне Крцалији:

„Млади јуначе, пазим те, јер ме опомињеш на мојега сина. Чуј, и ти би га заиста пазио, само да си га познавао“, и ту уздахне — „а и он би тебе пазио. Ама тако не би суђено! Узми од мене на поклон његова ћогата; то је прави Персијанац курдистански, за његову оправу дај један дукат да те од њега не скоби каква несрећа.“

Лице у Крцалије чудно се мењаше, он је час бледео час руменео. Захвали паши па извади дукат, те му пружи. Паша придода:

— Молим те, буди пријатељ моме сину Абдали, који ће скоро доћи међу вас. Ага, буди му пријатељ.

— Хоћу паша, задајем ти реч! И у тај мах зрака срећнијега осећања засја му се на лицу.

На скоро дођу на Дунав, ага се опрости с пашом и врати се с једним делом од арнаутске страже натраг.

Један Арнаутин доведе белога хата хусеинова са позлаћеним оружјем убијенога јахача у Исмаилов. Крцалија не хоћаше ни да погледа свој поклон, он нави турбан на десно, потера свога вранца па отрча трком у варош. Арнаути га погледаху говорећи:

— Ваљан ли је овај наш млади ага!

V.

Два дана по одласку ахметову оде Крцалија у стан старој Арнауткињи Фарићији. Њу су познавали сви коњаници из арнаутске страже. У ње беше увек лепих јела, и јака пића, што их забрањује коран верним синовима мухамедовим. Њојзи су казивали тајне и она је често расправљала кавгу између арнаутских коњаника. Она је знала где је који од њих и о чему се бави, ако изиђе из службе пашине. Од ратне пљачке сваки јој Арнаутин доношаше поклон као порезу, али је она то свакоме богато накнађала. Трговци, јерменски или јеврејски, фанариотски или дачки, вазда мољаху бабу да их она заклони на њихову путу. Арнауткиња је обрицала да се хоће молити Богу, а да се њена молитва изврши, ваљало је свак да плаћа. Она пак нитя бејаше каква вештица ни врачара; одрицаше се сваког до-

говора с ђаволом и непрестано говораше да је својом молитвом умела задобити божју милост. Несрећа и сиротиња не одоше нигда с њених врата непослушане; баба и ако се чињаше да је сирота и саможива опет беше увек готова да одмах утеши речима и добрим саветом и да удели богату милостињу. Завидљиви суседи, као што је то вазда на овом свету, брукаше сироту бабу износећи глас да она у својој кући заклоња свакојаке послове и да је ту свака слобода злочинцима. Било тако или не, ово брукање не учини ништа; једни се бабе бојаше, други је називаше поштеном бабом, мајком арнаутске страже.

Мрак се густ већ био ухватио, а на небу се не могаше видети ни месеца, ни звезда. Можда се месец гдегод са звездама на части забавио, па им је добро, те су у срцу весели; али је људима на земљи необично и страшиво чисто без њих. По гдегде се светљаху по кућама немирне свеће кроз узане прозоре; па су сад и оне лепе и оне раздрагавају, јер право вели она реч, што каже да је у води где нема рибе и сам рак риба.

Крцалија прође покрај свето-јованске цркве, те светиње од вере, у којој негда сагибаше Хришћани смерним челом своје смерне душе пред Богом, Христом, пред светом Богородицом и пред светима божјим, а у којој сад Турци полажу сламу својим убојитим атовима. Неких година је Крцалија беснео од једа рад ове срамоте, што се чини вери христовој, али сад и не мишљаше на то; провуче се у узацак један сокачић и на скоро бејаше пред једном незнатном кућом, пред станом старе Фарићије. Куцне песницом један

пут па и други пут, а трећи пут лупи ногом тако јако да шарке сташе пуцати на вратима. Већ беше наумио да истави врата, али зачу где неко корача на авлији, а кроз неку рупицу сијаше се свећа све ближе и ближе. То беше стара погурена Арнауткиња и држећи жижак у руци отвори врата.

— Ти ли си млади ага? А што тако хитиш?

— Чујеш мајко, није право да оставиш своју децу да те чекају на вратима као пси.

— Уђи унутра ага! ал' кроз зубе мумљаше: „Камо срећа да си ми дете!“ и тако уђоше у собу. Соба изгледаше сиромашка и на дуваровима не бејаше никаква накита. Место простирке беше дебело платно, али беше топло; у оџаку горејаше жестока ватра.

— Седи па се греј ага, рече баба, пошто седне по турски украј ватре. — Шта има ново у пашину двору, има л' да је ко убијен, или да је што овако било необично; — и с очима дубоко утонулим у главу погледаше агу тако оштро, тако поуздано, као да му хтеде мисли са свим скроз проникнути те изнети на видело и најсакривеније тајне из његова срца. За тим јој се преко дубоких и небројених бора на лицу поигра подругљиво смешење.

— Рашта си ти дошао овамо у моју кућу? Ти си гост редак, који се готово нигда не виђа. Хоћеш ли јести и пити, да те служим?

Поглед, којим га гледаше Арнауткиња онако учећи, задржа Крцалија поноситошћу својега погледа у мери; он се не помете, не спусти чела, него трчаше очима по соби.

— Фарићија, да нема код тебе још кога?

— Ага, јеси ли ти дошао к мени по заповести пашиној да некога тражиш?

— Није. Ја сам дошао од своје воље.

— Ако је тако, онда ми ваља теби казати да овде нема никога жива осим циганке Цанге, а она спава као заклана, јер се добро уморила предуђи.

— Ти знаш где је Михалаћ?

— И знам и не знам.

— Мени је Михалаћ рекао да код тебе могу свагда разабрати зањ.

— Кад је тако говори шта хоћеш.

— Хоћу да се састанем с њим и то одмах.

— То не може бити, он је даље одавде него моја колиба од вашега двора.

— Он је обећао да ће ту бити кад га ја зовнем.

— И он то хоће чинити.

— Кад?

— Чекај! па онда поче прсте сагибати, нешто мрмљати и светлити очима, као да је то све од помоћи мислима. — Два — три — два — у седми дан рачунећи од овог тренутка, наћи ћеш га.

— У седми, е па онда има још времена. Хвала ти мајко Фарићија.

Он устане, па се почне спремати да одлази. Баба га погледаше, а све је нешто копкаше.

— Зар више ништа не ћеш?

— Не ћу. Лаку ноћ мајко! и он отвори врата, а баба се дигне за њим, понесе свећу и засветли му, па пошто закључа врата на авлији помисли: Он је већ поступио напред, сад није доба заустављати га. Он је од оних људи, што све на-

пред јуре. Истина је поносит, али ћемо га утишати; и татарски је коњ дивљачан, па га опет Татари науче на узду и на седло. Што је теже радити посао, слађе је и милије кад се уради.

У пашину је двору тамно, глухо и једнако. Мехмед је још невеселији него пре: клони се људи па и саме Селиме. Млађима заповеда, маше руком, и гледа чини ли се што он заповеда, па ако се не чини онда у њега има бритка сабља, а у преступника глава на раменима. И стари је Ађим туробан и плаши се људи; колико год пута види Крцалију, вазда окреће очи од њега колико га год пута среће, обрће се или се измиче на страну, као од бесна пса или од ђавола. Како је тамо код Селиме, тешко је знати. По смрти хусеиновој вратанца на врту тврдо заковаше а прозоре харемске према авлији зазидаше циглом. Мехмед није рекао ни речи да се што љути ни на Селиму ни на коју год робињу, али је он тако заповедио, па не може бити другчије; и би за цело векови прошли, свет би се могао у прах скршити, а не би никоме пало на ум да га запита за што је тако опрезан. Млади ага, као да је хтео да време прекрати и да угуши немир у својим коњма, дражећи их, непрестано тркаше своје коње. Арнаутски су коњаници опазили да се уздрхти и поцрвени кад узјаше ђогата персијанског, што је добио од Ахмета на поклон, да се уздрхти кад хоће да меће ногу у узенгију и да после непрестано бије ата узенгијама по боковима, бије га, а он је тако жесток, као да га врелом водом посне; трза му узде да му хоће чисто да расцепи вилице а ат је тако

обучен да би се могао управљати свиленим концем; а не сјахује с њега док се и он и коњ са свим не уморе. Једни вељаху да је он пазио Хусеина као за то што ће му друг бити, па му се распали срце кад га се сети, а распаљено срце не имајући друге освете нагони агу да покаже своје беснило на коњу убијеног господара. Други опет мишљаху да је Крцалија мрзио Хусеина као што се претеривао с њим око милости у Мехмеда и око ратне славе; у његову пак бујну срцу не познаје страст крај, па је мрзост прешла с господара на коња. А за што се то тако чинило, Крцалија је знао најбоље ама није никоме ни речи говорио. Може бити да је штогод за то знао и стари Аћим, јер колико је год пута видео где се мучи ћогат, и ако је ушкопљеник, опет уздрхта од гњева, очи му се засјаше, махаше главом, сажимаше раменима, али не изусти речи; ни он не издаваше своје тајне.

На послетку прође седам дана; дође тамно вече и Крцалија се подиже хитно у колибу старој Фаријији. Сад није морао дуго чекати пред капијом ни дуго куцати. Капију му и не отвори баба него Михалаћ, загрли агу раширеним рукама и одведе га у собу. У соби не бејаше никога.

— Е, Крцалија, је л' да знам држати реч. Јеси ли навршио са свим, што прорече Кордаћ? Баш беше чудан тај старац.

Крцалија поцрвени па протепа:

— Арнаутине, несам ја убица.

— Ја те не оптужујем; то само теби самом кажем. Но шта хоћеш? Говори! Време је скупо.

— Михалаћу, ја љубим кћер мехмедову Селиму.

— Па ти је проси у паше.

— Не ће ми је дати, ћу је он обећао Абдали, шестом сину Ахметову.

— Зар је мука и Абдалу опремити онамо, куд је опремљен и Хусеин; могу се они тамо и с хуријама забављати; а ти међу тим узми Селиму.

— У Ахмета ће остати још пет синова.

— Ко је добре воље, може и ових пет послати још у еден или цехенем, онамо, куда ћемо један пут сви полазити. Живот човечији вреди ударца, вреди једнога маха; је ли Крцалија?

— Јесте! и он се замисли. — Ама имају остале паше синова.

— Имамо и ми јатагана, ханџара и руку па ако буде до невоље и јаничарских пушака или пиштоља.

— Михалаћу, ти се шалиш са мном, то би се отегло дуго.

— А ти деде што краће.

— Ја ћу узбунити арнаутску стражу, ти се договори с народом; па ћемо ми ударити на двор, убити пашу и —

— Доста, ага! стари врабац не иде два пут у замку. Ми ћемо се побунити, паша ће проговорити теби две три речи, Селима ће се на те наемејати умиљато, а ти ћеш изаћи, па ћеш нас потући. Уз то ја ти познајем Арнауте; они иду за тобом на бојном пољу, али не ће хтети да их водиш на буну. Позната је ствар да ти немаш ни части ни вере. Не треба да се срдиш, ја сам ти пријатељ и готов сам да те служим.

Крцалија зашкрипи зубима.

— Измисли штогод да добијем Селиму.

— Чекај, хоћу да се разговорим с бабом, она је мудрија од мене.

— Хајде ако хоћеш и с ђаволом, ја ћу чинити што ти хоћеш.

— Што се тога тиче, верујем, насмеја се Михалаћ подругљиво и оде у другу собу. Крцалија стајаше пред оцаком и гледаше у пламен, а мисли му севаху кроз главу као пламенови у оцаку.

Михалаћ уђе.

— Смири се, Фарић ја се обећала да ће ти служити. Теби ваља овде остати до по ноћи; ходи за мном у ову собу, неће нам време додијати.

И он га одведе у малу једну собу, која беше према њему, у којој беху Фарићија и Циганка њезина слушкиња; па Крцалија још не могаше ни уста отворити, а он већ метну на средину сто, покри га чаршавом, узе иза пећи печено прасенце у неком земљаном суду, а из краја дохвати стакло с влашким вином и чаше.

— Ово су ти најбољи да им се кажу тајне, јер не питају и не брбљају.

Наспе вина у чаше.

— У твоје здравље Крцалија; нека је благословено што се спомиње Кордаћ и његове речи!

Крцалија узме чашу:

— У твоје здравље Михалаћу, али ми кажи, ко је ова Фарићија, или је вештица или ђаво?

— Жена од меса и крви као и ја и ти, ама има памети, слави Бога, не уклања се с пута ни ђаволу, то ћеш одмах видети.

И даље се не могаше од њега измамити ни једна реч о баби. Крцалија се напије и не могаше да се стрпи; кад зашкрипише врата у другој соби, покаже Михалаћ једну пукотину па проговори:

— Ето погледај, па ћеш видети више, него што ти ја могу казати.

Крцалија провири кроз рупу и колико се зачуди кад виде стару Арнауткињу и ушкопљеника Аћима, где седе код пећи. Око му се у ухо претвори, али не могаше ништа чути ван неразумљивих гласова и јединих имена: „Хусеин, Хопур, Крцалија, Селима.“ Пошто по сахата продиванише, оде ушкопљеник, а Арнауткиња га испрати на поље, поврати се, ходаше по соби па онда отвори врата од мале собе и проговори:

— Ага, имаћеш Селиму, али је води са собом далеко, јер не могу ничим оковати гњева мехмедова; теби ће Михалаћ наћи место, где ћеш се склонити.

— Мати, а како ћу ја доћи до те среће? и хоћаше да је загрли.

— Немој ага тако жестоко, остави све нама, ти само буди у сумрачак с два коња спреман према великом острву; само се добро опреми с оружјем и нека су добри коњи! Јер вас хоће гонити, а за остало ћу се бринути ја с Михалаћем.

— И ја бих делио с вама опасности.

— Не ће бити без тога, то ће снаћи и тебе и Селиму, али знај, да коме ја дам руку у помоћ, онај се мора оставити са свим мени и мене са свим слушати, иначе ја узимам руку натраг.

Крцалија се уједаше за усне помишљајући:

Стари ђаволи залогају, дао бих ја теби твоје, да ово није о Селими. Али не проговори ништа.

Баба настави:

— Сад ага, иди кући, јер не сме бити да те когод опази где излазиш из моје куће. Зору можеш мирно одспавати, али у сумрачак да си на ногама.

Крцалија подиже поносито чело:

— Арнауткињо, ја ћу ти службу златом наплатити.

— Остави га за се, а ја ћу се већ и сама знати наплатити, ја ћу наћи пута; али сад иди, јер су одавно певци певали глухо доба.

Крцалија махне неповољно главом за растанак, и оде на поље. Баба се насмеје.

— Погледај Михалаћу, бесни као бик, кад хоће да га упрегну у јарам; требаће подоста док се његов врат навикне на јарам.

— А ја, мајко, сумњам да ћемо ми њега моћи упрегнути у јарам; није се он родио да слуша што му се заповеда.

— Мени је све једно, слушао нас он или нам заповедао, само кад је с нама, само ако се обистини, што рече Ивонија.*) А сад Михалаћу лаку ноћ. Де да се испавамо док још несмо посла започели, а у зору нам ваља одмах почињати.

И тада легоше да почину.

До саме зоре ходаше Крцалија испред дворских капија, у зору уђе и нико се не усуди да запита откуд иде млади ага. А како ће он по-

*) Ивонија је био влашки господар за краља пољског Сигмунда III. Много је војевао с Турцима, а с њим војеваше заједно неки влашки војвода са својевољцима и запорошки атаман Швирковски с 30.000 Запорожаца. Овај последњи погине а Ивонију ухвате Турци и растргну коњма на реповима.

мишљати да почива кад не може ни на једном месту стати или поседети; кад се непрестано миче. Срете Аћима и хоћаше да с њим говори, али се ушкопљеник окрену од њега не гледајући нањ и похита у харем. Крцалија говораше сам себи: ја не могу да ухватим краја овим људима, али нека буде како је суђено. Ваља напред јурећи док не дође време да се говори. — Зовну га паши. Он му проговори невесело али полако:

— Крцалија, пошаљи сад после подне један део твојих Арнаута на по дана хода на видински пут; сутра им рано ваља дочекати како се пристоји Абдалу, сина ахметова, што ће ми бити зет.

Крцалија се поклони па изиђе. Да је паша у то доба погледао агу, он не би жив изашао из харема, јер кад Мехмед говораше о зету Абдали, лице се Крцалији створи у сам гњев и мржњу и крвну жеђ, а из очију му севаху муње високе поношљивости. На срећу љубавнику а на несрећу оцу, Мехмеду беху очи к земљи оборене, и Крцалија се свом добротвору Турчину поклони захвалношћу.

VI.

Чекати — како је рђава реч за срце, што љуби, чекати, па све знати, па не знам како бити уверен, — али вазда је то некако незгодно, па кад час да се наврши ближе дође, онда је време најспорије, онда су жеље најјаче. Али чека-

ти, па не знати ништа, па се тек за то, што тако треба, ослонити на људе, на игру случају, поверити се слепој неизвесности па непрестано мислити шта ће бити још кроз неколико часова, и како ће се судбина навршити, хоће ли бити на срећу или на несрећу — то је мука, преко које се не може ништа замислити, што би жешће мучило.

Крцалија разда заповест својим арнаутским коњаницима, заповеди да му се оседлају оба коња бринући се бајаги да не умори и једног и другог ако пође да разгледа стражу и два и три пута. Погледа на сунце, али је оно још стајало високо; јурне у своју собу, разгледа оружје, обуче на се најдраже своје хаљине, благо потрпа у кесе, а у џепове од чакшира натура барута и олова па огрнувши се кабаницом изађе на поље. Што му се душа не могаше стрпети, то му беше на срцу као олово, мисли му се превијаху између страха и надања; али му с чела не беше ни мало нестало пређашњега поноса, слободно погледа соколовим оком око себе, а лепи му се стас подиже пркосећи и људима и сунцу. Млади ага није проживео много година, али се напио не баш лаганога пића из чаше што учи; зна он, да ономе, који хоће да докучи за чим иде и да заповеда великој гомили, ваља владати лицем да га не изда, да му ваља владати својим гласом и да му ваља сакривати оно, што срце осећа. Погледа на сунце; већ беше на ручаници, он сазове арнаутске коњанике и појаха враног ата. Арнаутин неки, роб, вођаше опет за узду ђогата Персијанца са свим опремљена. Чудно! Сад ага не потрча

свога коња ни у авлији ни на капији. Кроз варош јахаше полако и кад су прошли једно четврт сахата хода, остави ђогата код једне рибарске колибе у Кулуђери, а оног Арнаутина с Персијанцем удружи с оним коњаничким делом; — па потрча у скок колико је игда могао дуж Дунава путем галачким, раздели људе до Кислича па се поврати сам натраг.

Сунце већ западаше за земљу и само једна перјаница сјајних његових зрака позлаћиваше још са запада мрачне крајеве на небу. Онога непојахана коња узе Крцалија за узду, па откаса с њим на Дунав. Изнад вароши се спушташе вечерња помрчина као магла у пролеће, а јека од језана одјекиваше са свих крајева. Крцалија стаде баш на самој води према острву, које сакри иза густог једног врбова шибљака, завије се у кабаницу, десном се руком прихвати за јатаган, па се пусти погледати по вароши. Опажа већ где се враћају рибари с реке са својим мрежама кући, Татари терају читаве чопорове коња, што су их појили дерући се, а Молдављани се враћају хитно с обилатим ловом у варош. Да је могао, он би овај чопор узалудних сведока сав исекао. Проклиње људе што још не лежу да спавају, проклиње небо што оклева с вечерњом помрчином, али га не слуша нико, ни небо ни људи; нико не одступа од свога реда и времена њему за љубав. Најпосле се смрче: у мрак утонуше врхови од мунара, кровови од кућа и бедеми од вароши. Крцалији срце у прсима брже куца, а крв му стаје у жилама. И у тај мах осети са свим шта је чекање, кад се не може сноси-

ти. Већ сам у себи помишљаше: нема од тога ништа, а тек угледа гомилу људи. Хите из вароши и нешто носе: то су они. Брзо притрчи, звизне лагано, а с друге стране му се одговори. То су они! Михалаћ! Они се прикучише, оставише онај терет на земљу, па побегоше Дунаву. Само један заоста, а то беше Михалаћ.

— Узми је Крцалија брзо на коња, па хајд' да бежимо!

Ага узе Селиму на руке па је притиште на своје прси:

— Смири се, мој анђеле!

Она беше слаба и у несвестици, само до пола очи отвораше:

— Избави ме!

Па онда опет склопи трепавице.

Крцалија притиште своје уснице на уснице девојци и тада би јој он драге воље непрестаним пољупцем страх са срца разгонио. Али га Михалаћ ухвати за кабаницу.

— Где су ти коњи? Хајде да бежимо. Још мало, па се не ће имати кад!

Ага се тргне, похиташе за шумарак и за час беху на коњма. Пред собом на седлу држаше Крцалија Селиму; десном је руком беше ухватио око вита стаса, сакриваше је у кабаницу, а својим пољупцима покриваше и грејаше лице девојци. Десном руком држаше узде.

— Води нас Михалаћу! па нагоше за Михалаћем све у скок.

— Саро Михаило, небо моје, све моје! опрашташ!

Сад се она беше повратила к себи, дрхташе

и привијаше се на прси своме избавитељу. Познаде га по гласу, по лицу, очима, срцем њеним.

— Крцалија, избави ме, они хоћаху да ме убију.

— Смири се мила моја, код тебе је Крцалија, не сме ти ни длаке из главе нестати. Саро Михаило, више те љубим но живот.

— Крцалија, љубим те, одведи ме оцу.

Он јој одговори врелим пољупцима, па узенгијама ободе вранца, јер Михалаћ беше измакао на хитром Персијанцу. Беше мрачно, месец и звезде као да су се договориле с Крцалијом да се на небу не покажу. Шушкање корова показиваше да иду преко дивљих поља, а оштра устока издаваше да иду западној морској обали. Поплашене гуске крећаху по бари а курјаци бегаху преко пустаре урлајући, јер смрзнута земља одјекиваше јасно испод копита, а дивљи шуман тресак ораше се јако. Ветар звиждаше покрај ушију коњаницима, шибљак пуцкаше ломећи се испод коњских копита, а девојци је нека језа, али јој је опет нека милина. Куда хити? Она не зна, али у њијим је рукама! У рукама је својега драгог. Нити говори нити сама зна шта мисли; нагао лет, коњски топот и умиљавање њена драгана тако јој забунише мисли, да јој све у глави иде без реда, да јој је све забувено. Ватрени јахачи измичу у силним корацима, као да им је ђаво на леђима. Из крцалине душе излећу тако силно љубавни зраци као да му је срце све у пламену. Срећан је, тако би он летео целога свога века, бар не мисли шта ће понајпре бити, и шта се може десити и данас. Михалаћ је покрај њега, пази на њу, а вранац је носи; а зар

и аги није за доста ове среће, којој се није нигда надао? А хитно праскајући све се даље измиче, обрћу се на лево, јашу још мало преко пустаре, настављају путовима и провалама, пролазе њивама и на послетку дођу у једну шуму. Ту пође Михалаћ свакојако искривуданом стазом, али непрестано у скок. Залаје псето, на далеко се засветли мала свећа а Арнаутин викне:

— Овде ћемо отпочинути.

Потрчи тамо у скок, сјаше с коња, и уђе у авлију. Куцне на врата и стара једна Бесарапка баба изађе.

— Где је бољар? упита Михалаћ.

— Још се није вратио.

— Довео сам госте, дај нам ватре и још чега да се опоравимо, а за остало ћу се ја старати.

— Све је готово, уђите у собу.

— Хајд унутра Крцалија, ја ћу коње намирити.

Крцалија унесе Сару Михаилу у собу и положи је на сиротињску, али чисту постељу. Девојка погледаше умиљато на љубавника.

— Крцалија, одведи ме мом оцу, само је мене на свету имао.

— И ја имам само тебе једну на овом свету; нека ме узму од тебе, па нека ми узму живот. Саро Михаило, немој тражити моју смрт, а ја те љубим, како човек на земљи није нигда љубио.

И он клече украј постеље, љубљаше јој руке, ноге, халине, али је у лице не смејаше пољубити. Њојзи је у исто доба и тужно и мило видети у једно исто доба толико туге и љубави заједно.

— Крцалија, устај, не бој се, ја ћу пасти пред

ноге оцу, није његово срце од камена, не ће нас раставити.

Ага се насмеја жестоко.

— Не ће те раставити с Абдалом, са смрћу, Хоћеш ли то? Ако хоћеш, оно ћемо се на мах вратити у Исмаилов. Ја сам готов да изгубим главу за твој миг; и шта ће ми живот без твоје љубави, без тебе?

Он уста, а најкрајње беснило још му увелича лепоту у очима његове драге.

— Не, Крцалија, немој се кињити, ја те љубим, хоћу за тобом, ма било до на крај света.

У црном јој се оку заблиста једна суза. Крцалија убриса сузу својим уснама и умиљаваше се око драге као мати око детета. Тако и она око њега. Срца у њих двога, што се љубљаху, разговараху се једно с другим, али не речима него пољупцима и очима, докле већ девојку уморену напрезањем и осећањем не свлада сан и не заспа као анђелак. Крцалија клечаше на њезиној постељи, нагнут преко њена лица; не усуђиваше се да се макне, већ и не дисаше никако. Бесарапка изађе на поље, Михалаћ сеђаше на оцаку и гледаше час у љубавнике, час у ватру, махаше главом и слегаше раменима; може бити што је хтео дремеж растерати а може бити што је жалио агу те га тако један тренутак дотле ослаби и разнежи као да је цео свој век провео у харему међу ропкињама, као да није све једнако коња тркао и с оружјем се витлао.

У дворцу исмаиловском заподе се страх и чудо и забуна. Паша час узбукћаваше од љутине, час изнемагаше а сва гомила слугу и робова дрх-

таше да јој се крв у жилама ледила. У сумрачак је отишла Селима на носилама у бању; крај ње беше шест слушкиња и дванаест наоружаних ушкопљеника. Већ наста и ноћ и она се не поврну. Паша оправи у бању старога Аћима: а ту се није ништа ни чуло ни видело од кћери мехметове. Јањичари с машалама разбише се по вароши, и сам паша поседе коња па са спахијама пројахиваше кроз сокаке. Код цркве светога Јована нађоше празна носила а иза кућа и сакривених сокачића стадоше извлачити пола мртве ушкопљенике и ропкиње, који беху врло незадовољни што носила нико не украде. Сви приповедаше на једнако: Нападоше на нас оружани људи, растераше нас па отеше Селиму, нашу госпођу, а шта су с њом учинили, куда ли су је одведи, то ми не знамо. Како се онако нељутио, Мехмед одмах плане још већма те заповеди да свима ушкопљеницима одсеку главе а слушкиње да повежу у вреће, па да их подаве у реци. То рече па се то и стече, али се за то одмах покаја, јер би их они сиромаси знали може бити колико толико упутити, пошто би се од страха повратили; те би могли знати како ће тражити украдену, а сад не бејаше ни једнога знака ко је украде, куда ли је одведоше. Аћим похита старој Арнауткињи, обећаваше јој милости од паше и новаца, даваше јој поклоне само не би ли казала, зна ли што она о тој отмици. Мољаше је, да се моли Богу да би се пронашла кћи мехмедова. Баба се куњијаше да не зна ништа, и да не може ништа знати, а обећа да ће се молити Богу. Аћим се врати невесео, а тешко ражљућен Мехмед говораше: „Нема мени Крцалије, а он би ми ћерку и из пакла извадио.“ Заповеди да се непрестано по варошци за њу распитује, а изван вароши посла спахије на све стране. Татари отрчаше на све стране пашама у наоколо да јаве за несрећу и да их замоле да у помоћ притеку.

Сутра дан стиже сила божја гласова. Једни рекоше: видели смо људе где се превезоше на чуновима на десну обалу дунавску. На скоро опреми тамо паша чету јањичара и заповеди да бег из Тулче одмах пошље спахије по бугарским друмовима да нађу украдену ћерку. Други опет видеше коњанике где отрчаше према Тобаку. Послаше спахије и тамо. На послетку беше и таких људи, који су чули топот од Килије и видели где један сплав брзо оде низ Дунав. Паша пошље на Килију тројицу Татара и заповеди им да лете као ветар, па ко од њих први стигне на место, да ће онај добити сто златних лева и два најбоља коња татарска из мехмедових ахара; а ко нађе изгубљеницу добиће од паше све што заиште, ако ће бити и све његово благо. Пред подне стиже Абдала и с њим читава војска арнаутска. Абдала агу није ни смотрио, нити ко знаде казати од све арнаутске страже шта је било од њега. Кад стари Аћим буде на само с Мехмедом рече му он:

— Ја ти, господару, говорах да гајиш гују у недрима.

Мехмед махну главом.

— Ја га пазих као сина. И ти си га Аћиме изнајпре пазио, а од како погибе Хусеин, раскрстио си све с људима.

И он се забуни у мислима. Поноситу је човеку, и у најгорој његовој невољи на срцу, тешко признати да се у својој мисли преварио.

— Аћиме, да не убијамо никог пре времена, да не осуђујемо правих. Имах једину ћерку, једину срећу на овоме свету, па ми и њу украдоше.

И сад показа поносити паша оца па стаде плакати, па и стари Аћим плакаше, јер му овај час паде на ум да је Мехмеда још дете до човека одгајио.

— Свемоћни алаху! велики пророче! учини да онај злочинац, што је украде, проведе толико година мучећи се на мукама од своје савести, колико смо нас двоје пролили суза у овај мах

Мехмед се окрепи:

— Аћиме, не куни, несрећа тога злочинца биће несрећа и моме детету.

Он убриса сузе, заповеди да се коњи оседлају, па одјаха с Абдалом и с небројеним пратиоцима из Исмаилова: Мехмед да тражи ћерку, Абдала да поврати заручницу; отац да изгубљену срећу опет задобије; заручник да минуло надање опет дожели.

VII.

Сара Михаилова тек је два сахата проспавала, а већ заплави бео данак, сунце се роди и бацци своје зраке у собу, а златне се зраке уздрхташе играјући се на смрзлим прозорима као на

алемовима. Девојка се пробуди, погледа наоколо, не зна где је, сања ли, таре се по очима па погледа опет у наоколо. Крцалија клечаше, он не проспава ни једног тренутка, он лебђаше над њом.

— Где сам то?

— Ето код твога драгог, код твога роба, твога слуге.

Он се подиже, па хтеде да је загрли.

— Крцалија, где ми је отац? и црне јој се очи запламтеше тако детињском нежношћу, да Крцалији клонуше руке, што је хтеде њима загрлити, да клонуше доле.

— Жив је и здрав.

— Поврати ме к њему.

Младић поцрвени.

— Ја ти јуче казах, да ћу те одвести натрат у Исмаилов ако хоћеш. И метнућу главу под мач џелатски; — али не! Ја хоћу да овде, на овом месту умрем, па потегне јатаган.

— Смири се Крцалија, хајде да се молимо Богу.

Она се подиже са своје постеље, клече и поче се гласно молити Богу за оца, за Зулму па већ и за старог Аћима. И Крцалија клекне, прекрсти се и удари се у прси. Пошто већ беше за три године заборавио свету веру, сад се мољаше људски и из срца хришћанским речима Богу хришћанском, јер му је света дева анђео што га избави и што му љубављу показа пут к истини. Док се тако двоје драгих мољаше побожно, Михалаћ спаваше иза пећи као заклан. Да ли га савест не гризе? Или су му злочинства превршила меру? То може знати сам Бог и он; јер

се на овом свету толико брину и једе за злочинство каквих убилаца као и за дечију безазленост; и једно и друго спава исти тврди и мирни санак.

Они молитве свршише, па се подигоше. Сара Михаила рече:

— Сад сам твоја, па му се баци у наручје.

Он је загрли.

— Моја, до века моја.

У тај мах залаје псето на авлији, Крцалија се дохвати својега оружја, Михалаћ се брзо пробуди и устане, отвори очи, па шчепа јатаган. О! та ко не би познао да се тако не буди човек, који није крив, већ да се тако нагло буди или млад војник или стари убица. —

— То псето добро пази, па ће осетити кад ко долази још из далека; ако је, Крцалија, потера, сакриј се овде са Селимом. —

Па удари снажно по једном гвожђу на цећи, широк заклопац одскочи и показа се нека рупа с басамацима.

— Сад ћу видети.

И тако похита на врата на поље. Крцалији преко лица пређе подругљив осмех, он затвори опет заклопац ногом, да је зазвекнуо:

— Арнаутине, ове јазбине могу теби приличити, ама не могу Крцалији.

Он загрли и пољуби Сару Михаилу па потегне јатаган.

— Нека их, нек' дођу.

Сара Михаила погледа у драгога, женски јој страх оде са срца, око јој се поносито засветли, с лица јој засија снага:

— Да се бранимо!

На ухвати својом нежном руком ханџар, ваздашњег другара источних жена.

Михалаћ се поврати!

— Наши су! па кад виде да је заклопац затворен махну главом:

— Ага, ти си свагда неки занесењак, време би било да сам себи кажеш: да се онде ваља провући где се не може прескочити.

Крцалија задене јатаган за појас:

— Ја то нити ћу кад казати, нити чинити.

У тај мах стигоше једне таљиге: две жене сиђоше с њих па се упутише право у собу. Кола се одмах врате. Прво беше стара Фарићија. Крцалија се њојзи пријатељски поклони а Михалаћ је пољуби у руку. Друга уђе, а Сара Михаила баци јој се у наручја па повиче: — Зулма, драга моја Зулма! Дојкиња је притисне: — Анђеле мој, мој драги бисере, кад те само опет нађох!

— Хајде Михалаћу да полазимо, викне Крцалија, време нигда не мирује.

Арнаутин се крадом насмеши:

— Добро, ага, ето сад, само ваља најпре коње нахранити. Других немамо, пут је далек. Бог зна где ћемо се смирити.

Крцалија намршти чело, али не каже ништа. Фарићија гласно приповедаше шта је било преко ноћ.

— Одмах пошто отеше лепу ћерку мехмедову, прође ова жена испред моје колибе, потражи где ће се сакрити, приповеди све и каже да је селимина дојкиња. Ја је сакријем. Не би мало за тим, а јањичари стадоше прегледати куће, спахије полетеше сокацима. Нађу слушкиње и

ушкопљенике, јер се они немаху већ за што у харем повраћати. Паша заповеди да их све погубе, а целати нити их бројише нити опазише да су место шест жена погубили само пет. Аћим је к мени доходио трипут нити су и шта и најмање на нас помислили. Могла сам опавити из његова говора, да паша није ништа дознао како је нестало Арнаута с бендерске капије. Миралај се уплаши да не погине, намести другу стражу и не рече ни речи за њих што побегоше. Како је у вароши вика и забуна, то нам поможете по мраку измакосмо кроз капију и с божјом помоћу дођосмо овамо.

Крцалија се примакне:

— Мајко Фарићија кажи да ли је знао Аћим за све то?

— Кунем ти се Богом, да није знао ни за што; да је знао, он би све казао Мехмеду.

— Али га ја опет видех код тебе, мати!

— Видео си га код мене; то је он дошао да ми приповеди како ће доћи Абдала, па ми и то рече да ће Селима у четвртак на вече ићи да се купа. Тодор, Михалаћ и остали наши беху у Исмаилову, за то ти ја могох обећати твоју срећу. Још је Аћим говорио и како погибоше Хусеин и Хопур, то он обично говори.

Крцалија не упита више ништа, погледа у ватру, па се замисли. Тада уђе унутра Бесарапка слушкиња.

— Ето бољара, трчи на коњу у скок, за цело му се нешто хити.

Михалаћ изађе из колибе а бољар улети унутра на коњу, устави га и скочи с коња.

— Ха Михалаћу, је ли добро испало?

— Све добро, бољару, овде смо још сигурнији него на путу, овде нас не би ни сам ђаво нашао; али како утече од потере? Та то ће они сад одмах за тобом доћи.

— Ти знаш да се Тудор не боји никакве потере кад појаше своју влашку мрцину или Арапина. А шта ради Туркиња девојка и њезин војно?

— Љубе се и грле. Ту је и мајка Фарићија.

Бољар одмах јурне у собу и баци се у наручје старој Фарићији; она га загрли матерински. Сара Михаила хоћаше покрити лице велом, али га на несрећу не нађе. Крв јој нагрну у образе, преко чела чак до ушију и лепа боја од стидљивости замени бели муселин. Бољар то опази, па се поклони:

— Немој црвенити лепа девојко, Влах није змијиних очију, Влах зна миловати и поштовати лепоту.

У Влаха се очи запламтише тако ватрено, да му од њих помрча сјајност црној коси. Крцалија поцрвени, и то не од стида, него од увређеног поноса, што се туђ човек усудио чудити се оним милинама, које он милује, које су његове. Михалаћ осети шта се ради у срцу агину, па му проговори:

— Крцалија, бољару Тодору треба да захвалиш на својој срећи; да не би њега с његовим људима, не бисмо ми могли ништа учинити.

Ага хладно махне главом:

— Захваљујем и готов сам услугом вратити.

Тудор метне руку за појас.

— О томе други пут, сада де да мислимо ка-

ко ћемо посао свршити, јер несу залуду рекли наши стари Румуни да крај дело краси.

На онда се окрене старој Фарићији:

— Зора се црвени, биће за цело олујине а снег већ провејава; кад би Бог дао олујине, могли бисмо се одмах кренути, а овако ћемо чекати до ноћи, јер се свуда унаоколо мутљају Турци, а овамо не ће доћи, па баш и да дођу, имамо се где ево овде сакрити. А кад једном пређемо преко Прута и Пунде, онде се можемо слободно смејати како се Мехмед љути и како нас гони.

Крцалија подигне главу:

— Бољару ја не ћу да сам тиња терету, коњи су ми лагани и брзи, па ћу стићи на руску границу; имам добро оружје, поуздано око и јаку руку, или ћу одбити потеру, или ћу пасти. Хоћу вас овај час са својом невестом да оставим, захваљујем ти на помоћи, прими од мене у захвалу овај поклон.

На извади своју кесу.

Бољар плане од љутине, али стара Фарићија погледа га молећи и тако га задржи те не изговори што је хтео.

Михалаћ изађе пред Крцалију:

— Не ради се то, само да се ти одржиш, него да се одржимо и ми. Ми смо се теби за љубав залетели у свакојаке страхоте, а ти зар хоћеш да нас оставиш тако у невољи. Зар хоћеш да опет учиниш оно, што учини онај дан у Исмаилову? Сети се Кордаћа.

Арнаутин знадијаше у коју жицу ваља дирнути Крцалију. Крцалија шкрипаше зубима, па одмаче руку од појаса.

— Остаћу, а само дајте мука, па ћете видети како ћу вас оставити.

Сара Михаила савлада испред очију тих људи своју женску бојажљивост и баци се њему око врата.

— Аох драги! Немој тражити мука! Шта ће бити од мене? Ти си ми сад све на свету.

Крцалија је пољуби у чело.

— Анђеле мој, и теби би ваљало да престанеш љубити Крцалију, кад би се он одрекао свога мушког срца; ја то не ћу нигда учинити. Срећа, благо, слава, па и сама твоја љубав може ме оставити, ама не може ме оставити моје мушко срце; нигда не могу бити страшивица.

Девојка поклопи очи па прошапће тихо:

— Крцалија, смири се, ја ћу те вечно љубити.

Двоје би се драгих сада драге воље стало миловати, јер жена, што одрасте у ропству кад задобије слободу, иде са свом ватром и необузданошћу куда је срце повуче, јер човек кад први пут сазна љубав не зна никакве границе своме осећању, пушта га на иде слободно рекавши му: — хајде, па чини што ти срце заповеда. Тада зајеча глас Михалаћев:

— Бољару, приповедај нам како измаче из Исмаилова.

— Ти знаш, како се обично ушкопљеници поведу па беже; рад њих нам не требаше гвожђа. Арнаути што чувају стражу на капији бендерској одржаше реч: они нас пропустише, а с нама се удружише на коњма те побегосмо заједно. С једном половином похитим ја у Тобак, а друга отрчи у Стару Килију, па ће одатле или доћи к

нама или пребећи на руску земљу. Преко Батимира заповедим мојим људма да похитају у Брлат; па ако паша од твојих људи не буде ухватио ни једнога, онда нам не ће ухватити трага.

— И моје друштво има памети у глави. Дунав тече брзо к црноме мору, а у Бугарској не ће бити мало сакривених стаза, за њих се бољару не брини.

Бољар погледа кроз прозор:

— Хвала Богу ето почиње вејавица, отварају се облаци. Михалаћу, смремајте брже да се полази, није мило Турцима да умивају образе снегом. Михалаћ похита на поље.

Они се разговараше један с другим, спремаше се да полазе, али сложан мир, овај син небески, овај опчињљиви конац, што свезује људска друштва, не уђе у срцу Тудору и Крцалији. Има нешто чудновато и неисказано у човечијем осећању, да се двојица, кад се први пут виде и један другом у очи погледају, запазе или замрзе. Па после је тешко и често се никако и не може овај први утисак преиначити. Крцалија је младић а и Тудор је, обојица су храбри и обојица љубе славу; Тудор би за отаџбину и за слободу пролио и последњу кап крви, и душу би дао највећим мукама; а то беше и Крцалија док не стаде љубити Сару Михаилу; у њих јесу или бар беху једнака осећања, зато би им и приличило да се пазе. Али се Тудору није хтео допасти понос крцалијин. Смеје се силом, и силом проговара пријатељске речи; вршећи тим тешку дужност домаћинову. А Крцалији се опет не могаше допасти онај слободни поглед, којим бољар

непрестано гледаше Сару Михаилу. Мора од љубави увуче му се у срце, а лице му не даваше себи ни мало труда, да та осећања затаји. Кћи мехмедова обори чело испред погледа Тудорова, гледаше на страну и погледаше умиљато на Крцалију. А колико му се год пута показа на лицу дивљачни понос, уздрхтаваше плашљива девојка и стараше се брзо да погледом или речју уклони немилога госта; па кад би учинила, што је хтела, колико јој радости чињаше тада помисао: ја сам му неограничена госпођа. Жена, мила своме драгом, чини много својом силом, као год дете, а служи се њоме такође као год дете. Стара Фарићија прозире својим погледом свима у осећања, а на лицу јој се види где су јој у послу мисли да пронађе штогод чим ће све по својој вољи окретати. Намигне на Тудора и оде с њим у другу собу; ту му проговори тихо:

— Сине, имамо ми, што смо хтели, Крцалија је с нама, све ће бити добро.

Бољару се разведри чело.

— Да Бог да мајко, да ти се обистине речи; али овоме Крцалији пре сија из очију убица, него бранилац слободе и вере хришћанске.

— Послушај мили сине, то је старо пророштво, још господар Иван (Бог да му душу прости) говораше, кад оно умре на мукама, неверницима овако: Ви мухамедовци! свршиће се ваше господовање у овим земљама, влашка ће крв искупити дачку слободу. А у Крцалији је така крв у жилама, ја добро знам. Ја сам се животом играла, несам штедила злата, не бих жалила чисту своју част и поштење окаљати, само да отача-

ству послужим, да задобијем за нас Крцалију, сад ми помози и ти.

— Ти знаш, мати, да сам ја готов ма и самом ђаволу служити кад ти хоћеш, али ти не кријем, да баш не могу трпети тога Крцалију, да нам се душе не могу нигда једна с другом намирити.

— Ако га не можеш трпети, а ти га барем сноси, то се тиче слободе дачких земаља.

— Хоћу га сносити. А сад нам мати ваља полазити. Да Бог да, да срећно приспемо у Дуго Поље; а тамо ћемо на брдима видети шта ће бити.

Бољар заповеди старој слушкињи свога оца да о ономе, што је чула и видела, ћути као камен. Бесарабкиња је била од старине свикла таке заповести примати и вршити.

Снег падаше с неба, земља као да је покривена белом пеном, ветар веје а прамови од снега витлаху се у свакојаким круговима. Авлија око куће бољарове није велика, иза ограде стоје дрва па опет су и ограда и дрва покривена снегом и предругојачила се од снега. Вејавица биваше све јача, најпосле се не виђаше ништа осим неба и земље. Сенице долетаху на прозоре, удараху по окнима, кљуном хватајући се за дрвеће између окана, као да хоће да моле људе да их приме. Препелице и жутовољке летаху преко авлије, а и вране, којима је олујина толико мила, тражаху крова и заклона. Било би са свим бездушно истерати и псето на авлију, а сад ипак стајаху три оседлана коња пред капијом. Крцалија узјаше на вранца, узе Сару преда се на седло, притиште је к себи и заклоњаше је од снега, као дојкиња младо детешце. Бољар скочи на дората, узе стару Фарићију држаше је, бринући се за њу нежно као син, у наручју. Арнаутин узјаха белога Персијанца и држаше Зулму као какав нежељен терет пред собом. Тако пројахаше на капију у шуму, стара им Бесарапка пожеле срећан пут и прекрсти га три пута.

Докле тако ови љубавници летеше ердељским планинама, Мехмед паша се врати с дивљом муком у срцу, а с тугом и беснилом на лицу у свој двор у Исмаилову. Ходаше и тамо и амо по празним собама и непрестано једно за другим говораше: — Сад сам са свим сам на свету, — а суза за сузом ваљаше му се преко лица оборена к земљи.

И Абдала је жалостан и забринут, ако није ни познавао заручнице. Паша га постави да је ага арнаутској стражи и рече: — Он ће се утешити.

Тада уђе арнаутски миралај.

— Силни пашо, што нам животом господариш, четири Арнаутина, што идоше у потеру за лоповима, који ти кћер украдоше, погибоше у води на Дунаву.

Паша удостоји миралаја и погледа га.

— Нека се да њиховим женама и деци по триста златних лева: њих ће злато утешити.

Миралај се окрене са сваким поштовањем и изиђе.

Охоли пашо, ти дајеш злата, за што се ти њиме не тешиш? Зар мислиш да само богаташи и господа имају срце, да само они имају слободе, да само они могу знати за муку и тугу, а да је забрањено сиромасима имати срца, да им је

забрањено још и трпети? Зар ће он да прода за један новац најсветију тугу, најдраже јадиковање? Грешниче, памти да је несрећа и под крпама просјачким, као год под пурпуром у владаоца; и једнима је и другим једнако трпети и очајавати. Није у снази човечијој да набави своме срцу утехе, то остаје Богу да он набавља, он све може.

VIII.

Где је граница земљи ердељској, где се Карпати све већма и већма гомилају, па се наративши у грдне дивове вуку у дугачком реду у Угарску и Пољску, стајаху на високом једном брегу на реци Арџишу тврди зидови краљевскога градића. Народ их зваше арџишким двором. Изнад врата у камену урезан натпис словима словенским и румунским казује да је тај двор сазидан по заповести и за владе Њагула Басарабе молдавскога господара 1518 године. Ту су двеста година седели молдавски господари, ту се двеста година као на средини састајала слава и слобода дачких и словенских племена раширених преко Молдавске. Одавде зајечаше ратна труба, одавде полетеше хитри коњаници у бој на мухамедове верне, који нагрнуше као скакавци. На послетку полумесец мухамедов доби за неко време господарство земаљско над крстом и божјим сином. Мусломани завладаше дачким племенима. Господар Бранкован, са своја четири сина, и врли бојар Вакарескуло, што последњи бранише молдавску слободу у осамнаестом веку, изгубише главе у Стамболу, изгубише их од мача целатскога. Од то доба султани слаше за господаре Молдављанима фанариоте. Лени Грци, једно робље што се не сећа којега је колена, пошто већ и срцем и душом пропадоше у сваком јаду, не смеше више ни ногом ступити у двор арџишки, они га поклонише калуђерима да им буде манастир. А калуђери, те слуге православне цркве, бринуше се колико више могоше да добро одрже те развалине старе славе, као да су остатци од светаца. Речи о слободи просипаху они с толиком ватром, као да су речи о светој вери; јер наука христова наука је о слободи, нити слобода тече, нити се излева из другог ког извора преко света, осим из извора вере хришћанске. Манастир у арџишком двору поста свето место, где је народ могао душом дахнути. Ту врвљаху људи гомилама различни и језиком и рођењем, али једнаки и свезани хришћанским крстом. Црква беше вазда пуна побожнога света, једни даваху што цркви, како је ко могао, други опет долажаху да се моле не би ли им ко што-год уделио, они први дођоше да се опросте греха и напасти, и да душу окрепе, а ови други да нахране у једно и душу и тело; па калуђери, што су место Бога на земљи, делише нежно као родитељи деци утеху свете вере, опраштаху грехове и световаху благо, удељујући верним и дајући им и јела и пића. Стотинама сиротиње и прогоњеника овде налажаху стана, те се поди-

же слободна варош у пространим собама дивног некадашњег двора. Турчин се клони манастира у двору Арџишу, јер се боји да се не одвали какав камен из стана хришћанскога Бога, па да му не падне на неверну главу те је размрска. Фанариот се ту не сме видети: јер би га зидови у двору опомињали а становници би му својом смерношћу и добротом непрестано пребацивали за његову ништоћу, а и оном човеку, који је већ продао све што му је остало од стида: опет је тешко и немило, кад му уза сваки корак излеће пред очи слика од његова понижења.

Беше субота у очи недеље. Седам дана је читавих вејала вејавица и сакривала небо; сунце, око божје, сјајаше светлим зрацима на плавет-никастом белом своду, а на снегу сјајаше светлим перјаницама својих зрака. Брда, долине, шуме, села и баште, све се то оденуло у зимску одећу. На пољима нема више сребрних пантљика од река, нема провидних језера; све се то изједначило, све је бело. Манастири, куле и кубета готски озидана, зидови и градови натучени су сетном снежном навлаком. Звона јече, па продиру гласима, па шире своју јеку преко поља и шума, и што се где из даље чују, то чудноватије брује гласи те свирке од звона. Народ врви у цркву, јер се почиње литурђија. Поп слави Бога на словенском језику, калуђери певају побожну словенску песму, а народ одговара гласно словенски. Литурђија се сврши, а Хришћани се разилазе, пошто укрепише душу молитвама, да и тело јелом и пићем окрепе. Старешина у манастиру, часни отац Јевћеније, одбројавши бро-

јанице уста да види јесу ли свачим задовољни манастирски гости, јер калуђери православне вере међу уз хришћанску доброту и ту заслугу, да су са свим као што Словенима прилкује, гостољубиви. Већ он беше дошао у трпезарију, а они му јавише да је стигао на коњу неки човек и да хоће с њим на само да се разговори. Он се одмах врати у своју ћелију и заповеди да му доведу онога, што је дошао. Слуга, што је странцу отворио врата, приповеда да је Јевћенија пољубио више пута у руку и да је он њега загрлио као сина, а обојици су сузе на очи полетеле кад су се поздрављали, па су се после затворили у другу собу. Слугу све нешто копкаше, све би нешто рад знати, привуче се на врата и све једнако је час око, час ухо метао на једну пукотину у вратима. Обојица стајаху крај пећи, странац нешто за дуго приповедаше али врло лагано; само му се један пут успламти око од радости, а говор му, баш према лицу, бивaше све већма нагао; а слуга зачу речи: „Та то није девојка, то је анђео, тиха је, добра, смерна, чиста је као вера христова, лепа је као само небо; на сву прилику је Хришћанка, јер ту, у тако лепом телу, не може бити душа да није хришћанска; он —“ и ту глас буде тиши, обрве му се навукоше, намрштри му се чело а лице му узе на се дивљачке неке боре. Старешина манастирски слушаше, слегаше раменима, па говораше, али слуга само ово могаше разумети: „То хоће мати Јевдоксија, е па ја ћу учинити. Ја ништа не могу одрећи доброј, светој жени, којзи је најмилија песма пророштво господара

Ивана, а сад ће нам притећи у помоћ друга рука, али силнија и то не тајно но јавно. Али сине, да оставимо мајци њезину радост: нека јој је то награда, што је толико чинила и учинила; ја ћу све урадити.“ На крају разговора тако се повукоше иза пећи, да их слуга не могаше оком догледати, и ако се напрезаше и мучаше. Сад се само уху остави, али и то би залуду, само што могаше чути неко шушкање, али речи не могаше ни једне разабрати. Њему се не могаше трпети, још оста неко време, па се после уклони. А да би се осветио, што га је дражило да зна, па није дознао, свима приповеди што је чуо и видео.

Чудне се промене збивају на земљи, чудноватим редом, од постања света прошло је хиљадама година, и једнако људи не могаху делом пореći како несу од евина колена; душе им једнако гризе нешто и копка их, па ма се то под каквим знаком показало, увек је имало једну исту намеру: да зна шта је било, да изведе шта ће бити.

Једни вичу: проклета гуја, што у нас усади радозналост, кад тако често на зло излази; други вичу: благословена гуја, која нас обдари радозналошћу, кад она тако често добро нашипа. А и једни се и други умиљавају змији, јер су сви радозналице. Кад манастирски људи не могоше прозрети шта хоће њихов старешина, отрчаше у коњушницу да виде на каквом је коњу онај човек дојахао, те њега разгледаше. Нити га познаше Власи ни Ердељани, који знадијаху све јахаче и све коње унаоколо, па и подаље. Карпатски горштаци имају радо да се прођу мало кроз свет, и ту их баш не прати увек доброта; око им је оштро а памтење ваљано, јер им оно често и сам живот спасе. Гледаше коња и по два и по три пута, али га ни један не познаде; беше ђогат источног соја, племените крви, ноге су му и предње и стражње с белегом и то с белегом племенитих коњских сојева; оседлан је и оправљен молдавски, али му је колан некако особито притегнут. Тако они напомињаше којешта брбљајући око коња, али шта то има посла с јахачем, од куда је и какав глас носи? Тада уђе старешински слуга, заузда коња па га изведе пред манастирску капију; а радозналице се од народа сакупише зијајући. Изађе на поље човек у бесарапском ћурчету, с перјаницом за капом а с покривеним лицем. Он скочи на коња, прихвати се узде па ободе коња и отрча у скок. Од капије на пољу отрча на исток према северу, сиђе хитно у долину па оде крајем брда. Коњ сваки час западаше у сметове, најпосле удари на страну и још се неко време виђаше где снег око себе расипа, па га после нестаде. Људи слегаху раменима чудећи се и зјајући, сваки говораше сам себи и другима: ја га још нигда несам видео, не познајем га. Само један стари Влах, који много знадијаше, не пониче ником него рече: „Видео сам негде овога јахача, а да то не буде наш млади бољар? Ту ће за цело нешто бити!“ — И та тајна пролете за један час од уста до уста, и на скоро је сви присвојише, а што рече старац — ту ће за цело нешто бити, то забављаше врло јако немиран дух у народа.

Беше вече, црна се помрчина одавно спустила, звона зазвоните на молитву и на отпочивање; калуђери и манастирски људи захваљиваше Богу на дану, који преживеше, замолише га за лаку ноћ, па легоше спавати. Игуман не спаваше, он се световаше с двојицом калуђера с најпоузданијим својим људима, којима све вероваше, а двојица слугу чуваху стражу на вратима манастирским. Петли запеваше после по ноћи по други пут, овчарски пси залајаше као да су осетили курјака, снег је на друму шкрипио, и потмуло се чујаху коњска копита, и често хукање; саонице на два коња и два јахача стигоше пред капију. Стражи је било заповеђено да их пусти, па да више ништа не пита. И ако то бејаху калуђери, што служе, опет ово послушаше слепо као год војници. Шарке на вратима зашкрипише, капија се отвори и саонице с јахачима одоше управо цркви. У цркви беше олтар отворен широм, у њему гораху две свеће; на месту где бивају исповести сеђаху два калуђера а игуман у оделу извезеном и претканом златом стајаше код олтара. Црквењак уведе госте унутра. Стара Фаријија се наслоњаше на руку кћери мехмедовој, Зулма иђаше за њима; Кpцалија, Тудор и Михалаћ, сви у молдавском ношиву уђоше унутра. Сви се трипут прекрстише и трипут се поклонише пред олтаром. Мати Фаријија повиче: „Благослови нас оче Јевђеније!“ и игуман благослови верне знамењем часнога крста и покваси их освећеном водицом: „Да си благословена Јевдоксија, да сте благословени и ви, што исповедате и верујете праву веру Христову.“

По томе Јевдоксија одведе Сару Михаилу к једном свештенику, а Кpцалија приступи другом, те поче признавати своје грехове, и исповедати се да опет поврате ред оне свете вере, коју су толико дуго били занемарили. Сарина исповест не траја дуго, у ње беше душа чиста као у детета; једина јој и највећа погрешка беше та што је оца оставила, али је то било добро дело по вери, јер се на тај начин отресла ислама и повратила у закриље истинитој цркви. Кpцалија се исповедаше дуго, али нити се могаше чути шта се он исповеда, ни шта га свештеник опомиње; нити се на њему опажаше грешничка мука и кајање на лицу, нити гњев. С тога беше тешко докучити, а још теже знати, колико је грешно и колики су му били грехови. Он уста, махну руком преко чела, као да хоћаше да све прошасто из памети избрише, па погледа поносито у наоколо, као што се беше научио. Он се примаче невести, узе је за руку и одведе је пред олтар, ке бринући се за онај обичај да девер треба да доведе девојку на венчање; то пак да покаже како нико није достојан да се прихвати оне девојке, коју он љуби и за жену узима. Тудор склопи руке на прси и стајаше замишљен дубоко; Кpцалију не смејаше нико опоменути да он ради како није обичај, јер му се из очију светљаше силна господарска воља. Они стадоше пред олтаром. Својом руком скиде Кpцалија сребрни превес девојци с лица, црвенило њезиних образа и ватра њезиних усплам-телих очију помрча светлост свећама, сребро у цркви, позлату на олтарским вратима и драго ка-

мење у завесу на олтару. Отац Јевђеније занеми за који час, јер мишљаше да је пред њим каква светитељка божја, а Крцалија гледаше поносито у наоколо, као да хоћаше да рече: падајте доле дивећи се и чудећи се, она је моја. Тудор окрену очи, може бити да је тада први пут позавидео своме једноверном брату у божјем стану, па је може бити тај исти час и проклињао својега брата. Мати се Јевдоксија мољаше од свег срца, а остали што се онде десише, пажаху и очима и ушима како се свршује свечаност. По ноћи је већ било прошло, њима пружи отац Јевђеније тело и крв Христову као хлеб и вино, после очита молитву, што венчава, а и једно и друго одговараху јасним и поузданим гласом. Пошто прође заклетва узе свештеник прстене с руку заручницима, промени их три пута, па их опет три пута натаче њима на прст рекавши: „У име оца и сина и светога духа ја вас венчавам да сте другови.“ После узе два венца с једног сребрног тањира, промени их трипут па их положи њима на главу рекавши: „У име оца и сина и светога духа ја вас овим вешцем венчавам око чела, и нека се то венчавање само смрћу прекине!“ После их узе за руку, па прође с њима трипут око олтара рекавши: „У име оца и сина и светога духа пођите заједно у слози и миру кроз земаљски живот; да Бог да била с вама милост божја и љубав ваших ближњих.“ На послетку, кад беху опет пред олтаром, узме свештеник с једне тепсије меден колач, па га доношаше к њиховим устима и опет трзаше натраг говорећи: „Ово је сладост вашега заједничког

живота, ово је задовољство у животу. То задовољство засја брзо, ама брзо и залази; не будите без њега кад му је доба, јер иде и пролази.“ Крцалија хоћаше да колач брзо зубима зграби, преломи га, али не осети сласти, јер одломљени колач паде на земљу. Духовник примаче колач к устима сариним, она га шћаше лагано дотакнути, прихвати га малко устима, колач паде доле и она му не окуси сласти. Сви се осим Тудора прекрстише и тихо пожелеше да ово рђаво знамење не буде суђено заручницима. Тудору одлане на срцу, он се још и насмеши помишљајући: — не ће они окусити како је љубав слатка. — Духовник узе други колач и даде и једном и другом да окусе како је сладак, али Сари беше туга на срцу, па да би се утешила погледа умиљато свога драгог. И ако од рђавога знамења и Крцалији срце протрну, опет му се поносито чело разведри, руком махну трипут по џепу и трипут метну на тањир пуну шаку дуката и рече: — То је оче цркви за потребе.“ После пољубише обоје духовника у руку, клекоше и он их благослови. После клекоше пред мајком Јевдоксијом те их и она пољуби, па се после они пољубише и с осталима. Кад Сара притиште своје усне на тудорове, он помисли да је на небу, пољуби је у уста и на срцу му би слатко и мило, а кад га Крцалија преко воље пољуби мишљаше да га је ђаво зализао и би се на мах отргао од њега да му мати Јевдоксија не поврати снагу својим погледом, те тако и он пољубац врати. Јевђеније би драге воље младе заручнике, мајку Јевдоксију а и остале почастио, али га

беше страх да не чују Турци да је он хришћанском вером венчао шћерку силеног паше; па му се тога ради не може ништа учинити. Они се растадоше с добрим калуђером па одоше к саоницама. Крцалија свеза вранца остраг за саонице и сам седе у њих, своју младу замота у кабаницу па је притиште к себи. Јевдоксија упита:

— Тудоре, зар не ћеш на коња?

— Не ћу мати, Михалаћ зна пут; ћогата поведите, а мени ће отац Јевђеније дати другога коња. Сутра, прекосутра, и ја ћу за вама доћи! Останите с Богом!

Саонице пођоше, већ беху прошле капију, она се за њима и затвори, али Тудор још једнако стајаше и погледаше за њима. Отац Јевђеније га ухвати за руку:

— Ходи амо сине! а бољар пође за њим као послушно детенце не рекавши ни речи.

Сутра дан поздравише бољара калуђери и манастирски људи с најусрднијом радошћу. Они знају одавна младог бољара, јер је он нада молдавским горштацима, јер он не призна фанариоте за господаре, он се још никада не поклони пред Турчином. Још дететом остави с мајком равно подунавље кад се тамо ропство укорењаваше, па се устави на бреговима и ту пониче у њему и годинама одрасте заједно с телом у његовој души, тежња за слободом. Матер Јевдоксију, која га роди и одгаји, поштоваше народ као светитељку, али нека чудна мађионичка тајна сакриваше јој све, што је радила. Владике, игумни и калуђери поштоваху је као божју светитељку а народ је поштоваше бојећи је се, јер како мишљаху она је знала све и могла је све. За шест година већ ништа се није знало за њу, а то је њеној тајанствености додавало још више чаробности. За то време млади бољар често путоваше на далеко, може бити зарад вере хришћанске, јер су хришћански игумни обично непрестано с њим радили и договарали се; може бити зарад слободе молдавске земље, јер он беше у договору са свима поглаварима словенских и дачких племена с обе стране Дунава, и стајаше с њима у слози и у братској љубави; па што је још више, приповедаху зањ да и словенска господа потпомажу његове планове. У Тудора беше изобила и злата и свакога блага, нити беше тврдица руком ни срцем: свуда је просипао међу народ и потпомагао га, где је само било невоље и где је он доспевао. И Турци и фанариоти залуду пропитиваху за његово благо, јер га не могоше прокопати ни једни ни други; а ако би се какав слободнији капуџија или фанариот и усудио да заће у брда с људима тражећи Тудора, онда налажаше увек милостиву руку, која га брзо и поуздано опрашташе терета њихова живота. Њих више нико не сусрете на овом свету, па ако их ко и хоћаше потражити, обично му кости остајаху на висинама или трућаху по провалијама карпатским, а душа му оде да путује или изнад земље на небо или испод земље у пакао. И у Јашу и у Букрешу стоји Тудору потписана смртна пресуда. Фанариоти, Мусломани и јадни бољари зваху га убицом, харамбашом, али вредни, непродани у ропство народ по бреговима зваше га господарем молдавским, зваше га царем дачким.

Кад Тудор дође, чињаше се да је све у манастиру оживело. И старо и младо полете да поздрави господара, цара својега. Бољар беше вазда весео, али је сад невесео и сетан. Истина, поздравља се од свег срца с усрдним људима, али се не смеши, његово се чело не разведрава. Вешти људи погледаху један на другога шапућући: „То је знамење од рата, и небо се наоблачи пред олују.“ И премда нико с њим о том не прозбори речи, опет се сваки врати кући огледајући и чистећи оружје. То је ретко бивало у арџишком двору. Просјаци су и гости спремни да се сваки час прихвате оружја, а калуђери, слуге црквене, људи смерни, крепљаху ту гомилу народа духовном и телесном храном, е да би лакше могла задати смрт онима, који јој газе веру, газе слободу.

Свима се у срце увуче нема радост кад помисле: „бићемо се.“ Ви сте се јадни људи у овај мах преварили; истина видели сте како изгледа бољар, али несте могли провидети шта му у срцу бива!

IX.

Колика је сладост првих дана, кад се два мила срца састану! Чаша је од живота пуна сладости, конац се од живота измиче лако и нагло; време лети као муња и срећних двоје нити мисле на оно, што бејаше, нити се једе за оно, што ће бити, већ само живе у ономе што јест. Што се по кашто то двоје милих пусте у разговору по прошлости, то хоће да опоменама улепшавају оно што је сад, а што мислећи по кашто зађу у оно, што ће бити, то је за то, да играјући се смишљеним сликама нове сласти граде. Ово је рајски, небески живот. Али камо срећа да за њим не долази горчина; а то је опет тако овога света.

Близу онога теснаца Црвене Куле стајаше бољарева кућа између шиљастих брежних врхова и зараслих јаруга усред хиљаду потока и планинских река у једном буквику. Турци зваху то место Иблисова пећина, а горштаци: господарев гроб. Стара прича приповеда како је неки слуга бранкованов набавио од јањичара за злато и измолио кости својега господара и његова четири сина те их ту потајно донео и између та два брега закопао; да је прича истинита сведочи и једна гомила, коју деца молдавска поштују као свето место. Чудновато се кривудајући води кроз стене уска једна стаза. Ко се њом пуже, ономе треба вична нога да не задршће, и слободно око да му се мозак не заврти. Двор бољаров неће на се намамити око лепотом с пола; није ничим знаменит, стар је, косих ћошкова, кров је опао, авлија је дворска тесна и незгодна, унаоколо су читави тавани наслагани од стена, а опет се у градњу виде пукотине налик на пушкарнице, али унутра у двору лежи благо, сјајност и богатство нагомилано по свима собама. Што је за чудо, кућа се није подигла у висину него је сазидана доле у земљи, па што се

ниже силази, собе су све лепше, и благо се показује све богатије. Кроз тесне рупе у стењу прокрада се слаба светлост, али кад један пут продре, игра се на злату по простиркама на сребру и на скупоценом посуђу шареним злаћаним својим зрацима. Подруми и стаје подземаљског стана пружају се у више рукава и рацирују без краја. Народ приповеда да се одатле може отићи испод земље до Ердеља, да ту има смештена свакојаког оружја, да ту имају испод земље ахари пуни чилих коња, и људи небројено, различних и по вери и по колену; они и дању и ноћу излазе и улазе и чувају да нико не пронађе уласка којим су се склонили; а тешко ономе, коме падне на ум да их у њихову чувању завара. Једном речју, бољаров стан изгледаше као град какога паше, који се на султанову силу подигао, као пећина каквога харамбаше, који је све раскрстио с људским родом.

Стара Фарићија, она сиромашна, јадна Арнауткиња, сад поста као неким чинима силна влашка бољарка. Место старих крпа, сад обуче дивно одело; место пређашње смерности сад поста поноситa, држаше се тако да поштовање пробуђиваше. Не би дана да јој ма какав старешина црквени не поиска тајно савета и однесе од ње заповести; па кад се између небројених становника господарева гроба покаже њојзи какав храбар Молдављанин, снажан Сибињанин, племенит Србин, дивљи Арнаутин или бесни Бугарин, сви викаху: нек се продуже године нашој мајци, живела и владала наша бољарка! Она држи Крцалију и Сару Михаилу као своју рођену децу, љуби их као својега Тудора. Ова љубав од срца, много пријаше осећању Саре Михаиле, јер јој анђеоска душа живљаше у љубави к њезину мужу, али у једно осећаше и најчистију љубав према свима, па би драге воље од свију исту таку љубав примила. И сам се Крцалија навиче на стару бољарку и зваше је често својом добром мајком, па јој се и умиљаваше као мајци. Тудор свагда долажаше својој мајци у свој двор и својим људима, стајо би помало, па одлажаше опет. Ако га Сара братом назове или му коју слатку реч проговори, лице му се брзо засија од радости као да му је душа окусила пића од милине; али му се на скоро опет намршти и наоблачи жалошћу, те се уклања од младе жене. На челу као да му је написано: „За мене је срећа. а није слатко отпочивање овога света.“ Кад се сретне с Крцалијом, хладно се поздраве и растану. И мајчин се поглед често наоблачи тешком бригом, она не може да разуме, шта бива у срцу њезину детету; али бољарка помишља: мој син чезне за славом, чезне да се бије за отаџбину, за слободу. На проговара: — Тудоре, стрпи се, иде доба, биће ти славе и борбе, задобићеш отаџбину и слободу. Тудор је пољуби у руку а смешење, жалостивије него да је иза плача, поигра му се око уста.

А шта би с Крцалијом? Да није постао мекушац. Крозањ је провејао дух од љубави, опчинио га је једним погледом своје силне снаге, која све може. Код своје невесте проводи он скупоцене тренутке; па проће и два и три дана, а он и не погледа на вранца. Михалаћ га не може

у лов да одведе. Вазда одговара: „Ићи ћемо сутра!“, али би Бог знао кад ће доћи то сутра. Та није никако чудо што се дивљи охоли ага тако променио; тај ага љуби. Сара се развија у пуној лепоти, у пуној драгости својој. Пре јој на лицу и у погледу сјајаше поноситост и лепота па заповедаху: „Дивите ми се!“, а сад пламћаше у тамним њезиним очима и на источном лицу воља за љубављу, која говораше: „Љуби ме.“ Лепа је девојка кад јој лице издаје тајну од љубави; али је сто пута лепша жена кад је сјајност очију њених издаје како јој је душа већ сркала из пехара од љубави. Оно је сунце, које су лагани облачићи као маглом тихо прекрилили, ово је сунце на ведром небу у пуној својој сјајности и дивоти. Девојци се дивимо, па разбирамо е да ли јој се на срцу скрива благо од воље; жену љубимо с поуздањем, јер смо уверени, да јој је срце пуно богатог блага од воље. Сара Михаила љуби својега друга, живот свој, слатко и умиљато. Сваки им час показује нову сласт, а понеки чудновати људи радо би хтели да Крцалија на рат помиша, да помиша онда кад му љубав пуну чашу милине к устима примицаше вичући: Пиј! пиј! док је још доба.

На велики четвртак сеђаху после тајне вечере пред вече по обичају старих Словена и слуге и газде у великој једној соби. Редом у наоколо по годинама стадоше се ређати приче о јунацима, о страховитим догађајима и убиствима, или се отпеваше по која хучна војничка песма у част и славу старима, или која тужна запевајући за изгубљеном слободом и опевајући отаџбину у ропству запрегнуту. Тудор отпева нову једну песму о Кара-Ђорђу, о бою на Мишару. Дође ред на Крцалију. Михалаћ га погледа злобно: „Нама ће сад наш ага отпевати какву љубавну песму; јер је он у Исмаилову заборавио шаркију и бугарске војничке песме.“ Крцалија одговори нагло:

— Арнаутине, ја сам заборавио шаркију али још несам јатаган.

— Ама ће чини ми се бити зарђао у корицама.

— Сад ћеш видети је ли! — и за час севну гвожђе. Сара га ухвати за руку: „Приклињем те својом љубављу умери гњев.“ Бољарка уста, Тудор стаде пред Михалаћа и као да својим оком изазиваше на борбу дивљега агу.

Михалаћ оста миран: — Ага задени опет јатаган у корице па га потрзај на неверника; ја знам да ти њиме умеш бити, а видим да имаш срца; ја сам твој слуга, твој најбољи пријатељ.

Крцалија је био заденуо јатаган у корице, док још Михалаћ није ни проговорио, а поцрвени сав од своје жестине. Сара се умиљаваше око мужа и притиште му своје усне на образ; он пак први пут не поврати њојзи пољупца и оста седећи невесео на земљи.

Ноћу га љуба љубљаше, грљаше и умиљаваше му се. — Најдражи, дражи од очију, шта ти је на срцу; ти ме не љубиш, на те су зли људи чини наметнули.

Крцалија је пољуби: — Љубим те као и до јако. Па се после занесе у мисли — ама они мисле да сам ја жена, да сам изгубио снагу; али нека их, нек дођу, нека огледају! И скочи па се

усправи. Сара Михаила миловаше мужа по намрштеном мутном челу и би му врло радо тада усницама посисала грозницу, што му по срцу бешњаше. Даде му шербета и он се умири, и леже, ама не спаваше. Испричане приповетке и испеване песме поплашише веселу тишину његове душе и потресоше силно жице његове поноситости, која од неко доба беше задремала! Михалаћеве му речи у срце засекоше, једнако понављаше: „Они мисле да сам постао жена, видећемо.“ Пун љубави загрли своју љубу:

— Љубим те Саро Михаило, али љубим и славу. Без тебе не бих имао на земљи среће, али без снаге и без срца не бих имао никаква имена међу људма!

Тако једна речца, тако нешто, што ништа не вреди, распаљује у човеку страсти, само ако се изговори кад треба, баш као уље што га људи на пола загашен угљен сипају. Што се пре чињаше да је у пепелу потуљено, сад је на један пут у светлу пламену; сласт, која беше задремала, буди се у свој својој сили. Сари Михаили беху сузе у очима, ама се бојаше прекинути сне својега мужа, да га не распали; тихо се Богу мољаше не би ли се смиловао на њу и на њена мужа; а ту се најбоље склања чиста свест и смерна душа.

Сутра дан уста Крцалија рано, пољуби љубу па изађе одмах на поље. Куда ће? Хоће к својему вранцу. Миловаше га као у старо доба, огледаше и чишћаше своје оружје као и пре, као да беше још ага у Исмаилову, и вођ арнаутској стражи мехмедовој.

Око подне уђе к бољарци, поклони јој се па јој проговори:

— Мати, већ сам дуго јео код тебе хлеба као гост, сад се ваља мени самом за се старати. Имам срца, имам мач, хоћу да идем руском цару или српском кнезу да служим. Као што сам слушао, цар војује много а и Милош Обреновић се опрема на рат. Доиста ће им требати још један војник.

Бољарка га позове да седне покрај ње.

— Не треба орао да служи копцима и јастребовима; њему ваља своје рођено гњездо бранити; у њега су млади орлићи, па треба да буде он пред њима. Крцалија, теби не личи да служиш цару, ако и јест силан међу владаоцима, нити кнезу Милошу, ако и јест редак међу људима. Већ не ће више за дуго трајати, па ћеш ти водити многе војнике; не ће још много потрајати, па ћеш ти спасти дачку и словенску слободу.

Душа се Крцалији подиже поносито, први пут је зачуо речи, које тако слатко јече. Али њему несу по вољи наговешћавања и обећања.

— Мати, Бог зна кад ће то бити; дотле нама измичу године и времена; кад остарим онда ће ми душа охладнети, рука ће ми ослабити.

— Не бој се, близу је жељно тренуће; послушај, хоћу да ти искажем најдражу тајну моје душе. Не срди се, што то одавно не учиних, још томе не беше доба, шћах да ти сам за то запиташ. Ја сам наредила те је јуче Михалаћ гледао да твој понос пробуди; и ти си моме срцу на утеху показао да славу још већма љубиш него своју анђеоску љубу и ако ти је и она превећ љупка.

— Бољарко, ти си се преварила у мени; нигда није Крцалија постао жена. Док сам год у животу, не ћу престати љубити Сару Михаилу, али нигда не ћу заборавити да сам војник.

— Опрости ми, сине, то је прошло; сад послушај!

Она узе велику једну књигу кожом обавијену, па јој преврташе листове:

— Ово је скупоцено благо; молдавски летопис, који се сачувао у граду Арџишу.

На послетку нађе мило место у књизи, где пише што је прорицао господар Иван. Она приповедање живот овога несрећнога владаоца па завршн прочитавши пророштво: „лешка ће крв спасти дачку слободу.“

Крцалија се забуни, међу силним мислима не знадијаше шта ће то да каже, да ли бољарка говори у загонеткама, или да не буде полудела. Погледа јој у очи, а лице њезино сјајаше се истином и вером.

— Крцалија, ти си гранчица од тог лешког колена, у теби ври чиста лешка крв.

Крцалија се сневесели:

— Мати, то ти не знаш, ја сам бескућник, без рода и колена. Ја се опомињем да ми је мати била Бугарка.

— Али ти је отац био Лех. Имаш ли на прсима лик свете Богородице?

— Јест, али од куда ти то знаш, мати! — па извади лик.

Бољарка га пољуби и прочита натпис: „Порцајовска.“ То је свето место богородичино у лешкој земљи. Мене није преварио стари Кор-

даћ, он ти је познавао и оца и матер и породицу, али није о том говорио ником ништа. Сад послушај све: Над молдавском се земљом тешко беше навалила несрећа, али још не беху престала куцати за слободом срца свију бољара. Ја, бољарка од колена бранковановa, говорах себи самој: та и слаба жена може служити отаџбини, од ње је нама све, за њу нам ваља све дати. После мира кучук-кајнарциског одрастох на страни лутајући којекуда, а овамо дођох за својим мужем. Муж ми умре, а ја одгајах своје јединче, имах задоста блага, много слугу, пријатеља и људи привезаних за нашу породицу. У арџишком двору калуђери отхранише Мусломанима небројене душмане. Московски цар обећа силну помоћ ако ми почнемо рат. Бесарабија је најближа руским крајевима и ми хтедосмо да тамо бој почнемо. Ја одем у Исмаилов, и преруших се те постах Арнауткиња. Мој син купи забран и кућу близу кулиферског језера и не штедесмо новаца; ја се не плаших срамоте ни грдње, и радих као врачара. Најмилија ми песма и тада као год и сад беше пророштво иваново. Један пут ми Кордаћ говораше за те, за твоју охолост страсност, па додаде: „Биће убица, или велики јунак.“ Ја га упитах: одакле си? и он ми одговори. Остало знаш и сам. Сад стоје ствари друкчије, ми ћемо рат почети одавде, а ти си с нама.

— Мати, ја сам увек с вама, али за име божије заклињем те Богом, кажи ми где ми је отац, шта је било с њим.

— То ми Кордаћ никако не хте казати. Давах му новаца, обећавах му, ни молбом ни прикли-

њањем ни пијану му се не могаше ишчупати тајна; он само једнако говораше: — Доста вам је што му је отац Лех, што у његовим жилама врн лешка крв; више не ћете нигда дознати, па да бисте ми сву утробу на комаде разтргли, ја бих животом могао издахнути, али ми не би тајна изашла на видело, она је моја рођена. — Заклео сам се једном пријатељу мачем својим да ћу ћутати о његову имену и о месту где је, нити је Арнаутин игда погазио таке заклетве. — Па се више од њега не могаше ни речце истргнути.

— Мати, може бити да ти што мислиш од прилике, реци па ћу ићи да га потражимо ако ће бити на крај света. Ако ли је велик и славан, не ћу га ја ни чим осрамотити, ако је сиромах и несрећан, ја ћу му бити заклон и утеха.

Бољарку то дубоко дирне.

— Тако ми Бога, тако ми љубави к отаџбини, тако ми среће Тудорове, кунем ти се да сам ти све истину казала, да ти несам ни једне речи утајала.

Крцалија се сневесели, али се виђаше да не верује бољарци и да гледаше да откле с друге стране уђе у траг тајни.

— А Аћим, шта је с њим? да није он знао зашто?

— Аћим је био ушкопљеник, био слуга мехмедов, који је био код њега највећма у милости, више нема ништа.

— Мати! шта си ти имала с њим ваздa којекаква посла и договарања?

— Нема ништа под небом што би било жељније новца него што је ушкопљеник, за новце сам ја купила од њега пријатељство и по где-

коју тајну. Он ме је држао за врачару, па ми је казивао све. Ја знадијах за твоју љубав к Сари Михаили, ја знадијах — у овај мах се отворише врата и Тудор уђе, он хођаше да опет изађе али му бољарка рече:

— Можеш говорити, Крцалија зна све.

То бољара не обрадова врло, јер махну руком преко потмурена и намрштена чела:

— Отац Јевђеније рад је да се с тобом разговори, има да ти каже нешто важно.

Крцалија устане, опазио је шта бива у бољаревој души па одговори на његово незадовољство поноситим погледом:

— Хоћу да идем.

Бољарка махну руком нађ.

— Остани Крцалија, не треба сад ништа да ти је тајно; Тудоре, доведи оца Јевђенија.

Бољар изиђе, а мало по том врати се с игуменом из манастира арџишког. Бољарка га пољуби у руку, и Крцалија учини исто, премда не баш одвећ побожно. Јевђеније их прекрсти: — Да вас Бог благослови! После се окрене бољарци:

— Мати Јевдоксија, имам нешто важно да ти кажем.

— Говори оче, од данас је и Крцалија у снази у којој је мој син, узела сам га за сина; одобраваш ли то и ти?

Кад жена каква врлином и ништа не жалећи стече у људи поштовања и уважавања, господари неограничено, нити се ко истиче пред њену силу, нити се ко противи њезиним заповестима. Нити јој Тудор ни калуђер прословише коју реч, после калуђер рече:

— Мати, близу је час да се прихватимо оружја; силни цар Александар оглашује на пролеће рат нашим гониоцима. Да удвојимо напрезања и да скупљамо све више и више људи, само да се добро чувамо да нас ко не би издао, јер истина јесу Турци занесени мучећи људе, потучени одмах, али их опет не треба будити пре времена.

Бољарка подигне очи к небу:

— Хвала Богу! прикучује се жућено време, али сад, децо моја, хоћу вас за нешто замолити, пружите један другом руке, па се заверите да ћете сложно радити за веру и слободу, да не ћете један другога варати ни остављати, да ћете бити браћа свуда на бојном пољу.

И она се подиже, па узе и једног и другог младића за руке, метну им руке једну у другу; калуђер благослови побратимство у име божије, али они нити један другом руке стискоше нити један другом речи проговорише. Тудор баци на страну невесео поглед, а Крцалија му погледа поносито у лице.

За Крцалију почиње нов живот; има породицу, има име; слава и величина смешци се нањ из далека. Истина све је ово тајна замотала, замотала чудноватом замршеном прећом, али баш та тајна додаваше игри, која му по глави пролеташе, још већи чар, напуњаше му срце још већом поноситошћу. Он сања: Ја сам од лешке крви, а силан је народ, тај лешки народ! Колико сам пута слушао где причају како је силан, колико пута ја сам певах песме у славу лешким јунацима! Може бити да ми је отац какав силан господар оних земаља или какав славан вођ ратних

чета, које путоваху у нашу земљу тражећи себи боја? Ја ћу да сломим ропски јарам, што притискује дачка и словенска племена. Ко ће знати шта ће бити од мене: вођ, господар, па може бити и цар у подунавским крајевима!

Тако се и с таком слашћу не купа душа у Турчина кад се напије афијуна, по предубоким рекама од богатства, по изобиљу од сласти, с таком се слашћу не прегони душа у Арапина по далеким пољима од страсти у животу кад му се заврти мозак од силнога инђијанског хашиша, као што се Крцалија купаше и прегоњаше сањајући своју величину, што ће да постане; јер ниже поноситости, још кад га сотона смеша и налева, опија душу жешће него афијун и инђијански хашиш. Шта му је Сара Михаила? шта му је сладост у љубави и његов срећни мир и његов красни и угодни живот? Све то он истина још љуби, али не као пре.

Пре се играше с њом и забављаше се као дете с њезиним маленим умиљатим ножицама; бејаше му мило да и он прима њезино лако бојажљиво шушкетање, да јој непрестано притискује своје уснице на глатко чело и на вране обрве; сјајност њезиних очију беше његовом жудном оку огледало; он живљаше у њојзи и за њу. Али је сад љуби само ретко, с њом се мало разговара, готово се никад с њом не игра, и непрестано је замишљен.

Не остаје на једном месту, непрестано јаше у лов или у шетњу, шапуће тихо с Михалаћем, непрестано се разговара с војницима, па би опет могао и своју љубав према Сари Ми-

хаили удвајати и миловати је, јер носи под срцем пород.

Јадна Сара Михаила! На само рони сузе, на само јој се отимљу из прсију жалосни уздисаји; али се плаши да пред мужем не покаже чело намрштено; чини се силом да је весела, и силом нагони сетно лице да се насмеје. Крцалија то не опажа, јер је њега друго нешто занело, па ни надање у потомство, ова најмилија брига очинскога срца, сад га не дражи, јер је његовим мислима умиљато чедо његова величина и слава што ће да дођу.

И бољарка не опажа мука у Саре Михаиле, јер је она замишљена у мисли о вери и слободи, тек их један Тудор опажа. Па колико год пута опази где пређе онај облак жалости преко лица лепој жени, толико му се пута срце хоће да закрвави. Он је тешки, тугује с њом заједно, код ње и заједно с њом уставља проливене сузе. Она радо слуша речи, којима је он тешки, али се нигда не тужи, њега љуби као брата и пријатеља, а он њу као сестру а може бити и као још нешто; али нити то кад показа нити о том пробеседи, нигда не изусти ни једне речце на Крцалију; па што је још више, сад заборави стару мрзост, поздрављаше га као брата и од срца све га устављаше код куће као да хоћаше да га опет састави са Саром Михаилом и да понови стару љубав. Дао би он живот, мир, срећу своју, само да поврати Сари Михаили њезину срећу. Докле Крцалија љубљаше и докле бејаше Сара Михаила срећна, завиђаше јој за срећу и мржаше на љубавнике; али кад у срцу крцалијину узе мах

друга страст и срце у Саре Михаиле поче патити, у њему се угаси завист и непријатељство, и још виђаше тугу и јаде онога што му његово срце и душу поштоваше. Страстан се човек одриче неба, саставља се с паклом, поштује свакојака зла и бесни покрај добра, само да би задовољио своја осећања, он само себе љуби. А добар човек, који је пун сваке доброте, не љуби само себе, он се одриче среће, он даје све да усрећи онога, кога љуби, јер му је у срећи тога сама и његова срећа.

X.

Кад би месецу мена, дуну ветар од југа и дуваше све једнако. Снег се топљаше, топљаше се лед и земља се одеваше у своје радосно одело да достојно дочека пролеће, као своје љубљениче. Пролеће донесе међу свет радост и живот, Мусломанин чешће остављаше собе својега харема, чешће му се разведраваху на челу студене црте његова достојанства, појахиваше свога љутог ата па скакаше на њему пун ватре и живота час у трку с осталим атовима, час се опет хиташе и вежбаше хитрим цилитом. Хришћани истериваху стада у планину полазећи и сами за њима са свим, што је год било у њих, може бити што хоће да се пролећем отргну турском робљењу или што су им у главу дошле друге мисли.

Од по ноћи између Волге и Дунава иду јаке чете коњаничке белога цара, прелазе преко Пруга да се настањују у Молдавској. А ову земљу улазећи у њу овако поздрављају: „За веру православне цркве, за слободу хришћанских народа ударамо ево на Мусломане с ратом.“

Дачка и словенска племена верују речма царевим, јер је он божји човек, а они су тек простота и сиротиња, нити они могу мислити да њему може што друго на уста изаћи.

Несрећници остављаху куће, жене и децу и све своје добро и долетаху да својим прсима заклоњају војску силнога цара, и да јој пут на победу отворају. Турци се скупише на Дунаву, стари Хаџи-Ахмет паша видински буде постављен хатишерифом да он управља земљом молдавском, а храбри Ћаја Мехмед, и ако се још никако не могаше утешити јадикујући за својом изгубљеном ћерком, својим изгубљеним јединчетом, доби поглаварство над војском подунавском. На стотине хиљада скупљају се турски ратни народи по једренетским пољима, неједнаки по мести на лицу, по оделу, по језику, али сви верују једнога алаха и Мухамеда његова пророка. у Бабадаци, у старој вароши, скупља се гомилица хришћанских коњаника, а на што? Да бране... Турке од хришћанског цара. А ко су ти војници? Лица су им снажна, али су дела још снажнија: то је лешка крвца, то су исељени Запорошци. Они су неких година или боље њихови су стари одагнали Москове мачем кад оно оставише отаџбину пролевајући грозне сузе, али себи говорећи: „Боље је по свету тумарати него робовати, боље је бити у несрећи и јаду свакојаком него бити подлога; оно може и проћи али се ово ни са самим животом не истире, окаљана част прелази и на касније потомке.“ Не верују они речима царевим на његову пријатељству, а свакога рата мисле: ми ћемо сабљом себи задобити отаџбину и слободу.

Бојна труба заједа царевином цариградским, стотинама хиљада гласова, стотинама хиљада дозивања састављаше се у грдно хујање, а свуда продираше непрестана вика: „Бој! бој!“

И у бољарову двору све је задахнуто војничким духом, на гробу бранкованову заденута је влашка застава: на златном пољу стоји на једном вису црн гавран, који држи у кљуну свети крст, знамење спасења; а тици изнад главе сјаје сунце, и блиста се сребрнастом светлошћу пун месец. Тицо, ти си на гробу, на споменику славе молдавске; ти летиш докле не може догледати човечије око, докле се не може човечија нога успузати. Да Бог да да тако свуда може долетати и реч вере хришћанске, од које ти је знамење у кљуну! Ти живиш дуже него све остале тице; да Бог да да и молдавска слобода најдуже траје. Изнад тебе се сјаје сунце и месец; изнад Молдавске сјаје сунце и месец, и њихова сјајна зрака дозива хришћански народ на оружје за слободу, за свету веру. Већ више рат није тајна, зањ знају жене и деца: преко Карпата врве војници гомилама и слежу се под бољаров двор. Стара се бољарка побожно и од срца моли е да би измолила слободу отаџбини, лице јој је ведро, а душа весела. И Сара Михаила се мољаше Бо-

гу, ама не мољаше за слободу ни за отаџбину, но само да јој Бог заклони и сачува њезина мужа; лице јој је сетно, мисли жалосне. Крцалија је пун веселе поноситости, не може рата да дочека, рад би да му је већ у рукама навештена слава. Може бити да је он хоће ради своје љубе, ради овог анђела његова живота; може бити ради свога чеда, тог изданка крви његове, а може бити и себе самога ради. Тудор хоће да се бори за отаџбину још с већом радошћу, то је њему слатка мисао, коју је с мајчиним млеком посисао. Више но један пут погледаше он Сару Михаилу помишљајући: изгубићу живот, који већ не могу сносити, а она ће за мном као за братом плакати; али може бити — и ту му се у ојађено срце надање увуче: не знамо ни шта ће сутра бити — може бити да се још и на мене срећа смеши. Сотона још не нађе пута у његову душу ни за какво беспуће, да га куша, али ко још није зидао своме надању дворе на развалинама туђе среће.

Црна помрчина спушташе се у вече земљи у походе, а с њом се насу људима на душу неповољан немир; и сетна туробност. Има нешто у човеку, што се не да схватити, да се човек на дану може и несрећи срадовати баш као да хоће достојно да поздрави светлост божијих очију, а тамне вечери осећа се и највеселији човек стегнут некаком незнатном бојажљивошћу баш као да хоће да се растави од божје светлости.

У једној соби договараху се бољари, Сара Михаила и Крцалија и Тудор о војевању, о надању, што хоће да дође, а немир им је у души и одјекује у њиховим речима. Свако срце хоће нешто; нечему се нада, а не зна чему. Ноћ већ беше подобро превалила, кад приспе старешина града арџишкога па тек што беше ушао у собу, одмах га упита бољарка:

— Шта нам носиш ново оче Јевђеније?

— Добре гласове! У очима калуђеровим беше нека смерност од вере, на лицу му бејаше чиста савест, а по речима и по гласу виђаше се како поуздано врши позив божијег заступника на овој земљи. Сад он не пажаше што је ту Сара Михаила; јер већ не беше од потребе да се ради у потаји.

— Војска је царева доиста до сад узела Јаш, јер се креће на Ибраилов. Цар је обрекао да ће нас спасти и заклоњати; али то није доста, нама се треба показати да смо достојни овога заклона, нама ваља да делом покажемо да несмо вољни остати на томе да се други бију за нас, него да се и ми сами умемо бити. Видински паша полази на Дуго Поље да се састави са серашћером исмаиловским.

Сара Михаила поцрвени и задрхће се, пред очима јој стајаше њезин отац, а сви се прекори њезине свести пробудише у њој на један пут и раздираше јој срце. То само Тудор опази а калуђер настави:

— Хаџи-Ахметова пратња није врло велика, може се савладати. Ми смо људи од мира опремили од својих доходака 300 коњаника и 1000 пешака, ми смо свој манастир отворили нек се уђе стичу жене и деца; узмите војнике под своју руку, а њих ето сад.

Ова жртва учињена слободи на олтару показиваше шта ваља чинити слугама црквеним. Крцалија је пажљиво слушао и очи му се светлише као да му промицаше кроз главу нека блажена мисао.

— Бољару, хајде ти остани овде и скупљај војску, а ја ћу с једном коњаничком четом зауставити Ахмета. Знам ја турске замке.

Сара Михаила побледи, а Тудор се досећаше за што.

— Остани ти овде Крцалија, а ја ћу поћи на бој, за мене је мука и страхота; брани своју жену, твој је живот скуп, ти ћеш отац постати.

То му пође са срца, у тај би мах био он готов да својим прсима Крцалију заклони, јер му је за све што би дао доста захвални поглед од лепе жене. Шта он не би учинио само да измами њезин осмех и нежан поглед њезина црна ока? Да има сто пута овај живот свих би их сто пута дао, да му за један трепутак буде срећан анђео срца његова.

Крцалија се насмеје дивљачно:

— Зар да ја за то губим снагу и славу, што имам жену, што ће ме Бог породом благословити? Никако! Ја хоћу да идем.

Молећи га чисто, погледаше за њим Сара Михаила и склапајући руке повика:

— Човече, или остани са мном, или ме узми са собом.

Крцалија погледа на њу као с претњом:

— Ти остани, ја ћу ићи.

И тада први пут зачу где јој муж заповеда, а први пут му сагледа у очима вољу господарску која прети.

И Мехмедова кћи диже се, окрену очи од њега и изађе или што је страх тако из ненада у срце удари или што јој незгодан и опор одговор на њезину љупку молбу у понос дирну. Тудор шћаше за њом, али га Крцалија устави:

— Махни је се, исплакаће се па ће тако и проћи.

Бољар му не одговори ништа али помисли:

— Човече, срца каменита, неси ти ње достојан.

Ово паде у очи и самој старој бољарци; њој истина беше мило видети у Крцалији убојиту ватру и жеђ за славом, али јој не беше мило видети да са својом љубом чини као што би с робињом; то нити беше хришћански ни човечно. И калуђеру је то дошло на ум, али се нико не усуди ни да речцу каже, јер је Крцалија умео с једним погледом задржати језик у свију осталих. Разговарало се даље о рату, а Крцалија изађе на поље да се спреми за четовање.

Све разгледа и нареди; Михалаћу заповеди да коњанике у долини уреди, а он се сам поврати да се растане са женом; али кад се примаче њезиној соби, смути му се на срцу, горки му прекори пролетаху кроз главу што је увреди речју и погледом па помисли: „Сад она плаче и биће јој мука.“ Отвори врата и хтеде јој припасти к ногама да је моли да би му опростила, али је она била чула његове кораке, бејаше сама са Зулмом. утираше сузе и окрену лице к вратима, али лице пуно увређенога поноса, сад она беше кћи мехмедова.

Крцалија уђе, погледа љубу, па јој се баци к ногама:

— Саро Михаило, ја сам тебе увредио.

— Неси, одговори Сара, али се опажаше колико је муке стаде да своме лицу набави мира и хладноће.

— Опрости ми жено!

— Несам се на тебе ни расрдила.

— Смири се, чуваћу ја живот Мехмеду; ако дође до невоље, сам ћу својим животом његов заклонити.

— Ти си му отео једину утеху: па му отми и живот.

Крцалија шћаше да се окрене, али виде већ мокре очи од суза у љубе, а љубав му у дивљем срцу надвлада понос; па се баци на колена пред њом:

— Саро Михаило, ја те љубим! Што тражим славу и величину, то је тебе ради, мога чеда ради, а не мене ради, — и он јој пољуби њезине ноге.

Она га подиже, и баци се у наручје своме мужу, своме драгом.

— Дражи од очију! све сам ја заборавила, остани код мене, ја не ћу славе ни величине, ја само тебе хоћу; шта ми је стало за оним, кад си ми ти све, остани, остани!

У том љубавном загрљају умори му се душа, растопи му се срце; и тада уђе Михалаћ:

— Крцалија, све је готово, време је да се полази.

Ове речи загрмеше у ушима жени као гром кад се Бог расрди; Сара Михаила повиче: „Остани!“ и падне у несвест, Михалаћ звекне сабљом па повиче:

— Крцалија, зар си ти у Исмаилову изгубио своју снагу?

Крцалија остави жену на јастук, отме јој се из руку, она викне слабим гласом, који пола дрхташе: „Остани, остани!“ Он је пољуби у чело, у очи, у уста: „С Богом, с Богом!“ па јурне на врата. Сретне Тудора, стисне му руку јуначки као да му је хоћаше да размрска:

— Ако погинем, брани ми Сару Михаилу и моје чедо!

Бољар одговори: „Хоћу“, а Крцалија остави двор с Михалаћем.

Зулма гледаше да поврати Сару Михаилу, бољарка и Тудор уђу у собу; она отвори очи: „Он ме је оставио: он ме не љуби!“ Бољарка је стане тешити, Тудор клекне покрај ње: „Сестро, вратиће се Крцалија!“ Зулма је исправи: „Драга моја, лепа међу најлепшима, добра међу најбољима, смири се, он ће се вратити пун величине и славе, па ће све то теби крај твојих ногу положити.“ Али залуду просипаху речима утеху; она за њу ништа не мараше. „Он ме је оставио, он ме не љуби“, говораше једнако, и ломљаше руке као да хоће да их изломи, а плакаше као да хоће да своје очи исплаче. Јадна жена, туга за растанком срце јој раздире, а страх од несреће мучи јој мисли.

Низ обалу воде Алуте креташе се мирно и сетно молдавска једна чета коњаника. Крцалија на вранцу поскакиваше први, нити шта питаше нити шта говораше. Куд иду? То нити зна Михалаћ, ни остале мање поглавице, нити знају коњаници, а сви кажу: „Сам Бог зна шта Крцали-

ја мисли и шта је наумио.“ Целу ноћ тако гредијаху: кад наста дан сакрише се у једној шуми, отпочинуше, нахранише своје коње па после странпутицама наставише пут на север. Пролетњи ветрић разношаше најслађе и најумилније мирисе, земља се зеленјаше, небо беше ведро, само у Крцалије лице беше сетно и дивљачно. Коњи звекћу ђемовима, копају копитама, светло оружје одсјајиваше јасним зрацима, а људима се блисташе у очима војничка ватра. Крцалија чује и једно и друго, али му је ухо оглухнуло према гласима који му негда беху тако мили, не радује му се око погледу, на који се негда тако умиљато смешио. Вранац корачаше с њим снажно напред; а Михалаћ му непрестано говораше о слави: како је он вођ хришћанским коњаницима, како се њему ваља за слободу борити; а то беху читаве чини за младу ватрену душу; па је он опет тако жалостан и замишљен. Туга и мука љубе његове, судбина онога чеда, којему се надаше, врло му срце сневеселиште, врло му душу сетом навукоше. Мисли о слави и величини као да су му тешким неким каменом оптерећене и као да се залуд упираху да се тога терета отресу и да опет завладају срцем, које је за свагда њихово. Већ су били близу Слатине. Крцалија посла неколико коњаника да погледају како је унаоколо; а они се повратише и доведоше са собом становнике из тога краја. Крцалија се с њима тихо на страни поразговори, свакога тури под стражу и заповеди коњаницима да ни за што не питају и да ништа не говоре са становницима. Он показа своју сабљу, а то је значило: „Или ћу-

тите или оде глава са рамена!“ Заповеди војницима да буду мирни, да пазе и да су на опрезу као лисица; па онда заповеди те појахаше и поведе их даље. Још порано пред зору пређе с њима Алуту и пође к Слатини. — Код Слатине се беше настанила војска ахметова. У земљи, која је под Турском, која је далеко од душмана, усред покорених становника, чињаше се старом паши да није од потребе изашиљати стражу и чете. Разапе чадорове па се смести мирно као за највећега мира.

Звезда даница блисташе као сребро на земљу називљући јој: добро јутро; а у то доба молдавски војници отпеваше Турцима њихов језан вичући дивљачно: ура! Турци се тргоше из сна, подигоше се на ноге, а Молдављани их ударахуоштрим сабљама својим; по стану завлада страх и забуна: „Алах, ресујуалах!“ заори се вика а и сами не знадијаху где су им коњи, где ли оружје.

Крцалија трчаше са својима уздуж и попреко кроз стан; сабље звецкаху ударајући о главе и грла Муслиманима, пиштољи пуцаху а зрна звиждукаху. Нападачи заграјаше силно, упрепашћени и зачуђени Турци циктаху од страха, рањеници јаукаху, а коњи чињаху топот газећи преко људских телеса и преко ратних опрема. Испод варошки иза једнога шанца скупљаше седи Ахмет јањичаре и спахије. Три су му сина погинула, али за то ништа не знадијаше. Крцалија викну својима: „За мном!“ па полете на останке ахметове војске. Већ беше видан дан и све се распознавало. Молдављани трчаху у скок неуредно у гомили, а пред њима Крцалија а уз њега

Михалаћ. Спахије хоћаху да оперу поднесену срамоту, излетеше иза шанчева па заподенуше бој. На Крцалију се залетеше у један мах двојица, а то беху Смаил и Алија најстарији синови ахметови. Крцалија старијем разлупа мачем главу, а Михалаћ обали другога с коња из пиштоља. То опази стари Ахмет, познаде ђогата хусеинова а може бити и прерушеног агу. Он повика: „Дајте коња!“, али у тај мах већ посуташе натраг спахије и јањичари. Узалуд гледаше ојађени отац да их заустави сабљом и речима да не беже, и њега занесе оно бежање. А баш кад хоћаше Крцалија да учини последњи ударац Турцима, долете с пута гласник из двора арџишкога, па викну колико игда могаше: „Крцалија, Крцалија!“ Приступи Крцалији и говораше с њим лагано, а он одмах устави пред шанцем своје коњанике, остави залудан сав богати плен па нареди да се брже узмичу натраг. У стану сиђе један Арнаутин из молдавске војске па стаде свлачити хаљине с једнога мртва тела, а Крцалија се само окрене, потеже пиштољ иза појаса па опали нањ и Арнаутин се преврну мртав на земљу. На истоку се обично тако забрањује кад је што за забрану. Што би трошили речи, док траје барута и олова? Сад не сиђе ни један с коња, нико ни речи не прозбори, сви окренуше очи од плена па стадоше мислити куда их води и на што; то за њих размишља Крцалија, а он је заповедио да самовоље не ће никако да трпи међу својима. Дуго су ишли све уз Алуту, па нити се што видело ни чуло. Сунце већ беше зашло а и месец је оставио за собом више од пола својега

пута, а они непрестано напредоваху све даље и даље. Крцалија похита на један вис, погледа одатле гробу бранковановну и опази где се тамо светли свећа; — да се то не буде родио какав нов месец па хоће са старим да ратује? Али је нешто врло бојажљив, часом погледа горе, часом се опет крије, очи се непрестано варају. Крцалија је доиста познао који је то месец, јер полете с висине на ниже, махну руком и рече: „За мном!“, па поскочи напред. За њим се стиште чета коњаничка. Ветар звижди, топот од копита хуји, земља се потресаше и дрхташе; Михалаћ приђе к њему:

— Крцалија, још је то далеко, хоћемо коње са свим сатрти, па не ће ни десети од нас читав изаћи.

Крцалија га погледа дивљачно, а цео му одговор беше, што ободе коња на ново. Михалаћ ућута, јер су у Крцалије пиштољи за појасом, а њему живот није баш тако на одмет. Коњаници изостајаху гредом, једнима се коњи спотицаху, у другим се плашаху па се не хоћаху ни с места да помакну. Кад сутра дан освану, стари месец побледе, а навога неста са свим и тек се с његова места подизаше црвенкаст дим, а на крцалијину лику вијаше се немир и нестрпљивост. Лако би било с тог лика прочитати како би он тамо полетео као тица, али му коња издаваше снага, уморено му напред корачаше а главу беше к земљи оборио. Крцалија стаде и очекиваше своје коњанике; они се прикупљаху у маленим гомилицама и један по један се намешташе у ред, а не беше их ни половина. Коњи се још

не беху одморили, а из шуме се помоли неколико коњаника, и засијаше се турбани. Крцалија их погледа и махну главом:

— Михалаћу, то су мехмедови Арнаути; па се после окрене својим људма: „Сад је или победити или умрети.“

Сви потегоше бритке сабље, а оне им се блистаху изнад главе као самртни знаци. Крцалија прозбори тихо:

— Михалаћу, чувај живот паши, то сам обрекао Сари Михаили.

Арнаути поскочише напред, око њих се подиже густа гомила праха и из тога облака продираше само силна вика многих гласова: „Алах!“ Крцалија стаде па погледа: прамен магле долажаше све ближе и ближе; ветар већ наваљиваше преко уста а прашина уједаше у очи. Крцалија се окрене:

— Сад је доба, хајде у име божје!

Па полете напред, а за њим се поклопише молдавски коњаници. И тако се помешаше коњаници са коњаницима, сабље зазвекташе, пиштољи запуцаше и рашири се граја, вика и забуна. Арнаути познаше свога старог агу па повикаше: „Абдала, ено Крцалије, да бежимо, ништа се не може одупрети његовој руци!“, па се окренуше да беже. То Крцалија зачу баш у онај мах, кад се нађ залете Абдала. Телућем од свога мача одби Турчину ударац, ухвати га за кафтан па га баци са седла: „Живи Абдала, ама кажи баби како ти могох живот узети па не хтедох!“, и одјури даље да гони душмане. Коњи оживеше новом снагом од победе, она нали у срце коњани-

цима нове крепости; али овај час војничке среће не потраја дуго; Молдављани тек беху окусили победу, а захуја нова виха: „Алах! Алах!“ и показа се нова војска. То беху спахије, а пред њима Мехмед. Дивљи Мехмед просипљући смрт испред себе, он, који је победи неограничен господар, већ почињаше косити молдавске главе кривом својом сабљом. Крцалија довикује своје да се скупе, али му они гласа не чекају. Пред њим се створи паша: „Неверно пашче, хришћанска гујо, где је моја кћи?“ Па већ замахну из све снаге сабљом на крцалијину главу. Вићаше се како хоће срце очино да поздрави погажену клетву. Крцалија се измакне испод ударца и тада лако могаше ударити Мехмеда по врату, али брзо узмаче руку и хтеде се окренути на лево, али у тај час мехмедова сабља паде с толиком јачином да пресече узду па заће и у врат коњу. Вранац се окрену, јурну као бесан међу гомилу коњаника, па полете у далеко поље. Крцалија опет ухвати узду, махну на лево и на десно мачем па појури. Испрва чујаше како звекће челик у мачева иза њега, за тим му звиждаху зрна око ушију и грмљаше глас мехмедов: „Не ћеш изнети живота, неверно псето!“ па онда захуја за њим топот силних коња; најпосле остаде сам, а све даље одмицаше, докле на послетку ништа не чујаше за собом. Крцалија шћаше да стане, хваташе се за гриву, за кајасе и коња сабљом пљоштимице по глави удараше, ама залуду, ражљућени коњиц само истезаше врат, па нагрташе као срна кроз шумарке кривим стазицама шумским, прелеташе провалије и висине једнако трче-

ћи. Крцалији се заврти мозак, смркне му се пред очима, али опет позна место, позна да су већ близу гробу бранковановом. Пред душу му изађе Сара Михаила, срце му куцаше тако нагло у прсима као да се хтело с коњем у опкладу трегонити. Сад коњиц не хођаше никако да стане, он би за час у један скок долетео у бољарев двор. Хиташе преко последње долине; бољарски се двор не опажаше од стена, ама какав се оно тамо дим диже иза стена, па се витла у вис у меканом једном облаку, и раширује се изнад шума и долина? По долини су гомилама мртва телеса молдавских брђана, изнад њих кречe вране и совуљаге и пријатеље се с њима кљуновима и устима својим. У Крцалије се прси стегоше, срце му се крену жалостиво; и ту је боја било; шта ли је од Саре Михаиле? Коњиц прескочи преко последње провалије, на другом се крају спотаче па се отиште доле стрмоглавце. Крцалија извади брзо ноге из узенгија, остави коња па похита стазом. Паљевина удараше свуда, стаза беше покривена мртвацима, он се успужа горе, али ту стајаху развалине спаљенога двора. Он ломљаше руке: „Саро Михаило, жено, анђеле мој, где си?“ Али ни одјека не беше да му његовој тузи и његову гласу одговори. Ходаше између развалина, луташе кроз подруме и уздишући викаше: „Саро Михаила, Јевдоксија, Зулма, Тудоре!“ и Бог зна која још имена слугу и становника брђанских не помену — али му ни од куд не би одговора. Земља не имаше ушију, стење беше немо. Свуд се опажаху трагови иза Турака, јер све беше опљачкано. Већ науми да

продире даље у подземне ходнике, а зачу јецање и приступи му ближе:

— Ко је то?

Слаб, пола угушен глас одговори:

— Ја сам, стари пандур Букан.

— Где је бољар, где је моја жена, шта је било овде? и примаче ухо прислушкујући баш на уста човеку.

— Све су Турци исекли и потрли, бољарка и бољар у арџишком су двору; дај ми воде.

Крцалија га ухвати за руке па га изнесе на видело; обрише усирену крв с њега, а пандур тек што је дахнуо неколико пута чистије, засветли очима: „Сви су у двору арџишком; више ми ништа не треба.“ Па заклопи очи. Крцалија га спусти на земљу, јер пандур испусти душу.

„У двору арџишком“, говораше Крцалија на ново, „тамо ли су, може бити да се до сад и вранац одморио.“ И слаба зрака од надања продре му у прси. Оде у долину, вранац лежаше још у провали; Крцалија га зовне по обичају, ама коњ не дизаше главе; ухвати за ногу, али се и не помаче, метне му руку на леђа — а он већ беше хладан; хођаше му расклопити вилице, али му смрт већ беше стисла зубе. Крцалија уздахне, горка му се суза спусти из поносита ока и помисли: „Отишао си, друже славе моје, а Бог зна где је друга моје среће; не знам, што ме је Бог страшно накарао.“ Па већ свладан од напрезања и очајавања клону на земљу, пљескаше рукама изнад главе, а очи му се не могаху одвојити од посмртних останака његова вранца.

XI.

Било је ноћу, Крцалија пролажаше сам кроз букову шуму између стена и провалија; чини му се да чује неки глас који га довикиваше: „Крцалија, Крцалија!“ стане па ослушкиваше. Ветар је то, који звижди кроз пукотине у стењу. Сребрни месец и оне сјајне звезде умиљато шећу по небу и мисле да ту могу до века сјајати, али црна гомила облака попе се, прохуја, рашири се и месеца нестане; звезде се заклоните, а гробна помрчина рашири се преко небескога свода. Крцалија, тако је и теби слава сјајала, тако ти је сјајала срећа и величина, и теби се чињаше да ће ти увек сјајати. Охоли човече, ето доће на један пут облак, што се зове удес, те жалост гробна зави маглом твоја слатка надања, твој живот. Облаци ће се с неба разбити, па ће с нова засијати месец са звездама, јер им светлост тече из чистога извора и сјаје на добро свету; али теби, Крцалија, и ако се облак удеса разбије и ако ти небо с нова засјаје надањем, да ли ће твоја душа кроз даље дане сјајати у животу онако ведра и чиста? У тебе надању истиче светлост из мутнога извора, из охолости, тебе се слабо тиче да свету буде добро; и као што се клања и угађа златном телету незнабожачки свештеник, тако се ти клањаш и делом и речју охолости, томе чеду сотонину. Крцалија

иде путем па се замислио: „Ако опет могнем наћи жену нигда се не ћу од ње растајати, не ћу корачити од ње.“ Везену мараму и прстен с хамајлијама извуче испод кафтана, оне поклоне, које је добио још од Туркиње Селиме; љубљаше их и притискиваше их на уста као првих дана своје љубави, јер нам је најмилије оно благо, за које помислимо да смо га изгубили. Ха, како тада љубљаше Крцалија Сару Михаилу. Надање да ће је наћи слатко му срце ублажаваше. А што се даље не држаше тих мисли, то маље патње подношаше. Сотона, душманин сваком племенитом унутрашњем покрету, шапташе му муку и освету у уши. „А што си поклонио живот Абдали, а што неси посекао Мехмеда? Сад се може бити помирује Мехмед са својом кћери, и твоја ће жена одмах дати Абдали срце и руку слушајући оца својега. Што се она с тобом венчала по хришћанској вери не вреди ништа у Турака, и Сара је Михаила само женско.“ У души му бешњаху тужна осећања, па већ опијен мукама посрташе по земљи. „Наћи ћу ја људи! Чекај Мехмеде, чекај Абдала! Вама ћу се ја осветити!“ И освета му се узбуни по жилама, па убрза ходом.

У арнишком двору беше страх и забуна; Турци још несу били дошли, али сваки час долазе страшни гласови; тамо већ знају како је попаљен бољарев двор и како је потучен Крцалија. Мехмеду је нека ухода или каква јадна издајица проказала где је стан молдавски у планини, јер паша не пође на сусрет војсци белога цара него похита право гробу бранкованову, нападе нањ,

поруши и попали и све растера да оде куд које, па се после врну натраг у Дуго Поље. Хоће ли полазити на манастир, или ће ићи пред непријатеља нико не зна. Војска се царева не примиче да притече у помоћ Молдављанима; она се настанила у молдавским и бесарапским земљама. Она заузе Стару Килију, Галац и Исмаилов, па ту и заоста. У манастиру се скупља мноштво народа и сваки час придолазе све нови и нови. То су оно што оста брђана тудорових и расутих коњаника крцалијиних. Калуђери се крију по становима испод земље, али народ непрестано оружају. Драге воље би обишли рат, али су на невољи готови да издрже борбу са својима мусломанским силецијама. Обдан се моле Богу и певају му песме у славу као што се пристоји божијим заступницима и верним слугама свете цркве. Ноћу облеђу којекуда, као што личи људима, који отаџбину бране, као што личи војницима за слободу. Много поштовани Јевђеније час пише књиге па их шаље по књигоношама, час се опет светује с најстаријима у манастиру и с разборитим брђанима. Манастир је и станак свете вере и златне слободе.

Пред вече стиже Крцалија у манастир. Немир, што му се по срцу витлаше рад његове љубе и њене судбине, или може бити стид, што је мејдан изгубио, додаваху му лицу црте дивљачне; никога не погледаше, никоме не одговараше; прво похита старешини. Кад га опази отац Јевђеније, пун га радости загрли:

— Хвала милом Богу, те нам те упути, баш нам треба вођ.

Крцалија се стресе, јер тај поздрав од срца, те речи пуне поверења као да му понос његов прекораваху, што је потрьо онолике коњанике, али о томе ништа не проговори, но само погледа сетно:

— Оче, где ми је жена, где је бољарка, где је Тудор?

— Сине, то Бог куша нашу смрност, да се ослонимо на његово суђење. Од њега нам је туга, а он ће нас и утехом обдарити. Други дан, пошто ти оде, дође нам глас да се Мехмед кренуо од Дугог Поља право гробу бранкованову. Ја то онај час јавим Тудору. Бољар не могаше се стрпети да се не сусретне с непријатељем, оставши неки део брђана да бране двор, а сам с осталима пресече Мехмеду пут према проваљама код црвене куле, а то уверен да ће се моћи за цело повратити својима па ма победио или био сам побеђен; али не би тако. Мехмед докучи шта је наумио бољар, пређе Алуту с коњаницима и спахиском пешадијом, па пође долинама према бранкованову гробу; а јањичарима заповеди да ударе на Тудора. Бој беше крвав, наши се шћаху узмаћи, ама не беше пута, Турци им беху све стазе заузели. Тудор се шћаше протући, али брђани не могоше проломити редова јањичарских, сами бише побијени, па се расуше по планини. Бољара донесу амо рањена и он сам не знадијаше шта је било од његове матере и од твоје љубе. Ноћас оде с једним калуђером у Јаш у московски стан. Од оних брђана, што су бранили гроб бранкованов, овамо није ни један дошао,

али неки приповедају да су видели бољарку и твоју љубу у Мехмеда.

Крцалија слушаше, уздисаше, па му се развуче лице пакленим смехом:

— Оставио сам жени ваљана човека да је чува! Тако ли бољар држи реч?

— Сине, не грди бољара, хтео је он добро, ама је било суђено друкчије. Ти си јуначки ударио на мехмедову војску, па опет неси учинио што си хтео.

Крцалија подиже поносито своје чело, погледа у калуђера па махну главом:

— Јест оче! Где су брђани? Рад бих с њима пробеседити.

— Одмарају се у подрумима, хајде са мном.

Па уђоше у цркву, у капелици се прекрстише, али ни један не погледа у два дугачка стуба од белога мермера, те чудне слике мајсторскога резања; ни један не погледа у свод цркви, која беше окићена ликовима што издаваху небу тајне а рају чаре, или чудне слике из хришћанског мученичког времена: не гледаху они у светачке ликове, на којима се блисташе злато, сребро и шарена боја свакојака, на којима се блисташе слаба зрака сунца на заходу, не гледаху у златна слова на мермеру, у те надгробне натписе молдавских господара, прваших ималаца арџишког двора или манастирских старешина, садашњих ималаца тога места, у којима су толике многе успомене. Прођоше покрај олтара; отац Јевђеније притиште неко гвожђе у дувару и и сред мермерна пода подиже се мермерни заклопац. Пођоше низа стубе; у том самртном стану

свуда гораху свеће, у крајевима стајаху мртвачки сандуци, по угловима светло оружје, у онима су останци некадашњих слугу манастирских и слугу вере и слободе, а ово последње беше намењено живима. Мало по даље сеђаху око наложене ватре гомиле људи, ту се јело, пило, беседило. Лица су им тамна, изгледају као вампири, који се потуцају по овом свету побегавши из самртног царства; њихови се гласи ломљаху одјекујући од тих сводова и пећина испод земље, а тај одјек јечаше дивљачно и наличаше на гроб. Кад се Крцалија помоли из мрака с манастирским старешином, сви повикаше: „Крцалија, Крцалија!“ и звекнуше оружјем као да хоће и то да придену уз поздрав. Крцалија њима назва Бога, позна брђане, љуте Арнауте, али што му би највећма за чудо, и Михалаћ беше међу њима. Јако се обрадова Арнаутин црних бркова кад ту виде својега вођа. Не би му толико радости начинила ни врећа злата, јер он љубљаше верно човека, којега је од своје воље изабрао себи за господара:

— Крцалија, ја доведох неки део наших коњаника овамо, а и остали ће се скупити, који су у животу; а што погибоше онима већ нема устајања. Твоју је љубу ухватио Мехмед, само се не престај надати, ми ћемо је опет избавити; хајде да се крећемо, доста смо се одмарали.

— Михалаћу, ко ти је то казао за моју љубу? — и на лицу му се показа највећа радозналост, а у једно и страх, што се бојаше да се сам увери о тој несрећи. Михалаћ показа прстом једнога брђанина, а он стаде приповедати како је

чуо да је паша са собом повео све робље из бољарева двора а да је и благо понео. Међу робљем је и бољарка и Сара Михаила; други је неки чуо да је паша послао плен и робље преко Дунава; трећи је знао с поуздане стране да је паша за собом одвео затворена некаква кола, а у њима да су три жене и то без сумње: Јевдоксија, крцалијина жена и слушкиња Зулма; кола чуваше чета најодабранијих Анадолаца и уз њих су били и некрафиди Тефтедар-бега запорошког атамана, и најбоља војска мехмедова; и то су сви чули, али није ни један видео, и крцалијино срце није опет после приче ништа више знало него пре ње, па га је опет незнање једнако мучило.

Још не беху оставили свода, а уђе један калуђер и проговори тихо с игуманом. Лице се у оца Јевђенија мало разведри, и сувише му из очију засија зрака некога задовољства. Крцалија, који се на све стране беше забавио очима и ушима, одмах приступи:

— Шта је ново, оче?

— Добри гласови. Мехмед полази на Дунав према Трговишту, а војска се великог цара примиче.

Добри гласови, помисли Крцалија; за вас јесу, а за ме несу.

— А несте ништа чули за моју жену?

И манастирски старешина и калуђер у један мах климнуше главом.

Крцалија мало промисли и већ је нешто био наумио, јер махну главом.

— Оче, ја ћу своје људе да узмем, дај ми коња и оружје. Не ћу да нанесем манастиру никакве несреће, али ми се душманима ваља осветити, или ваља мени самом погинути.

— Бог да те благослови, све ти је на служби. Ми се не плашимо несреће, ми смо спремни да живот и имање дамо у обрану вери и слободи, ми смо на то као на светињу позвани.

Крцалија изађе на поље па узме на страну Михалаћа:

— Чујеш, сутра ће за цело бити паша у Трговишту; између те вароши и Драгонешта има једно бугарско село Разград, ја сам с Тудором подмазао сељаке из Разграда по гдекојом кесом злата, и они су нам се заклели да ће нам служити против Турака; између Разграда и Трговишта силне су јаруге и честе, а то ти је место за повлачење баш како ваља. Ја ћу одмах изићи и стати на пут с Бугарима, а ти узми коњанике и гледај да у јутру, рано у зору будеш на путу у Трговиште; тек иди странпутицама да те ко не би опазио; може бити да ћемо се моћи дочепати робља.

А Михалаћ дода:

— Још и богата плена.

Још никад до јако није Крцалија тако опширно казао своме млађем шта је наумио; али му је сад језик одрешила племенита жеља да поврати себи анђела среће своје, а бринући се да му заповести не буду како неваљало извршене — исказа све јасније него што је иначе имао обичај. Михалаћ скупи коњанике па узјаха на коња, а Крцалија изађе из ходника, појаше и он својега вранца чим се спусти сутон, па остави манастир.

Ноћ беше већ јако превалила кад Крцалија уђе у Разград. Пође одмах право кући бугарскога кмета; она још не беше затворена, кмет не беше још заспао, нешто пушку оправљаше. Чишћаше ваљу и заврташе кремен у пушци. Крцалији то ули у срце ново надање па приступи:

— Како је кмете?

Кмет уздрхта, ничена пушку, али је опет остави где је била.

— Ви ли сте бољаре Крцалија? Та од куд ви овде?

— Та ето, несам из вечности. Сазови људе; овуда ће за цело проћи Турци.

— Знамо ми добро, ама где вам је војска бољаре? Не ће више васкрснути људи, што сте их изгубили.

Крцалија се зацрвени од љутине, очи му се заблистају; па потеже јатаган из корица:

— Ни једна веро, псе један, не ће доиста васкрснути мртви, ама не ћеш ни ти васкрснути. А где је злато, што си добио, где је клетва, којом си нам се заклињао?

Кмет заборави пушку, побледи, падне на колена па стаде дрхтати као да га ухвати најжешћа грозница.

— Бољаре, опрости, хоћу сазвати људе, чинићемо што ти заповедаш.

Крцалија га погледа с највећом немарношћу, презирући га, па задену јатаган у корице.

— Устај, па иди!

Кмет изађе, а Крцалија ходаше по соби говорећи у себи:

— Један породе! Страшећи вас смрћу, гоним вас да смрт тражите; па хоћете да вам се говори у име слободе, у име вере? Та ви не ћете скоро, не ћете ваљада никад разумети шта срце осећа. Просипљи злато, прети им мачем па ће ти за то преврнути људски род, тако ће њиме обладати.

Тада му дође пред душу његова љуба:

— Саро Михаило, ти друкчија беше; не беше страха у твом срцу, не жућаше ти за златом и величином. У тебе, анђеле, беше небеска душа, у тој души беше небројено благо од силних осећања; ох, да ми те је опет имати!

И у поноситом оку његову заблиста се једна суза.

Међу тим се мало по мало скупљаху Бугари с пушкама и ножевима. Сваки се дубоко покланјаше пред Крцалијом и гледаше у земљу; не могаше се ни један усудити да му погледа у поносито лице. Њима је доиста кмет уселио у срце свој страх, или им се мисли другим нечим забављаху? На послетку ето и самога кмета.

— Крцалија, сад ће се скупити сви, куда ћемо?

Крцалија подигне главу:

— Онамо, куда вас ја поведем.

Нико не прозбори ни речи, беше све ућуталo као у цркви. У тај мах стиже неколико младих Бугара и нешто пришапуше кмету у уши; Крцалија погледа на њих па их упита:

— Шта је?

Кмет обори чело:

— Послао сам да разгледају нема ли где унаоколо непријатеља, али је хвала Богу све мирно; сад можемо поћи.

— Напред, рече Крцалија и корачи к вратима; а гомила пође за њим. Тада кмет звизну, а Бугари се бацише с раширеним рукама на Крцалију. Он повиче:

— Неверна пашчад, хоћу вас научити памети, па хоћаше да се прихвати за јатаган; али му њега већ беху узели; један га ухвати преко средине, други га шчепа за руке, један га ухвати за ноге, а други му се за косе вешаше. Крцалија се бранаше свом снагом, свали се на земљу, и обори са собом и остале, те се сва гомила повађа по земљи. Кмет донесе конопац па повика: „Вежите га, вежите га!“ Крцалију надвладају, очи му се закрвавише, крв му јурну на уста и на нос; прси му се силно ширише, глас му у грлу изумираше. Бугари му свезаше и ноге и руке конопцима, он ништа не говораше нити уздисаше:

Кмет се сеоски развесели и охрабри.

— Добићемо ми злата, не ће паша жалити да се докопа само коловође и бунтовника. Није далеко одавде Теффедар-бег, ту ће он бити који час, ја ћу му одмах јавити.

Крцалију свезаше па одвукоше у један угао од собе, али Бугари још једнако ћутаху ако им кмет и обрицаше богати дар; може бити да их је стид те срамне издаје или их је страх од крцалијине освете, па не смеју ни уста да отворе, или може бити да ништа не верују ни ономе што им обриче кмет, нити имају вере у турске поклоне.

Крцалија дође опет мало к себи, па повиче загушеним гласом:

— Кукавице, несрећници!

Кмет му приступи:

— Вашем господству долази један пут крај. Зар мислиш да ми не знамо како је с тобом и с Тудором? Док имасте новаца, и људи вам служаху, а сад ми служимо ономе у кога има и силе и дуката. Ја сам се приклонио испред твога јатагана, сад је на те ред.

Крцалија не слушаше ових речи; душу му мучаху са свим друге мисли:

— Саро Михаило! Међер те већ не ћу више видети! — па то викну тако жалосним гласом да се у Бугарима душа смути жалошћу. Може бити да би они радо и ослободили Крцалију, те својом крвљу опет загладили срамну издају, и сам се кмет сневесели, а на авлији се зачу топот од копита, сабље зазвекташе пред кућом и људи оружани стадоше улазити унутра. На њима беху плаве доламе а испод њих беле чакшире падаху јако убране до преко црвених ципела, преко долама беху појасеви, а о бедрима криве сабље, за појасом јатагани, пиштољи и велики ножеви, главе беху у њих обријане по лешки, а бркови намештени по лешки, а око чела им беху турбани. А што не носе запорошку капу и црвени калпак? Е, како би им то красно доликовало! То су чеда лешке земље, досељени људи са Днепра. Бугари оборише главе к земљи, да покажу тим знаком поштовање и покорност; а Запорошци се робљу ни један пут главом не приклонише. Стари атаман Нечај, кога Турци прозваше Теффтедар бег, маши се руком по седим брковима:

— Што сте нас кога врага дозвали овамо?

Кмет изађе предањ, обори очи к земљи, метну руку на прси у знак смерности и покорности:

— Велики Тефдедар-беже, силни господару, ми верно робље падишахово ухватисмо коловођу бунтовне и немирне пашчади, Крцалију, што је побегао из Исмаилова.

Па тада показа свезаногa Крцалију.

— Јесте ли га ухватили с оружјем у рукама и где сте га ухватили?

— Дође овамо да се код нас сакрије и да нас наговори да се бунимо, те га ми тако преваром заустависмо. Серашћер је исмаиловски обрекао за то дати блага.

Атаману се сабра чело, обрве му се навукоше изнад очију, из џепа потеже кесу с дукатима па је баци пред Бугаре:

— Ето плата што сте ме дочекали! Узимајте! А сад на поље из собе ропска пашчади!

Робље узе новце па оде; атаман се прикучи Крцалији:

— Несрећниче, шта ћеш сад?

Крцалија му погледа у очи:

— Узећете ми главу, па крај!

И он би драге воље поносом утрьо болове, што му се на лицу указиваху.

Атаман се окрене:

— Скините с њега окове.

Запорошци покидаше узлове својим палошима док би човек длан о длан ударио. Крцалија устаде па обриса крв с лица, а кад после погледа на људе, могаше се видети како се на лицу атаманову показиваше некакав унутрашњи покрет. Погледа оштро Крцалију; а да се он то не страшаше од дивљега поноситог погледа? Ама није, још није било човека, нити има, нити ће бити, да би се од њега атаман плашио. А да му није познат по чему лик крцалин? Није то није. Нигда га није видео свога века; последњих је ратова слушао зањ уз уста самога Мехмеда, Абдале и арнаутских коњаника; а и види се да у атаманову срцу не поничу никаква пријатељска осећања тим што гледаше Крцалију, по том викне:

Водите га татарском мирзи, сутра у зору нека га одведе у Трговиште.

То рече да се тако и стече.

Крцалија се не противљаше; изведоше га на врата, и Нечај оста сам у соби с једним старим Запорошцем:

— Богдане, да овај човек није млад годинама, рекао бих он је; па махаше главом.

— Проклет био да Бог да онај дан, кад сам ја саслушао мојим ушима што ме Кордаћ мољаше, и зашкрипи тада зубима — ово пашче без части и вере!

Богдан погледа жалостиво:

— Оче атамане, нашао је он што је тражио.

— Јест Кордаћ, али није онај; мом јатагану треба крви. Тетера, хеј убојни друже, зар сам те заборавио?

Па махну руком преко чела и ућута као да је врло много говорио, а Богдан не прекидаше ћутања.

Сутра дан у први расвитак прође кроз село једна чета Татара. Татарски јадан коњаник вођаше Крцалију на конопцу. Руке су му на леђима свезане; око врата му је замка, и око тела су конопци, а крајеви су од конопаца привезани за татарско седло. Коњаник обадаше ко-

ња а за тим тераху Крцалију камџијама и сабљама да иде брже. Људи, жене и деца трче из куће, бацају се за њим камењем, пљују га и грде; јадни народ сакрива своју слаботињу испод те срамне грдње и дреке е да би тако задобио милост силнога свога гониоца. Крцалија не осећа муке у своме телу, он је и очајање своје душе на неко време заборавио па мисли:

— Кукавице, ето су ми пре неколико дана к ногама падали што се на ме срећа смешила, а сад ме грде жешће него и сами душмани што ме је несрећа постигла. Аох људи, гори сте од најгоре стоке!

Та му мисао раздираше срце, и у тај се мах закле да ће бити до века душманин роду човечијем.

Изађоше из села. Крцалија позна пут и виде да иду право у Трговиште.

У срце му се увуче надање:

— Ако буде онде Михалаћ! Али не! Није он онде никога нашао, па се вратио; и он је човек, иначе није ништа крив.

Већ се опажа траг, али се не могаше опазити ни један човек; само тице што цвркутаху и шушкаху крилима кроз лишће. Дођу на воду; из далека жуборкају поточићи, замка се јаче стезаше Крцалији око врата, ноге су му покривене прахом, а нико се из шуме не помаљаше; прегазе траг, а њега одбеже надање; па премда му већ и живот беше омрзао, извуче му очајање из прса речи:

— Саро Михаило, аох! не ћу те више видети!

Татарски коњаник повуче замку, и остали

ударише очајника камџијама по леђима. У тај мах долете неколико коњаника; ударише на Татаре са свију страна, Татари се бранише али сила претеже и надби, те прснуше куд који у шуму. Татарин, што је водио Крцалију, већ бејаше на земљи; Михалаћ, јер то беше он, расече заробљенику конопце, па му даде коња:

— Хајде брже, време је скупо!

Крцалија скочи на коња, Михалаћ звизну три пута, а сви коњаници полетеше у скок на лево у шуму. Још мало јечаше из шуме топот од копита, најпосле се то смири и занеми; и само мртваци и коњи без госе осташе сведочећи како су ту мало час били људи.

XII.

Крцалијина је душа прекинула све с људским родом, али је зањ још двоје свезује; а то љубав к Сари Михаили и жеља задобити славе и славна имена. Очајање његове љубе ради, и мисао о оном чеду, којему се надаше, још му у души храњаху последње останке саучешћа, те могаше њима жалити људе, а опомена да је он од лешког колена, да му је проречена слава и величина, још га с једним јаким ланцем свезиваше за овај свет. С Михалаћем пролеташе сва села и градове у подунављу, играше се својим животом, просипаше благо, али не могаше докучити ништа поуздано за Сару Михаилу. Одлажаше у московски стан те

распитиваше за Тудора, али му нико не могаше одговорити. Влашког је бољара нестало у небројеној сили царевих војника као мушица у рою небројених муха, као капље воде у мору, као ситног пашка на прашној степи; истина јест ту, али ко ће знати где? Кpцалија хтеде да стане у цареву службу; али га са свим хладно одбише, он даваше цару снажну руку, слободно срце, а цареве га слуге упитиваху за колено; које му опет не даде казати његов понос, па оде како је и дошао, не доби нигде ништа. Обилажаше бољарске дворове, сеоске колибе, сазиваше молдавски народ на оружје; али бољарима дрхташе срце од страха, не смејаху ни говорити о слободи, та ни чути је не смејаху. Бојаху се да сагну чело пред истинитим правим Богом хришћанским; а народ се угледаше на бољаре и иђаше за њима узастопце стазом кукавичком. Кpцалија се поврати натраг у град арџишки. Ту га калуђери, заступници свете вере, верне слуге златне слободе, примише раширеним рукама; али слушајући обрицања белога цара проговараху:

— Ваља нам чекати згоднијих времена, ваља нам се поуздати у силу и снагу других.

За човека, који све даје, и који је хладна размишљања, надање је кад се каже: „да чекамо на да радимо из потаје!“, а то је по кадшто и читава залога за срећу што ће бити; али за човека поносита и за човека страсна рећи чекати значи осудити на смрт надање; он не познаје и не разуме ништа друго осим: „хајде да радимо и не питајући шта ће од нас бити“; иначе се не би могла држати у телу ватрена душа, ина-

че би се нестрпљиво срце у прсима распукло; њему ваља живот покретањем храпити, за њега је смрт мир и чекање.

Кpцалија постаде чисто дивљи очајник; преко дан је сетан и плаши се људи, преко ноћ ни ти спава ни се богу моли, по кадшто се и заплаче по мало, ама горко.

— Саро Михаило, анђеле мојега живота отргоше ми те за навек, заборавићеш ти мене, ти ћеш љубити другога!

Па после падне као мртав на постељу своју; опет се после подиже и савија руке:

— Издадоше ме, изневерише ме, на све сам стране одбијен.

Па се насмеје пун бесила:

— Јадни човечији роде, кукавицо! — И жалост му на ново обави поносито чело, а из широких се прсију изваљаше тешки уздисаји:

— Славо, величино, куда се дедосте?

Обори очи к земљи, хода нагло по мрачним ходницима манастирским а мислима трчи по широком пољу туге и жалости.

Ово опазише калуђери и отац Јевђеније, али му се не усуђиваше ни један ништа на утеху казати, јер у његовој муци беше некакав понос, који сваком свезиваше језик, беше нека дивљачност, која убијаше одмах у поникли сваку вољу утешити га.

Михалаћ, који никако не оставља Кpцалију, некако се сотонски радује што му је господар на такој муци, јер гледа да је свачим умножи и речима и делом и чини да му са свим омрзну ју-

ди. А кад виде где очајање пређе меру па се стаде претварати у беснило, онда проговори:

— Крцалија, зар ваља наше сабље да зарђају док нам какав год бео или црни цар не допусти да их извучемо, или док не заповеди? Зар смо ми робље?

Крцалија намршти чело.

— Несмо ми робље.

Онда Крцалија уздахне:

— Слобода је сан, није ње вредан људски род.

— Чекај, има људи слободних, али нема овде.

— Где? Казуј!

— У брдима, Арнаути, пандури, они, што их ви зовете убицама.

Крцалија промисли:

— То су убице.

— Убице, а они што воде војне такође су убице; зар они не убијају људе? Зар им они не отимљу њихова добра?

— Ама је у њих право, у њих је слава!

— Иди, па проси да те начине војником, облизуј стопе ако ћеш и султану, може бити да ће те узети да будеш спахија, јањичар или слуга у сарају.

Крцалији се засјаји лице од поноса.

— Михалаћу, ћути, не умем ја просити, него умем заповедати, јер имам јатаган и мишицу.

— А ти хајде, заповеди молдавским бољарима да иду за тобом да почну убојну игру за слободу, за свету веру. Иди, па се поуздај у бољаре, поуздај се у твоје земљаке, то су поштени људи, несу то убице.

— Проклето, јадно људско колено!

— Хајде Крцалија међу убице, хоће повикати да им будеш вођ, хоће те поштовати као оца, слушаће те као господара и бојаће те се; то су свесни људи, не издају они својих људи, они задобијају злата и блага својим мачем, нити се маре потуцати којекуда те задобијати благо покорношћу и поданством.

Крцалија ћуташе и слушаше, а Арнаутин распаљиваше ватру својега говора ватреним својим лицем.

— Карађорђе беше харамбаша, хајдук, па онда пободе барјак за слободу у Србији. Бели цар и немачки краљ шиљаху му посланике као каквом владаоцу, па и падишах имаше с њим више пута договоре.

Крцалија погледа Михалаћа оштро. Хоћаше нешто да говори али тек што отвори вилице опет их затвори, окрену се и поче нагло и замишљен по соби ходити; виђаше се где му је тешко да рече што је наумио. Михалаћ му непрестано стаде бленути у лице е да би могао прозрети шта му душа мисли, а сад кад Крцалија хтеде опет да пође макну главом:

— Украдоше ти жену, зар мислиш да ћеш је повратити молитвама и нередом? Ноћи пред хајдуцима, пред убицама као што их зовете, и кунем ти се арнаутском речју да ћеш наћи Сару Михаилу ма била на крај света.

Крцалија стаде па махну руком као што му беше обичај:

— Хајдемо!

И они пођоше на поље, и још исти дан оставише арџишки град.

Од то доба поста име крцалијино страхота подунављу. Господари јашки и букрешки плаћаху му данак, Турци не смејаху ни бела зуба помолити пред његовим хајдуцима; бољари дрхтаху кад би се споменуло име крцалијино као да је куга, а он опет беше само убица, само поглавица таких људи, ништа он више не чињаше ни само да наврши што је прорекао стари Кордаћ; поста издајица, поста протува, па на послетку убица.

Сребрна месечина, та стидљива девојка небеска, пошто се већ с месецем, с тим нежним и красним чедом ноћним, из потаје дуго гледала, мину у облацима, побледе може бити за то, што је сунце застаде, а може бити од стида и љутине, а месец се још донекле на небу забављаше као да је хтео да војује са сунцем, али ето неста и њега за облацима, доиста је хтео да настави своје миловање са сребрном цуром, — а сунце стаде господарити на небу по својој вољи. Карпати поздрављају сунце на рођају са својим белим снегом, са зеленом милином својих горских потока и речица; тице певају творцу песму од захвалности, што им је поклонио бела данка; ветар се крије иза џбунова и по шумама, те се ту милом тишином умиљава звезди што дању сјаје. Да се то по планини несу удружили људи и животиња кад нема на планинама чобана са стадима а по доњама ратара с плуговима? Тек се по кадшто на којој стази засија оружје према сунцу у једног, двојице или тројице а и више њих, ама то несу ловци макар што носе пушке на плећима а велике ножеве за појасом. Не

западају они за бусију нити ослушкују дивљачи, не мотре они по песку трага зверињу, нити тице маме; већ само иду напред па мотре на све стране, вуку се полагано и опрезно као вуци; али се сви повлаче на једну страну, према старом гробу бранкованову. А ту је још попаљено камење, развалина од бољарева двора, пепео и гомиле, а гроб петорице бранкована издиже се го голцат. Најдражега споменика молдавског не чува нико, тек по кадшто га обиђе гавран, молдавска тица; и загракће жалосну песму за част костима потоњих господара од молдавске крви. Гракћи, гавране! прекоравај људе, који се ропства не стиде, који су се сагли под јарам туђих господара, за што су таке кукавице!

И ако је тако опустело место, на коме беше двор тудоров, опет има људи у подземаљским ходницима. У одајама, што негда беху наменте-не скупоценим простиркама и меким јастуцима од источне раскоши — сад се виде само хладни зидови од камена и под пун прашиње; кроз прозоре, где негда беху окна од кристала сада дува ветар, као да је то његово господарство; покрај зидова неки људи спавају, неки торочу а неки леже да спавају, неки се буде па се протежу, зевају и тару по очима. Чудно им је одело: на неком је кафтан арбански, на другом чакшире молдавске узане од чланака до колена, па онда широке; обућа им је Бог зна кака римска; на другом је горе кошуља с црвеним појасом по словенски, на ономе је опет бугарска џока и исцепан турбан арнаутски; покрај једнога је сибињска пушка, у другог је за појасом српски нож:

чудно су различни по оделу, по облику, по држању; али у свију пламте очи неком дивљом зликовачком ватром, свима су чела слободна као да прете, али тужна; или што су жудни сваких беспућа или што их свет кори, јер нема на свету злочинца, којему је срце са свим и за свагда затворено свести и унутрашњим прекорима. На крају подрума куваше се уз јаку ватру јело у лонцима а окреташе пециво на ражњевима. Без икаква реда људи се крепе јелом и пићем. На вратима подземаљског стана стајаху наоружане страже, а с поља су уласци тако сакривени стењем, дрвљем и маховином, да не би лако опазило ни најбоље око да се туда улази у људски стан. Ако ко уђе, тај се много не забавља покрај жељне гомиле која се склепта око њега, него одлази у други стан; а ту за сада седи само један човек покрај ватре. Брада му је црна, на очима и на челу му се види да је злочинац; то је Михалаћ, који замењује Крцалију. Уђе унутра један Сибињанин широких плећа, Михалаћ га погледа као нерадо:

— Јанко, шта има ново?

Јанко се поклони:

— Прођох сав Банат до Краљева као курјак; у Видину добијем глас, да су многи од наших стали у службу код Милоша Обреновића; тамо су и они, што су бранили двор бољарев; па као што казују и сам је Тудор код кнеза.

— А неси ништа чуо за жену нашег господара и за стару бољарку?

— Несам ништа; али је Сава у Руднику и вратиће се ових дана. Ја не хтедох никако дангубити, јер у пети дан од данас проћи ће кроз Краљево татарин турски с дукатима паши видинском.

— Хоће ли бити узањ војске?

— Хоће бити тридесет спахија. Турци мисле да су узјахали на леђа нашем господу Богу од како Мехмед поста паша у Силистрији; баш нам ваља показати им да се не бојимо ни њихова Мехмеда ни самог Мухамеда.

— Иди Јанко, одмори се, чим дође господар, говорићемо о томе.

Јанко изађе а на скоро по том уђе други, мали један шишкав а црн човек; то је Циганин Хирија. — Он саже чело до земље, али га Михалаћ не удостоји погледа.

— Шта си учинио?

— Био сам, капетане, у Силистрији, видео сам Мехмеда, говорио сам с ушкопљеником. Мехмед је на највећој муци, за кћер ништа не дознаје, па је сад већ и надање напустио. А да би ублажио своје јаде, све сече главе једну за другом.

— Иди, шта је нама стало тугује ли Мехмед или је на муци; нама ваља имати жену господареву.

Циганин не изађе, него погледа у наоколо по зидинама, као да се увери да му није нико на путу:

— Господареве жене несам нашао, али сам нашао једно благо.

— Где? Какво благо?

— Мехмед је послао Бугарима из Разграда 1000 кеса злата што су од пре задржали Крцалију. Благо је још неподељено код кмета сеоског.

Михалаћ се мало развесели, и ако му се на лицу показа немарност; глас му се стиша:

— Иди Хирија, промислићу о томе.

И чим се Циганин уклони стаде одмах мислити и разговарати се са собом:

— Хиљаду кеса злата, та ту се има шта чути! Али је тај Крцалија баш чудноват човек; тако му је на муку ударити као што је детету играти се; новце узме па одмах подели опет међу сиротињу и на цркве; све једнако снива о слободи и о светој вери, као да нам то нешто треба; за цело ће он сад пустити господара Калимаха, узеће откуп па ће га поделити међу своје људе, или ће га послати калуђерима у манастир арџишки зарад ствари о слободи. — По том се промисли: — Мени је некако мио, у рату је таки јунак! Свуда даје, и велики је! Може бити да је сад на невољи — али не, има он код себе храбрих људи, још не може ни бити овде, тек ако дође око подне.

Па се после опет стаде шетати.

— Ићи у Разград? Па како! Не повести уза се ни лопова ни убице, али стој, нађи ћу ја како ћу то учинити од њега. Не ћу му казати ни речи од онога, што ми рече Јанко; био би он у стању и заповедио би нам да Тудора тражимо, или би и он пошао с нама да служи Обреновићу: боље је нама радити овако за себе, него служити другоме!

Насмеши се и врло задовољно ломљаше руке а очи му се заблисташе као у курјака кад опази овце где пасу на далеко па нити чује пса да лаје нити чобанина да пева. У тај час зачу

у великом ходнику некакву шушњу па похита на поље говорећи:

— То је за цело Крцалија.

Који не беху поспали, поскакаше ћутећи нити помичући усана, а из очију им проницаше највећа покорност. Крцалија стане међу њих; на лицу и у свима покретима његова тела беше онај исти понос, који и пре. Људи би помислили да то није четовођа но господар од земље, владалац од света; тек му се у пређашњи понос уселила беше суморна дивљачност; може бити да је она знамење онога очајања што му нема Саре Михаиле, може бити да је то љута боља, што га превари надање да ће стећи славу и величину, а може бити да су то потоњи трагови како му се свест борила са сотонском осветом и увређеним поносом. За њим дође једно дванаест пандура, који се примакоше ватри муком мучећи. Крцалија само погледа своје људе као да хоће да их поздрави, а не проговори ни речи, ни главом им не климну, па они опет беху спремни да даду живот за најмању беспослицу само кад он намигне један пут, само кад једну реч рече. Опази Михалаћа:

— Михалаћу, сто кеса нека се раздели мојим људима; нек допадне сваком, који је био са мном, педесет гроша, двеста кеса нека се пошље у манастир арџишки, на њима није никакве крви; остало нека се узме и смести, па ти онда дођи к мени.

Михалаћ саже чело у знак да ће се учинити што је заповедио, али не имаше воље а може бити ни снаге да отвори уста. Тек пошто Кр-

цалија оде, узме благо од хајдука и питаше их полако како је допало шака. Они му приповедаху: Крцалија је по обичају улетео у двор трговишки, арнаутској стражи узео оружје, а господар и бољари пали су пред њим на колена и молили га за живот, он им га и поклони за благо ништа и не распитујући; само заповеди да плате хиљаду кеса за откуп. Гредом је Крцалија просипао новце међу сиротињу и просјаке као кад би кукуруз сејао. Михалаћ махаше главом помишљајући: он ће то тако чинити без престанка; па сврши заповести и оде до Крцалије.

Још Крцалија не беше скинуо кабанице, још не беше сео: стајаше украј ватре. Би драге воље и он отпочинуо телом, али му душа не могаше отпочивати; она хођаше једнако да је занесена огњевитим пићем силених страсти, те да су тако далеко од ње мисли и они часови луте туге; јер док се тело миче, дотле ври крв по жилама, не може душа да потоне у мисли, и она мора ићи за телом и његовим кретањем, мора му дела пратити, у њима живети и с њима мислити; али кад се тело смири а утиша крв у жилама, тада надмаши беспослена душа тело; промишља, сећа се, тужна је и очајање се тада не смирује ни надајући се ономе што иде нити у прошлости.

Крцалија беше упао у Трговиште, докучио је шта је хтео, опростио живот па се може бити обрадовао својој победи и ако је била хајдучка; али сад на ново навали нањ изгубљена срећа, његова љубав, његово име лешко, и мучаше му душу као усијано гвожђе. Михалаћ се усуди да прекине његово размишљавање.

— Господару, вратили су се наши гласници из Видина и Силистрије.

Он се показа вољан да слуша, а оштро око упре у лице Арнаутину.

Михалаћ спусти чело на земљу као да хоће да покаже своју тугу:

— Из Видина Јанко не донесе гласа, у Србији није ништа разазнао за стару бољарку а ни за нашу браћу, што су бранили стари двор бољарев; да је ко од њих остао у животу, он би се за цело већ јавио код нас. Ахметово ће се благо провући кроз Краљево.

— Све благо, те благо; зар ћу ја до века водити пустахије.

Па пођути:

— А шта је донео Хирија из Силистрије? — и уздахну — је ли што разабрао за Сару Михаилу?

Михалаћ за све то доба не промени лица нити подиже очију на више; ала кад помену Сару Михаилу, погледа жалостиво у Крцалију:

— Да није било оних проклетих Бугара из Разграда, сад би Сара Михаила била код тебе. Они те издадоше а међу тим је паша баш као из наших руку узео твоју жену и одавде је сад на далеко чак преко мора.

Крцалија поцрвени па одмах по том побледи:

— Шта вели Хирија?

— Мехмед господује у Силистрији, двор му чувају јако, ништа се не може видети кроз зидове, а камо ли разабрати шта се ради иза њих.

— А од људи у вароши?

— Људи кажу да је Мехмед послао небројe-

но благо преко мора, и још једнако тако шаље татаре; а ти знаш да је језик у Татара нем, да им је ухо глухо; можеш га у комаде исећи и убити, али не ћеш ништа ишчупати.

Крцалија махаше главом, затвори уста, стеже један уздисај и не могаше говорити од туге, Михалаћ говораше даље, али сад му очи проучаваху лице крцалино.

— Твоја је жена, не сме бити друкчије, у рукама пашиним, он је докучио што је хтео, јер је јуче послао Бугарима из Разграда богате дарове. Није то у обичају Мехмеду да он даје и поклоња ћаурима тако обилато, а баш са свим ни за што.

Крцалија лупи ногом, да се уздрма свод:

— Ха, проклета пашчад из Разграда!

Па после ућута.

У Михалаћа севаху варнице из очију.

— Господару, сад је време да им се осветимо, хајде да ударимо на њих, па нека им кости бледе према сунцу и према месецу, нека ветар развије пепео проклетога села свету на све четири стране: нек то буде за науку, како се издаја плаћа.

— Михалаћу, узми четрдесет својевољника, па ћемо ићи, буди спреман, кренућемо се пред вече.

Арнаутин се уклони, а Крцалија шкрипаше зубима:

— Ноћас ћу се осветити, убијаћу, палићу!

Прегне се преко ватре:

— Хоћу ли онда наћи Сару Михаилу? Хоћу ли се једном опростити четовања? Али не, за ме је срећа, а није добро име.

Баци се на земљу.

— Не сме бити друкчије, пророштво ваља да се изврши.

Замота главу кабаницом или што шћаше да проспава или да лице покрије да не би и сама ватра видела шта се на њему ради. Ћуташе, може бити спаваше, може бити да се био занео у мисли, а будна ватра гораше, као да је хтела тако, све маленим пламовима без престанка, да не би пробудила хајдучког капетана.

Све беше готово за полазак. Михалаћ уђе.

— Крцалија, време је, сунце се прегиба на запад.

Крцалија скочи, али му се вићаше по очима да није спавао. Намести лепо кабаницу, па разгледаше оружје:

— Хајдемо.

Па изађе на поље.

Држаше се тако поносито, чело му изгледаше некако као да нешто прети, нити се усуђиваше и један хајдук да му у очи ма и један пут погледа. Изађоше из пећине кроз један узан пролазак; затрпаше га одмах опет камењем; преко стена сиђоше опет у долину, окретоше једном уском стазом, па се час пузаше у висину а час се спуштаху у долину. По један оде напред на својих сто корака, па чим што угледа или зачује какву пушку, одмах зазвижди и људи за час као мува прену куд који на страну па их нестане, као да су у земљи потонули. Зазвижди по други пут и као некаквим чарањем на један пут оживе џбуњићи, дрва и стене оружаним људима, који сви поврве на стазу. Па онда наставе опет

даље; обилазе на далеко око села и колиба, иду брзо преко поља и тако мирно, с тако лаганим корацима, да се њиховим бахтом не може узнемирити ни тица што пева на грани више стазе, а срна кад пролази кроз честу помишља да то шушка тица по гранама па не прелази пута. Оружје им је поцрнело од росе нити се сија, те их за то и не издаје радозналом оку. Стара је пословица: „Не можеш видети Карпаћанина, не можеш га чути ушима.“ Крцалији је то незгодно да води ту нему тиху гомилу, јер му се чини да је наоколо издаја и страх. Волео би летети у бој пред хитром четом, јер се ту задобија слава и величина; али он кад један пут корачи, више натраг не узмиче. А сад му жеља за славом, која се не намирује лако, накнађује освета, презирање и очајање, што је изгубио Сару Михаилу: па ако и не полази с онаким весељем у бој, опет жуди за бојем исто онако а може бити и већма; јер су понос и освета две сестре које иду једна с другом упоред; а пиће, којим оне нуде, под једнако гори у срцима оних људи који га пију.

Већ беше ноћ превалила дубоко, кад стигоше до близу Разграда. Небо је мрачно као каква пећина. У селу су свеће погашене, пси су поспали, певци још несу почели певати, тако је мирно да се чини е се ори шушкање тихо какога духа, који по небу пролеће, а као да испод земље јечи болно стењање душа на мукама. Некоме би се коса накострешила а крв у жилама стала, само хајдуци и вуци не осећају ове свечане ноћне тишине; ту тек почиње њихов хајдучки живот. Али се и сам Крцалија беше не-

што сетно замислио; у њега јесу две хајдучке руке, ама му није душа и срце хајдучко; још то заоста од оних првашњих осећања. Али изглед, да ће скоро доћи време да се освета намири, ублажи ову жалост за мало, тихо заповедаше млађим старешинама па повиче гласно:

— Моје ће вам име показати у које доба ваља ударити, то је знамење јучерашње сече.

Хајдуци се поделише на четворо па одоше. Крцалија и Михалаћ оду с петорицом најодабранијих кроз башчу пипкајући прстима, до куће кмета сеоскога. Ту још гораше свећа. Они већ беху прешли преко плота у авлију, а пси залајаше на њих па потрчаше за кућу. Крцалија јурне на кућу, отвори врата а у рукама држаше го јатаган; али кад виде кмета где баш устаје с молитве, кад опази знак распетога Христа, сломи му се снага да изврши беспуће. Кмет се баци предаћ колики је дуг:

— Господару, ја ћу ти верно служити.

Крцалија га отисне:

— Одлази, јадна кукавицо, не треба мени твоја служба.

И може бити да би тај час заповедио својим људима да се враћају, али Михалаћ узнемирен што му нема тако дуго господара, јурне у собу па кад види како га је кмет за ноге прихватио, помисли да је ту некаква нова превара, и тако га јако удари јатаганом да је гвожђе пролетело и кроз кости од прсију; кмет падне мртав. Тај час повичу на двору два хајдука: „Крцалија, Крцалија!“ и на свима странама по селу захуји вика: „Крцалија, Крцалија!“ Кад угледа

крв и ту ратну вику, Крцалија на ново букне, крв му се опет ускомеша па повиче:

— Ватру! Спаљујте то!

За тренуће ока успламти се сламни кров на кући кметовој, а ватра поче промицати свуда у селу. Засветли се небо од светлости, пси потрчаше у шуму урлајући, коњи захрзаше, овце заблејаше и нагоше право у ватру а свуда грмљаше дивља вика: „Крцалија, Крцалија!“ Зачуђени се становници не бране, они јуре гомилама кроз сокаке као духови, а хајдуци боду ножевима као сотоне, секући и убијајући јатаганима; ту се залуд моли за живот на коленима; нити нађе опроштаја погурени старац, нити жена, нити дете на сиси. Нигде се нико не могаше сакрити, у планини букћаху дрва и ограде, а то је видно као у по подне. Те се ноћи не дотаче Крцалија ничије руке, јатаган му не виде крви, а опет му је лице попрскано крвљу, не његовом, но крвљу несрећника који падаху од освете. Још и не заплави зора а у Разграду не беше живе душе. По сокацима и башчама беху натрпане гомиле мртвих телеса, куће беху све спаљене и као што су хајдуци дошли из шуме, тако их и нестаде у шуми.

Крцалија је докучио што је хтео, његова освета беше намирена; али да ли је тим ма и за трепутак огледао среће? Није ни мало! Надање му не беше оставило срца а свест се већ почињаше помицати. Чело намршти дивљачки, не говораше ни с ким, не погледаше никога. Михалаћ, радостан што је задобио плена, помисли: „Проћи ће то!“

Већ пролажаху од Слатине друм арџишки кад опазише тројицу коњаника. Један трчаше у скок напред и пође с друма једном странпутицом, коју чета познаваше, а она друга двојица погнаше га и кад га не могаше стићи опалише за њим из пиштоља; код сваког метка коњаник у бегању посрташе али не спаде с коња. Хајдуци му похитају у помоћ и већ ухватише сву тројицу. Михалаћ повиче:

— То је Сава.

Сава се смакне с коња, обрте очи на Крцалију и рече малаксалим гласом:

— Господару, бољарка — Тудор — Сара Михаила — па протепа још неке неразговетне речи, пружи прст на Видин, па занеми.

Крцалија се сагне над њим и гледаше да га поврати у живот:

— Саво, говори, где је Сара Михаила? Добићеш блага, колико ти срце иште.

Сава отвори очи:

— Нека благослови отац Јевђеније!

Па уздахне и испусти душу.

Залуду се трудио Крцалија да мртвога у живот поврати. Остави се тога, дивљи капетане; истина можеш узети човеку живот, али му га не можеш повратити. За тим приповедаше двојица заробљених спахија да је ага из Нитесте чим је опазио ватру према Разграду оправио на све стране коњанике и тако су се они сусрели са Савом. Крцалија то чује па му се смути у души, и помисли:

— Ето каштиге за моја безакоња! Сад бих ја знао где ми је анђео, где је Сара Михаила а ето

— па се после окрену — ти ћеш Михалаћу за мном; а ти Јанко одведи људе натраг. Са спахијама чините шта вам драго а Саву погребите.

Две се руке подигоше, јатагани сеунуше два пута, а спахије захукнуше, па осташе мртви.

Хајдуци узму тело савино и однесу га гробу бранкованову. Кpцалија и Михалаћ оду право у манастир арџишки.

Отац Јевћеније одмах почне по старински с Кpцалијом, дуго се разговараше један с другим на само међу четири ока. Кад свршише разговор, отац Јевћеније беше побледео и клонуо, а Кpцалија се сневеселио, побледео у лицу а сузан у очима. Викне на страну Михалаћа:

— Иди к нашима па ме одмени, може бити да ћу се вратити, а може бити да и не ћу.

Михалаћ се укочи:

— Шта чиниш Кpцалија?

Кpцалија махне главом од нестрпљивости: „Иди!“ па се окрене. Али кад опази сузе у очима михалаћевим, глас му се утиша:

— С Богом! Да Бог да се срећа смешила вавда на моје људе, они су ме љубили; с Богом Михалаћу, може бити да ћемо се опет видети.

И као од стида што је тако потресен отиде брзо. Арнаутин не могаше од плача речи проговорити, може бити да је тада први пут у свом животу осетио тугу, јер је пазио Кpцалију као јединог сина, више него самога себе, и отиде из манастира замишљен.

— Чудан ти је човек и овај Кpцалија!

И за цело је чудан човек; један једини разговор с оцем Јевћенијем са свим га је променио.

Оста у манастиру, мољаше се Богу, пошћаше, клечаше у цркви по цео дан, тури на се кошуљу од кострети. Како се чудно променио тако на један пут! О, кад би се нешто могло знати шта је то говорио с оцем Јевћенијем!

Да ли то беше право кајање, да ли мука за његове грехове, да ли то беше борба са сотоном охолости и освете? Може бити да је и то! Може бити да су та речи оца Јевћенија довеле на пут добар, и повратиле правој вери изгубљено чедо! Може бити да је смрт сав на потресла његову душу као божји суд! У човеку страсном као што је он лако је бити свакој промени, јер оне иду за срцем и за страшћу његовом, а не за разумом који показује пут; али било како му драго, Кpцалија, тај љути хајдук, сад се кајаше.

XIII.

У српској вароши Руднику беше столица српском кнезу Милошу Обреновићу, који је пре био војвода под Карађорђем а био друг с Јанком Катићем и Васом Чарапићем. С њима је он био бојак но њима око Шапца нити је штедео снаге; обилато је пролевао крв и своју и својих душмана само да се задобије отаџбини самосталност, па се и задоби. Србија поста самостална, Карађорђе не поста ни краљ ни кнез а братски се договараше с крунисаним главама; а Милош поста војвода кад га је тек наусница гарила, по-

ста повереник и заступник карађорђев, а то све својом храброшћу у боју и својом мудром главом у миру. Али Бог, који подиже и спушта народе, расрди се на чудна дела карађорђева, расрди се на неслогу српску, па их обоје покара. Турци се на ново раширише као скакавци земљом словенском, Ђорђе са својим војводама оде у Немачку, да потражи заклона, и да моли кога е да би помогао његовој отаџбини. Један Милош рече између свију српских војвода:

— Не треба да тражимо себи браћу у Немцима, не треба ни у Угарској ни у Ердељу. Овде, на српској земљи или ћемо живот оставити или ослободити отаџбину.

И он оста. Његови стари убојни другови луташе без крова и домовине по туђим земљама узалуд покуцкујући на срца хришћанским краљевима да помогну своме једновернику, а Милош бораше сабљом и десницом до потоњег краја српску самосталност. Није побеђен силом, није снагом већ бројем, и он погпаде под турски јарам али не остави Србије. Падишах, развеселећи што може јуначке Србе имати у својој руци, постави Милоша за обор-кнеза рудничког обасувши га благом и сваким достојанством. Милош прими султанове поклоне и као бајаги изврши одмах заповести диванске по обичају турских паша. На страни викаху: „Милош је издајица, Милош је кукавица“, али у Србији кликташе народ: „Милош је наш отац, наш господар“, а по земљама где становаху Словени зваху њега само: „*Србин Милош*“. Тако га је крстио народ, а тим народ исказиваше да нађ полаже надање своје, а

народна слутња, искра оног божанског огња и виђења, никад не залази у свом пресуђењу ко му је пријатељ а ко непријатељ. Бели краљ објави рат цариградском султану, и Милоша позове у име опште вере хришћанске да устане и он на турско господарство. Милош одговори: „Земаљски се владаоци ништа не брину за једнаку или различну веру; они се опет сложе као што су се и раздвојили, а народ, који се заплеће у њихове кавге, увек обично пострада.“ Па не хтеде устајати. Што је рекао Милош, оно се и навршило. Обор-кнез руднички и ако беше турски вазал, опет даде стана и слободе оним Молдављанима и бољарима што се нађоше приморани утећи из своје отаџбине. Он им раскрили своје благо, обећа им да ће их својом силом бранити од несреће, а они му се могаху поуздати у ту реч, јер је у Милоша Обреновића српско срце и српска душа.

У двору рудничком беху многи гости и Милош их све примаше свесрдно и радосно, али се ту не чују хучне части, не ори се вика бујног весеља као што је обичај у Словена; — све је ту мирно и немо као у манастиру. Ојађени гости гледаху да утеше себи срце молитвом и самоћом, ни Милош није са свим баш весео, и он је узнемирен и добро мотри на Турке, који му се једнако мутљају по земљи; али се хоће да покаже као весео на лицу, и неким натераним смешењем хоће да улије поуздања у своје госте; али је он увек готов да потегне мач и да својим прсима заклони оне, који тражиште и нађоше у њега заклона. А који су људи у гостима код

Милоша? Ту су молдавски бољари, ту капетани брђански, клефте, Арнаути, пандури, Бугари, у кратко људи сваке вере, који се одмах залећу онамо где само рат чују као гавранови, копци и орлови. Ако се у рату насмеши на њих победа, они расипљу смрт и пропаст по освојеној земљи беснећи и јурећи као ватра што спаљује шуме сасушене летњом жегом; а ако их одбегне срећа они се уклоне непред непријатеља и као лисци се сакривају по поузданим местима, као јазавци по својим јамама, готови сваки час да започну нову борбу. Међу тим гостима беше и жена и деце, али их не беше много. Жене се мољаху за срећу својих бранилаца, њих ни деца не заборављају у својим свакидашњим молитвама, а војници све једнако шапћу на ново: „Србине Милошу, може бити да ће наше деснице и теби бити од користи!“

Међу овим гостима беше их троје, којима Милош, Срби и остали гости чињаху особиту част. Прво беше једна жена, погурена од година и других брига, преварена од надања и непрестаног посла духовног; с лица јој се издаваше небројено благо сваког жртвовања и добродети, а очи јој се блистаху ватром мученичком, која трпљаше најжешће муке од осећања чисте савести и смерне покорности вољи божијој. Друга жена беше у цвету своме, у пролећу живота, па јој ипак становаше у срцу и души туга, мука и очајавање. Лице јој беше бледо, чело намрштено, уснице као изумрле, очи пуне суза а образи сузама упрљани. Али јој стас беше витак, корак лаган, е се чинило да је пролетњи ветрић но-

се. Још бејаше лепа, али је то било лепота светлости, која се гаси, била је лепота звезде, која бледи, дуге, која нестаје. На рукама ношаше мало детенце, првенче своје, својега сина, само њега она миловаше, само се нањ осмехиваше, њему говораше, и тада јој се по кадшто успламћиваше тамно око алемовом ватром а уснице се и образи навлачаху лаким црвенилом, преко чела јој се шираше материнска нежност, а лице јој се засијаваше за који часак радошћу — па тада биваше лепша од сваке жене на свету. Њезина се лепота једначи с оном, у којој помишљамо мајку божију како држи на рукама спаса светскога, сина божијега. — Треће беше млад један човек, јаке душе и јака и тела, намрштен и невесео, као небо без звезда, као земља без зеленила; али му у погледу не беше ништа дивље, ништа што би могло издавати душу окаљану злима; тек дубока нека туга и љута борба страсти виђаше се из тога погледа. Кад се он сусретне с њезиним погледом не може да јој гледа њено тужно лице, обрће се на страну и задржава сузе у очима; кад се нањ насмеши мало детенце и кад му руком махне, онда сваки час по мало и бледи и црвени, а опет се насмехује на малога и даје му по играчку. Стару жену поштује јако, љуби је као син. Ко ли беху та три госта?

Бољарка Јевдоксија, Сара Михаила са својим синчићем и Тудор.

А од куд они у Руднику? како дођоше ту и од куд су све троје у гостима код Србина Милоша?

Кад расрђени Мехмед сруши бољаров двор,

мати Јевдоксија не гледаше на колено и на своје силне године, него се упушташе смрти у пркос и храбраше Молдављане да се јуначки бране. Срце јој ни мало јаче не куцаше, око јој се не уздрхта кад опажаше где ти браниоци исечени падаху, и где неверници гињаху; њојзи у души још једнако сјајаше надање, она помишљаше: „Похитаће Крцалија, доћи ће Тудор у помоћ!“, али кад опази где се од силе турских коњаника и пешака не виђаше ни џбунић, ни поток, ни долина, да непријатељи са шареним турбанима летаху са свију страна куд се погледати могаше, да молдавске главе леђу по ваздуху као некакве играчке, опази бољарка да је то знак како је побеђен или Тудор или Крцалија. Тада заповеди да се двор спали, ишчупа својом руком заставу с гроба бранковановa и сакрије се с људима у подземним ходницима. Сара се Михаила мољаше Богу од почетка боја и просипаше обилате сузе. Њојзи не требаше крепости; није њу још изневерила крвца мехмедова, а крцалина је душа и њезиној удахнула своју ватру и храброст. Она се није плашила смрти, али је знала да се њен муж могао сукобити у боју с њезиним оцем, а само је те мисли могло бити задовољно да јој дубоко растужи женско срце њезино, које гораше страсном љубављу за милога мужа а опет га и прекори раздираху што је оца оставила, а љубљаше га и љуби једнако. Кад уђе бољарка па рече: „Кћери, ваља нам ово место остављати“, Сара Михаила побледе, уздрхта се сетивши се свог порођаја, који могаше сваки час настати, уста и пође за бољарком ни речи

не рекавши. У тај мах надвлада материнско осећање тугу и очајање.

Подземним ходницима дођу они до Ердеља; у бољарке беше блага и људи, ма то све немачки чиновници узеше под стражу као какав плен, па их отпратише у њихову предрагу варош Сибињ; после им царском заповешћу одреде да станују у Темишвару, и ту их чуваху као злочинце. Ту Сара Михаила роди синчића. И ако је немачки цар био хришћански владалац, опет се некако није врло радовао срећи у послу белога цара, опет помагаше из потаје Мусломанима, одвоји немачку војску од бојнога поља стражама, бојећи се бајаги куге, а Словенима, који беху под његовом влашћу, прекрати договарати се с осталом браћом својом ради боја за свету веру и слободу. Зато бољарка нити могаше сама имати гласова од Тудора и Крцалије нити им се она могаше јавити. Сара Михаила борављаше своје дане уздишући и очајнички. Најпосле верност немачке страже купи за благо, па она сама одведе бољарку са свом њезином пратњом у Србију, где их Србин Милош како могаше боље дочека, те ту и Тудора нађу. Мати га загрли просипљући сузе, и питаше како је с молдавском слободом. Сара га Михаила поздрављаше као брата а прве јој речи из уста излетеше:

— Где је Крцалија, мој муж, мој драги, отац чеда мојега?

Па показа тада чисто с неком материнском бојажљивошћу и поносом својега сина. Тудор приповедаше како су прошли у војни:

— Док бејаше рата, обећаваше нам свашта;

сад су владаоци свезали мир, па нико на нас и не помишља. Бели је цар узео неки део наше отаџбине да накнади ратне трошкове, а султану оста да затире молдавску слободу и свету веру. Ја се махнух свега, и не служах више никоме до само отаџбини. У Молдавској већ не може бити миран ни један слободан човек; те ја побегох овамо српскоме кнезу.

Тада обори очи к земљи.

— За Крцалију несам чуо ништа, нити што знам зањ.

Лице се у бољарке засија млађаним огњем:

— Та није изгубљено, док је нас у животу. Сачувала сам ја заставу молдавске слободе, хоће се наћи срца и руку, који ће под овим знаком сломити ропство и опет заденути молдавску заставу у својој отаџбини.

Сара Михаила повика дубоко ожалошћена:

— За мене је све пропало!

За тим савијаше руке, и роњећи сузе склони се. Да ли је сад веровала тудоровим речима, да ли их је држала за лаж и да ли је из тих гласова опазила да је Крцалија умрьо — ништа ником ни словца не говораше. Од то доба ьу мучаше немо очајавање, ьојзи свет бејаше мртав, а и она беше зањ мртва; и још је само једно привезиваше за живот, привезиваше је ьен син, млади Крцалија. Материнско осећање, глас најслађе дужности, коју и божји и људски закони заказаше, још јој анђеоску душу у телу задржаваше, још врело срце у недрима, срце очајањем расцепљено, крепљаше животом, и храњаше га надањем.

Тако пролетаху дани један за другим, недеље за недељама, месеци за месецима, нити се што особито променило у Руднику. Време пролажаше у жалосном опоминьању на прошасту срећу, у бојажљивом очекивању срећнијих дана. Већ почињаше часни пост, народ се тада одрицаше свију телесних наслада и уздизаше се мирном душом к Богу. Лепо је и велико време кад се хришћански народ молитвом и постом моли за опроштај грехова, молећи Бога да се нањ смилује, ако делом узможе поштовати успомену жртве спасове. Србин Милош, гости руднички и народ српски пошћаху пост и мољаху се Богу, па после поста и молитве ходаху некако тајно, ходаху а не одлажаху да отпочивају или да се сладе, рекао би да се они за тих четрдесет дана свечаног поста спремају на неки врло чудан и знаменит посао.

У Рудник долазе непрестано све други и други људи и одлазе. Свакога Милош саслушава, врло се често разговара с Тудором и мајком Јевдоксијом, добавља оружје из Бугарске; пашу београдског, аге и турске чиновнике замазује златом и запушава им уста, тако да нити што виде нити чују. Црногорски калуђери пролазе кроз српске вароши и села, и шапућу народу речи неке, проповедају као апостоли.

Један дан нађе се бољарка с Тудором у кнежевској соби Милошевој. Бољарка погледа по соби наоколо да види је ли доиста сама она са својим сином, па кад виде да само на дувару виси мртво оружје очекујући живе руке да живима живот узима, да су ту међедине, вучине, свињ-

ски зубови и јелењи рогови, све сама знамења самртна а не знамења од живота, тек таман како ваља сведоци за тајну, јер им уши не жуде да дознају нити су им уста брбљава, а она започне:

— Тудоре, време је да призовемо Крцалију, у њега је снажна рука а јуначко срце, не можемо ми ништа учинити без њега.

Тудор пресече реч мајци.

— Лакше мати, могла би чути сара Михаила; тај анђео мисли да је Крцалија умрьо, да више није у животу, а боље и тако него да разбере како је он четовођа и са злочинцима помешан у којешта.

— Сине, опраштa Бог погрешку, који се покаје, и људи ваља да опросте ономе који поправља своја злочинства дајући живот на мегдан зарад слободе и свете вере. Сети се шта оно Иван прорече: — Без човека од лешког колена не може понићи молдавска слобода.

— Бољар се мало замисли?

— Мати, ево ти се кунем Богом и мојом синовљом љубављу, добили смо глас да је Крцалија распустио хајдуке да Бог сад сам зна шта је било од њега.

Бољарка још већма намргоди чело и онако старошћу убрано:

— Тудоре, ја ти заповедам и заклињем те као мајка, махни се своје слутње и сумње и постарај се да дође овамо Крцалија.

Она изађе на поље, а некако се тада понашаше да у тим покретима њезиним не бејаше исказана слаба жена што моли, но тврда воља мајчина, која заповеда и господари.

Тудор остане на само и стане размишљати: „Крцалија се може наћи, ништа није на свету да се може отети из људских руку, али повратити Сару Михаилу у руке човеку окаљаном хиљадама зала и казати оном безлобивом детету: — отац ти је злочинац, убица, — не! ни по што! Нек се мати љути, ја ћу је молити; нека приклиње, ја не ћу учинити, срце моје не може извршити тако су роводело, — па махне руком преко чела — она га још једнако љуби, она мисли наш, сања о њему, њојзи је он све а остали јој људи несу ништа. Чудне ли су и недостижне божије наредбе! Саставити добро са злим, саставити небо с паклом — па ту извијаше и ломљаше руке као да хоће да их саломи. Тако мало утиша тугу својега осећања — да је она нешто моја! Срећом бих ја њу обасипао, стазе бих јој цвећем посипао, сина бих јој љубио као јединче своје; али не, она га не ће нигда заборавити, не ће она нигда бити моја.

Ходаше преко собе, као да је хтео тако лаганим корацима да у сетном туговању просања дан по дан час по час. Тада се отворише врата и Сара Михаила уђе у собу са својим синчићем у наручју. Не могаше јој се чути бахта од ногу, тако прелеташе лагано као некаква небеска слика, кад се из облака на земљу спушта. Беше жалостива, чело беше наднела над своје дете и у очима јој се блистаху капљице суза. Синчић јој спаваше, беше склопио мале своје очице и дахом својом дихаше у мајчино лице.

Тудор се прикучи:

— Сестро, зашто си тако жалостива?

Синчић се пробуди, насмеши се па пружи ручице на Тудора.

Бољар га узме на руке, притисне га к себи и љубљаше тако лице детету.

Чудно лагано смешење прелети преко лица у Саре Михаиле:

— Како те љуби Тудоре!

Али тога смешења нестаде а њезино се лице на ново навуче тугом и жалошћу. Седе на јастук а Тудор се намести покрај ње.

— Саро Михаило, немој себи тровати живот жалошћу, живи за својега сина — па дода полако још и — живи за нас.

Дете као да разумеваше његове речи, оно пружаше руке својој мајци; она га узе и пољуби а малиша јој превлачаше ручицама по образу и по челу и играше се њезиним сјајним обрвама.

— Тудоре, гледај како је налик на оца, исти Крцалија! па притисне дете живо к себи. Тудор се окрене и обори очи к земљи; она уздахне: — кажи ми шта би од Крцалије? Ти то знаш Тудоре, за што ме мучиш не казујући? може бити да несрећник негде у тамници уздише, може бити — уздахне ту као да се плашила изговорити ону реч: — може бити да сам ја удовица а мој син сироче.

И река од суза проли јој се из очију.

Тудор јој узме руку, па је притисне својим уснама:

— Саро Михаило, жив је он! И већ хтеде да јој све приповеди и да јој се закуне да ће обићи све до краја света тражећи га а врата се на авлији отворише и уђоше два човека. Сара Михаила устаде па се уклони на страну, јер није марила да људима буде знана њезина туга и да је они морају жалити. Тудор устаде и оста дубоко потресен, поруменео у образу Милош нити опази како се Сара Михаила уклонила нити опази како је бољару, он се бавио о другом нечем; али онај што је с њим дошао опази како се рука Саре Михаиле измакла из тудорове, опази где се боре осећања на бољару и погледаше дивљачно мрштећи чело. Милош изађе напред па проговори:

— Бољаре, ево ти овде старог познаника.

Тудор погледа па се стресе од језе; онај што дође смешаше се сотонски, а уз то смешење шкрипаше зубима.

— Није се бољар променио, не старе људи у срећи и радости, а ја сам остарио; муке и невоље ме савише, беше негда Михалаћ друкчији.

Па узе гладити црне бркове и мерити Тудора љутитим погледима.

Бољар се још не беше повратио од потреса:

— Михалаћу, баш те одмах познадох, да ли си море сам?

— Па с ким би ти хтео да сам, бољаре? Моји ће људи доћи чим заповедим, а сад ми не треба нико.

— А где ти је вођ?

— Питаш ли за Крцалију? — и ту махне главом жалостиво: — није нам он више вођ, оставио нас је, постао је смеран човек; сад се каје за се и за друге. Не бој се, не ће он овамо доћи!

Бољар рече још један пут дршћући: „каје се!“ па не рече више ништа. — Михалаћ се окрене Милошу:

— Кнеже руднички, како је међу нама? Немам ја кад с вама беспослен седети, ако ми нема овде посла, онда да идем да га тражим где на другом месту.

Милош је гледао хајдучкога четовођу, гледао га мерећи га тако, па упита Тудора:

— Ти га познајеш, може ли се човек поуздати у његову реч?

Бољар брзо одговори:

— Милошу Обреновићу, где се за часни крст ради, можеш се уњ поуздати.

Михалаћ се насмеје:

— Ја сам хајдук, али не бих издавао пријатељства. Кнеже, допада ми се што си смотрен, али шта би ти чинио да се не хте бољар за ме подјемчити? Сада познајем шта хоћеш.

Милош му показа руком своју сабљу:

— Онда ти не би више прекорачио овог прага.

Око се хајдучком четовођи засија дивљом ватром:

— Служићу ти верно српски кнеже, то си ти заслужио! Тако би Крцалија чинио и зборио а не би више нико, — па показа руком на Тудора, ама то бољар не спази. — Сад да бројимо капару. У које време год угодимо, ето тада арнаутских коњаника и пешака из планине овамо.

Они изиђоше с Милошем. На скоро по том доби Михалаћ пуне две кесе дуката, узјаха на коња па оде. Путем премишљаше: „Бољар је одржао реч Крцалији, видео сам својим очима ка-

ко се јуначки заузима зањ и за његово дете. Сад знам за што је бољарски двор спаљен, и за што је онако кукавички брањен гроб бранкованов. Бољарка се и не показа, њојзи ме и не изведе бољар. Некад јој Михалаћ беше најмилији слуга, а данас јој није више ни за што. Крцалија, ти се кајеш за своје грехове, кај се и за туђе! Ти си нас оставио, нас твоје верне, што се зовемо хајдуци, отишао си да добра тражиш, тражи га у Бугара, у твоје жене, у пријатеља, у људи, јадан човече!“ Душа му се смути, јер му жао беше Крцалије као себе сама.

Да је Михалаћ био у граду рудничком, знали су само Милош и Тудор. Милош се радоваше што је узео у службу војнике, Тудор се у души радоваше што већ Крцалија није више хајдук; али му срце беше смућено јер помишљаше: „Кајањем ће се опет удостојити Саре Михаиле.“ Бољарка није ништа знала за Михалаћа шити јој за то и једну речцу каза. Сара Михаила је изишла из кнежевске собе и не гледајући људе, који уђоше; она плакаше и туговаше као и пре, али тудорове речи: „Он је у животу!“ леваху јој надања у срце. Опет притискиваше синчића на прси говорећи: „Он је у животу! Неси ти сироче, несам ја удовица.“

XIV.

Чудно се нешто покренула и узнемирила српска земља. Из рудничких планина излетаху га-

вранови по српској зељи и грактаху као да слуте некакву брзу несрећу, или као да хоће својим грактањем да поплаше Турке од хришћанских дворова. Око Саве лете јастребови, хукћући крилима, и погледају оштрим очима преко земље. С Балкана долетаху сури орлови и разметаху крила изнад српских градова, клапћући грабљивим кљуновима, као да хоће да довикују српски народ, вичући му: „Дај нам неверничке крви, дај нам лешине неверничке.“ С пожаревачких поља одлазе ергеле коња као бесне, ржу и трче у скок на све стране. Пси се пуштају из затвора, али не гоне срне но гоне трагове турских коњаника. Све су то сама знамења ратна.

Народ распаљен речима црногорских калуђера не може да се стрпи но одмах долеће своме љубљенику Милошу: „Што нам не заповедиш да се мача прихватимо, што не потрешћ тај род крвнички; што га не растераш нек прсне на све стране света?“ Милош то подноси, па трпи, и сноси тако непрестано разуздану охолост турску говорећи: „Још није време!“

Дође лазарева субота, света успомена христова путовања у Јерусалим. Тада су верни посипали пут у цркву избраном сину божијем; а данас свештеници свете вере освећавају врбицу и деле је међу православни народ, за спомен радовања христова кад беше пред његове муке и страдања. Божији се сине радоваше, јер је опажао да искупљује род човечији из ропства сотонина; а сад Хришћани сагибају чело и моле се Богу благодарећи своме искупитељу и спасу.

У Такову, у малом сеоцу српском, која је чувена само што има у њој црква и чудотворни лик христов, слегаше се народ српски с планина и из долина, нагртаху калуђери са свију страна из хришћанских земаља словенских, испред цркве у црквеној авлији куповаше народ воштане свеће да их у цркви пали, куповаше иконице и цвеће. Све он даваше драге воље да би се само цркви намириле њезине потребе, да би се помогло човештву које страда. Богати људи расипљу пуним шакама милостињу међу просјаке, јер је то дан братске љубави у хришћанству. У цркви гораше хиљадама воштаних свећа злаћаним оним и миришљавим пламеном, од те небеске светлости блистаху се светачки ликови и чињаху се да се задовољни са жртвама осмехују на народ. Пресвети се сјајаше у златној и сребрној светлости и у шареним свакојаким бојама преко све цркве. Хаџије клече, годинама су неједнаки, неједнаки ношивом, али су сви једнаки у хришћанским захвалним мислима, у кајању и у молитви. Звона звоњаху и ораху се гласним јеком. Црква беше дупком пуна народа, све једно друго гураше и притискиваше се једно уз друго као у знак хришћанске љубави. Врата се на олтару отворише а свештеник поче свршивати светту литурђију словенским језиком, народ одговараше певајући част и хвалу Богу, који створи свет и све на њему.

Између ових богомољаца беше и Милош, а беху и најодличнији Срби. Обор-кнез је дошао амо из Рудника, а тамо је оставио под заповешћу тудоровом своје госте и нешто војника — да чувају место. Милош погледаше на народ

и душа му се радоваше гледајући страх божији у њему, гледајући његову веру, јер с народом, у кога је то, лако је почети најтеже, лако почети па и свршити. Погледа на хаџије, не би ли међу њима познао којега својег убојитог друга, којега старог пријатеља, који је чезнући за отаџбином натукао на се хаџиску мантију да још гледа српску земљу макар и тако. Залуд се у наоколо обзире, не нађе никога позната, али међу тима хаџијама беше један човек, на кога сви очи оборише: лице му беше бледо као кост ветром осушена, тек му уснице румењаше слабо црвенило, а на горњој усници беху црни загасити бркови; и ако је руке смерно прекрстио те се Богу моли, опет му сева из очију, у главу упалих, силна поноситост. Висок је растом, све му је тело лепо и виђено, чињаше се да га црна хаџиска мантија притискује к земљи, чињаше се да би тај хаџија постао најжешћи јунак међу свом Србадијом да се нешто свуче с њега та хаџиска мантија. У њему беше нешто што и привлачи и одбија човека; не би нико пожелео да се с њим срете ноћу гдегод на раскршћу, али би сваки рад био да је у боју покрај њега. Срби се мољаху Богу, и Милош се мољаше Бугу, па опет сви погледаше на црнога хаџију; он и не погледаше на људе, може бити да ништа и не мишљаше о њима; обараше само главу к земљи, непрестано мицаше усницама, и могаше се опазити да то молитве шапуће.

Служба се сврши, свештеници поделише врбицу међу народ и сви изађоше из цркве и расуше се по црквеној авлији. Тада подиже Милош дотле у цркви сакривену од Турака сребрну заставу српску. Застава се вијаше на ветру, лице у обор-кнеза сјајаше се ватром и он викну громовитим гласом:

— Ево вам рата с Турцима!

Као кад лађа, коју је бура терала и витлала по непознату мору, радосно повиче угледавши обалу и суху земљу: „Земља! земља!“ — повиче пошто је беше већ свако надање оставило, с таком истом радошћу, с таком истом ватром повика српски народ: „Рат! рат!“ И као да је неко чини чарао, овај народ, у кога мало пре бејаше у рукама само врбица, знамење мира, ево сад једва после по сахата где држи у рукама светло оружје, знамење смрти. Све је Милош напред предвидео, он је собом оружје донео и довео са собом оружаних људи.

Кад повикаше: „Рат!“ лице и држање у црнога хаџије поста на мах поноситије; он приступи к обор-кнезу па и не оборивши главе нити се мало смиривши челом повика гласно:

— Господару од Србије и ја сама Словенин, и ја умем сабљом сећи, хоћу да довршим кајање пролевајући крв у рату за свету веру, за слободу словенског народа; хоћеш ли и мене примити међу своје борце?

Милош измери хаџију од главе до пете:

— Хоћу, што не бих? Ко је с нама, онај нам је брат.

И пружи руку хаџији.

Хаџија узе руку, али се на његову лицу никако не опажаше да је ту некакав ласкави по-

нос; он говораше а гледаше Милошу у очи као да би био неки његов другар.

Збаци са себе хајдучку мантију, и сад се показа у бугарском оделу с јатаганом за појасом, ту му беху још задевена два пиштоља и ханџар Додадоше му криву сабљу, бугар-кабаницу и капу од веверичије коже. Он одмах припаса вешто сабљу, огрте бугар-кабаницу преко левог рамена, накриви капу на десно ухо, уседе на ата па тркаше наоколо као какав арнаутски коњаник. Људи беху зинули и разрогачили очи, па говораху: „Доиста је то или какав кнез или капетан арнаутски. Бог нам га посла у помоћ.“ Милош се врло обрадован примаче коњанику:

— Нови брате, како ти је име, да те знамо звати?

Коњаник одговори сетно:

— Црни хајдук.

И лице му се намршти као да хоће да накара тако изненадно радовање војничког срца својега.

Народ већ беше наоружан а Милош сеђаше на огњевитом ату. Као оно кад на грдној некој реци нагомилане ледене санте провале насип, те водом опет придолазе, тако нагрну српски народ у силеним гомилама према Крагујевцу; величанствено се вијаше српска застава као народна застава за слободу. Милош на ђогату јахаше покрај заставе, поглед му је весео, лице ведро, јер је у њему свест да је дужност верно испунио, и да му свест ни једно беспуће не каља. Црни хајдук јахаше покрај њега на вранцу, очи му гледе сетно, лице му је намрштено као небо од олујине. Види се да му одавна срце гризе

као црв јад или очајавање. У Такову оста мирно и ућута све, само се свештеници у цркви Богу мољаху: „Свети Боже, свети и велики, свети и свемоћни, подај нека света вера победи, опрости нас јарма неверничког, помилуј нас господе, помилуј!“

Над српском земљом сијаше сунце од слободе, а српски се народ прихвати оружја да је поштује и слави. Овоме сунцу на жртву пролева он своју крв, њему на жртву пролева он турску крв. Снажни и вешти људи под Милошем, црним хајдуком и осталим српским војводама гоне пред собом спахије преко земље, обарају јањичаре; старци су у планинским збеговима, жене се бране у опкољеним градићима а деца су српским војницима уходе и калаузи. Ко год може, трчи да буде што од помоћи; јер је то народни рат, а у српској је земљи проклет по сто пута још за живота, а проклет му је и после смрти сам спомен по сто пута, који очима гледа бој за народну ствар а не бије га и он. По српским је варошима немо, по шумама и у планини је јасно и живо. Људи плети сеју нити раде у пољу, не раде за свакидашњи хлеб, већ мећу свој живот на мегдан па иду те се бију.

С почетка рата у Турака је и војске и оружја и новаца и ратне опреме, па опет свуда узмичу; јер Срби, који су жигосани ропством и прогонством, Срби немају ништа више ван срца својега, а вазда и свуда смеши им се победа, јер је она љубленице красне слободе. Док се тако борише Срби за самосталност своје отаџбине, у свима словенским земљама викаху Сло-

вени: „Да су благословене слуге свете вере, што одгајаше у срцу српском народу семе од слободе, што зажегоше ватру од слободе у њиховим душама; да је благословен Милош, који је позвао народ на част за слободу и стао му на врх; да су благословени Срби, што повероваше речима слугу вере хришћанске и послушаше глас њихова човека, да Бог да да и нама допадне така срећа!“

Под оружјем проведоше у Руднику ускрс, под оружјем се веселио народ у цркви кад се помињаше из гроба ускрсли син божји, под оружјем на ускрс ручаше. Јуначки Тудор одбијаше Турке од градња, па још и нападаше на њих и вазда га срећа праћаше, као да је њу са свим себи у службу узео. Мајка се Јевдоксија радоваше и говораше једнако: „И Молдавији ће кућнути срећни часи, и мој ће Тудор бити Милош молдавски.“ — И Сара се Михаила тешила надањем, тешила оном тудоровом речју „да је у животу“, та јој реч још звони слатко у ушима и још јој непрестано забавља њезине мисли. Лепота њезиних милина опет јој помало оживе на лицу, очи јој се блистаху као сунчани зраци, кад бледом светлошћу продру кроз какав облак од магле. Тражаше Тудора, њојзи би се хтело да само с њим говори, али се он опет ње клоњаше као да је погађао о чему би она рада говорити. Опази он ону промену на један пут, што би у анђеоској жени, што би у срцу њезину, а опет се не радоваше тој промени, јер је знао од куда је. И он је био човек преко све његове чисте свести и добра срца; он љубљаше, љубљаше

ватрено, страсно. Кад гледаше муке и очајавање жене љубљенице, дао би тада и живот и срећу своју да њезино очајавање разагна, али кад то учини и не толико сам собом, колико једном само речју о другоме, о човеку, који стајаше на путу његовој срећи, онда у њему успламтеше сва осећања рањена срца, сва изгубљена надања; беше ожалошћен као смрћу и обузе га немо у њега сама затворено очајавање, бегаше да само не види лице жени, која га за навек онесрећи и не знајући и не хотећи, па је и опет благосиљаше, дивљаше јој се и би за њу све дао. Кад дође какав гласник носећи глас с бојишта, или кад се што о рату проговори, хиташе одмах Сара Михаила, слушаше, разгледаше очима лица е да би што на њима могла проучити, што су од ње пређуткивали. Зулму непрестано пошиљаше да разгледа и мотри, дете миловаше говорећи му: „Рат је, може бити да ти се отац негде бори, или може бити негде уздише и стење у тамници јадикујући за ратом. Не мисли он о нама, он о рату мисли.“ Па тада обично увек пољуби својега синчића, и суза чиста као бисерак квашаше тада румено лице детету.

Једно вече ето јој Зулме с гласом:

— Чујеш дико, најлепши цвете на ливади овога света, ето силни људи пешке и на коњма дођоше на капију градићу, с њима говори Тудор, не могах им добро разгледати лица, али је на њима познато рухо молдавских брђана, Арнаута.

Сара Михаила не чу осталога, даде јој син-

чића, то најдраже благо, у руке, па похита сама собом некуда. Куда? К бољарци.

— Мати, дошли су неки оружани људи!

И од јецања не могаше да своје мисли чисто искаже. Тада уђе један од српских поглавитих људи, и бољарка га упита:

— Милане Савићу, који су то људи под оружјем дошли у градић?

Србин метне руке за појас:

— То су Арнаути и брђани с Карпата, који хоће да стану у службу код нашега Милоша да војују. Бољар их је послао с једним вођем у Крагујевац: доиста их познаје јер говораше с њиховом поглавицом и одмах се нађ ражљути.

Сара се Михаила усуди да отвори уснице, али муцаше од стида:

— А ко им је поглавица?

— Човек један прилично у годинама, црномањаст, црних бркова, косе прошаране седим, погледа нељупка, баш као што је обично све то у горштачких поглавица.

— Није то он!

И сетно обори очи па се хтеде повратити своју детету, а врата се отворише и ступи унутра Тудор; још му се око од љутине сјајаше а све му лице беше покривено јаким руменилом. Кад опази Сару Михаилу и матер, хтеде да се поврати као да је неком нешто заборавио заповедити, али му бољарка повика:

— Тудоре, каки су то били људи? То нам доиста можеш казати, није то никаква војничка тајна!

Бољар погледа у земљу:

— Словени, што дођоше под заставу Милоша Обреновића; ја их послах у војску у Крагујевац, али не познајем међу њима ни једнога.

И поцрвени. Знамење показа како не говори истину.

— Што си се сине срдио на њихову поглавицу?

— На знаш да у рату бива свашта због чега се човек може расрдити, Милане Савићу, данас ћемо још један пут ударити на турски стан.

На за тим хтеде да се уклони, али не смејаше погледати у Сару Михаилу као да се плашио да ће га натерати молбом у погледу да јој истину призна. Али тада опет неко уђе; хаљине му беху умрљане блатом, лице му беше покривено знојем, ама се на њему радост вијаше, то је био гласник Милошев. Не чекаше он да га питају, но повика радосно:

— Милош је надбио. Турци су расути, а Срби ослобођени:

Тудор га погледа:

— Васиљу Стефановићу шта би од непријатеља?

— Проће као и паша београдски! Слушајте!

Уморени гласник седе а сви се наређаше око њега и слушаше га пажљиво као да су божије речи.

— Ви знате како су наши надбили београдског пашу код Новог Пазара. Код Милоша је црни хаџија, ви сте доиста чули штогод зањ.

Тудор још један пут поцрвени а жене погледају у приповедача као да му хоћаху казати:

— Несмо још ништа чуле зањ.

— Е тај је црни хајдија отворио бој. Чудан је то човек. Рат познаје њега, а он познаје рат. Док се бој не почне, његов поглед прелеће као орлов преко места, а војску је за час уредио. Тада му се лице разведри, а око погледа живосно; па се онда разговара с Милошем. У бој се бораше као помаман па или ударао на душмана или га гонио или пешке на град или на стан јуришао, свуда се он борио за педесеторицу њих. Многима је Србима живот избавио, а рука му је небројене Турке у цехенем послала. После боја не говори ни с ким, клони се људи, и само шапуће молитве.

Тудор га прекиде у речи:

— Васиљу, де приповедај што о боју.

Сара Михаила погледа у Тудора силним прекором, јер она пажљиво гуташе сваку реч о црном хајдији.

Гласник мало одахну.

— Опрости бољару, што зборим о црном хајдији, чудан је то човек, то је други Карађорђе. Па ми га и зовемо само сином Карађорђевим. Еле после боја код Новог Пазара јавише Милошу да видински паша, стари Ахмет иде на Крушевац са силном војском и што је још горе да Мехмед-паша силистриски, страшило хришћанско, којега до јако нико не надби, хити с многим гомилама спахија и Арнаута да се састане с Ахметом.

На лицу Саре Михаиле стискиваху се чудна осећања и мучаше се да страх и бригу за оцем сакрије да не би приповетку прекидала. Гласник није ни знао да говори пред ћерком мехмедовом.

— Милош се хођаше као отац, забринут за свој народ, повући у планине, и тада најпре проговори у савету црни хајдија: „Хајде да ми на њих ударимо, па ћемо их надбити, ја вам за то стојим добар.“ Милош пристане, јер је црни хајдија свима облађивао као неком чудотворном силом. Оду они на Крушевац, Турци чују за наш покрет и Мехмед се с коњаницима дигне на нас. Бој беше страховит, нема тога, који ће га исприповедити, ваљало је да човек сам види и чује шта се чинило. Да не прегоним стајаше ту хиљадама људи све прси у прси. Земља стењаше чисто, оружје звекташе, коњаници викаху жестоко, гоњаху једни друге и раздираху се као дивљи зверови, крв теците потоцима, све поље беше прекривено мртвим људима и коњма. Победа остаде наша; црни хајдија убијаше и разгоњаше Турке.

Сара Михаила дрхташе као јасенов лист, а побледи као воштана свећа.

— А Мехмед?

То питање не могаше бити ничим чудно гласнику.

— Мехмед изнесе живот, али не изнесе части своје.

Лако црвенило изви се на лицу Сари Михаили и она стаде опет слушати.

— Црни се хајдија три пута сусреташе с Мехмедом, и што је за дивно чудо, црни хајдија, који не штеди у бој живот душманину, не уби Мехмеда, а толико му је пута могао главу одсећи, бранио се, али није нањ ударао. Један пут привикнуше турски неколико речи. У том сре-

тању преби се паши мач на двоје, а црни хаџија начини сабљом машући крст као благосиљајући бежање непријатељу, и охоли се Турчин накани да први пут са својима бежи с бојног поља. Црни их хаџија гоњаше, косећи и с десна и с лева главе спахијама, и тада као да чуваше живот Мехмеду.

Више се Сара Михаила не могаше уздржати:

— То је он, то је он!

И подиже склопљене руке к небу молећи се и захваљујући Богу.

Тудор гледаше на њу и побледи, да му се чисто и уснице променише. Бољарка се даде у бригу:

— Шта ти је сине мој? Да неси болан?

— Несам мајко, Васиљу, деде свршти, шта би даље?

Гласник нешто мало запази, али не разумеваше шта бива међу његовим слушаоцима; још се он не беше смирио од како га је победа опила:

— Црни хаџија скупи наше растуреће коњанике, па чим Милош дође с предњом војском, они се одмах крену у Крушевац не губећи времена. Ахмет се беше с многим гомилама јањичара утврдио у једном стану; али наши Срби ударише, па брзо као мућом оборише опкопе, јер их вођаше у бој сам Милош и црни хаџија. Сви јањичари биће исечени, видински паша и његов син што води арнаутску стражу допадоше ропства. Црни им хаџија својом руком узе оружје и мољаше Милоша да им опрости живот. У стану застану силу топова, пушака и блага, и све то паде Србима у руке одмах. Ми гонисмо Турке на све стране. На раскршћу где се састаје крагујевачки и крушевачки пут, десих Арнауте и поглавицу Михалаћа, те их упутих у Крушевац, може бити да ће тамо бити што од помоћи.

Бољарка и Сара Михаила повикаше у један мах:

— Зар је ту Михалаћ?

— Он ми рече да иде одавде, да се видео с бољаром па да се још и сваћао с њиме. Знам ја Михалаћа још одавна, његов се облик тако лако не заборавља.

Бољарка се замисли:

— Тудоре, ти нам за то неси хтео ништа казати.

— Мати, хтео сам ти казати, али —

И не дотера до краја. Овом речју сасу опет у срце Сари Михаили сав немир и сву неизвесност. Она устаде, прикучи се к њему и ухвати га за руку:

— Ти знаш где је Крцалија, ти си Михалаћа видео, кажи: је ли он онај црни хаџија? Је ли уз Михалаћа? Молим те Тудоре! —

Па хтеде да клекне пред њим.

Бољар јој не даде, руке му задрхташе, срце му закуца као да хоћаше да из прсију искочи, крв му узавре по жилама.

— Слушао сам ја за црнога хаџију, али вам се Богом кунем да не знам ко је то; Крцалија ће беше уз Михалаћа, а не зна ни он, куд се део Крцалија.

Несрећна жена стиште руке на прси:

— Аох Боже, није он црни хаџија, није ои може бити више у животу, Тудоре, говори, заклињем те!

И она онесвесну, очи јој се затворише, колена јој задрхташе и паде на руке бољарци; њу пустише украј бољарке, и Тудор упињући се изговараше:

— Жив је.

Он хтеде да каже: „Био је убица, па се сад каје“; али то не изрече и изађе из собе. —

Бољарка притискиваше главу несвесне Саре Михаиле на своје прси, а обојица Срба жаљаху жену на мукама. Васиљ одмах на један тренутак заборави победу; би јој Срби драге воље у помоћ притекли, али несу знали како ће.

Сара Михаила отвори очи:

— Све он гради тајну, гради од свачега. Доиста је била некаква грдна несрећа. Михалаћ беше код њега; он не зна ништа зањ; што му Тудор не допусти да се с нама види? За што нигда ни речи не рече зањ? Црни хаџија, није то он, да је он, би он давно дошао к нама. О Боже мој! На бризну плакати.

Јевдоксија је тешаше:

— Смири се, смири се кћери моја, благо моје нецењено.

Али она и сама не знадијаше на што ће да изведе ћутање тудорово. Зулма дође и одведе с бољарком Сару Михаилу у њезину собу. Синчић спаваше већ, мати га пољуби као да ће му рећи лаку ноћ.

— Може бити да ћеш бити већ сироче.

Бољарци пожели лаку ноћ и легне у постељу, ни с ким не говораше, али не спаваше; беше замишљена:

— Само је говорио да је он у животу тек да

ме вара, па су сад измислили некакву приповетку о црном хаџији и о мојему оцу, да ме још надањем одржавају докле ми несрећу са свим не јаве. Михалаћ је био ту, па ми опет несу допустили да се с њим видим. Аох, немилостивих људи, боље да су ми казали немаш више човека, нема ти син оца, а што учинише да овако венем у мукама не знајући! Све то они знају, само што ми не хтедоше казати.

Окрене се и ваљаше се по својој постељи нити се усуђиваше више туговати; срце хоће да јој се распукне, а души јој је необично, јер нема горе муке од оне кад се сумња усели у срце човеку, трудећи се да сваку реч, свако дело човечије на несрећу обрне.

* * *

Какви су то тамо облаци од праха, што се подижу на путу из Крушевца у Рудник? Каква је то врева и граја, што је ветар доноси уху из тих тамо облака? То је војска Милоша Обреновића, што иде у Рудник; Срби су то, што ратном песмом славе своје старе а тим чине величанство садашњој својој победи. Иду гомиле за гомилама, коњаници за коњаницама, пешаци за пешацима. Тамо су топови, онамо кола натоварена хране и турског плена. У колима су деца, жене и старци, па по том долазе опет пешаци, па опет коњаници. Види се почетак, али се краја догледати не може. Не би могло ни соколово око пребројати ове чете војничке; њихов је број сваки час већи, јер народ, који се бори за своју слободу и за самосталност своје отац-

бине, лети гомилом у стан као у очинску кућу, Ветар лепо ћарлија око српске заставе и вије је на далеко. Милош погледа час у њу, час у свој народ, на лицу му се сија радост, мисли су му на небо обрнуте.

— Хвала ти, бесмртни Боже, што си собом задахнувши народ, повео га на велико дело, хвала ти, што си се мојом руком послужио за ову свету службу!

Са стране јахаше црни хаџија; одмах после крушевачке победе хоћаше да иде из војске и да се поврати у свој хаџински живот. Милошеве молбе не би могле учинити ништа, али дође глас да цариградски султан шаље нову војску на српску земљу, и он онда каза:

— Још хоћу да војујем с вама.

— Овај човек слабо за што мари, вељаху Срби, никог ни за што не запита, или све зна или не ће ништа да зна.

Срби су истина радознали људи, али не смеју да му траже трага, и тек крадом погледају у лице црном хаџији; и сам се Милош њему не примиче, поштује он пуну тајне вољу чудноватог тога човека. Народ међу собом приповеда зањ особите ствари:

— Гледај, тај је паша видинском и његову сину живот измолио, па их се опет клони да их не види. Ако се случајно примакне колима, у којима су ови заробљеници, крије лице кабаницом, и тако брзо на страну одскакује као да га је ко врелом водом полио, или као да га је змија ујела. Да то не буде некад био паша па се сад покрстио у нашу веру? Није ђаво, јер се моли

[illegible] анђео, јер убија немилостиво људе. Па ко ће бити? Један би Бог знао, али човек никако.

Црни хаџија похита на један гроб, стаде и погледа, окрете коња па оде у скок к Милошу; лице му се разведри, очи заблисташе, као челик у сјајнога његова оружја:

— Милошу Обреновићу, ено нечије туђе чете коњаничке где иде к нама а ено за њима и пешака.

Па и не чекајући одговара поче да српске коњанике уређује украј пута у бојни ред. Милош посла неколико брзих коњаника па прогледе; они отрчаше као вихар онамо куд показаше, нестаде их с очију и неко време се не могаху опазити, ал' се ето опет помолише и долетеше натраг као ветар.

Црни хаџија стајаше украј Милоша; први коњаник му прискочи, устави коња и стаде да мало дахне:

— Милошу, то је поглавица Михалаћ, с Арнаутима и планинцима, ето га сад овамо!

Црни хаџија поцрвени:

— Милошу Обреновићу, ја бих те саветовао, да га одмах опремиш у Гроцку; још су његови људи одморни, а може нам дати гласа ако би ишао на нас непријатељ.

Па онда окрене коња и оде у скок у поље. Жао му је видети где долази савезник, он жуди за непријатељем као један за водом, као гладан за свакидашњим хлебом, као заљубљен за својом милом. Чак се далеко у пољу устави и гледаше како долазе Арнаути и планинци, како се њихов поглавар разговара с Милошем, па како

после одоше према Гроцкој. Докле је год мо пратити очима Михалаћа, стајаше тако непокретан као камена слика каква. По том обрне на један пут коња и оде у скок даље као ветар, кано да је хтео да се трком коња својега опрости неке тегобне мисли. Стигне Милоша и јахаше даље сетно и ћутећи. Доцкан под ноћ дођоше у Рудник. Милош оде у градић а црни хајдија преко све молбе Милошеве да коња натраг, па оде сам у манастир руднички.

Сутра дан о сунчаном рођају дођоше у цркву свиколици из градића, да се Богу моле и да му на његовој милости захвале. Сара Михаила подиже се бојажљиво и жалосно с постеље, и ако беше слаба као јесењи стручак, опет пође на молитву, јер њојзи ваљаше да захвали Богу за много, за врло много.

Још несу мислили почињати службе, а црни хајдија већ стајаше у хајдиској мантији пред пресветима. Чим уђоше у цркву, рече Милош бољарци и Тудору:

— То је он, то је црни хајдија.

Сара Михаила зачу то и гледаше врло пажљиво у хајдиску мантију, јер лика не могаше опазити. Ломљаше руке и нехотице повиче:

— Није он!

Хајдија брзо устане и врати се, а Сара Михаила повиче:

— Он је! он је!

Поцрвени, задрхће се, па падне на руке Милошу. Милош је изнесе из цркве, а црни хајдија излети из цркве вичући:

— Она је, она је!

Загрли Сару Михаилу и притискиваше је до себе. Она му вишаше на усницама, и вијаше руке око његова врата. Бољарка се развесели:

— Он је, то је Крцалија!

А Тудор говораше жалостиво:

— Он је то је Крцалија!

Милош помисли: то је Крцалија пустах ја, али на скоро за тим распе те мисли — то је Крцалија, што одбрани и спасе српску слободу. И његово се чело озбиљно развесели; а народ, и ако не познаваше живота црном хајдији, опет се радује његовој срећи, јер је народ доиста захвалан ономе, који му — и ако само за мало — опет бејаше добротвор.

Крцалија однесе на својим рукама Сару Михаилу у градић, а сви одоше за њим. За час, док би длан о длан ударио, неста у Крцалије дивљег очајавања, сетне поноситости и гриже савести, а у Саре Михаиле њене тешке туге и јадиковања. Срећа се опет насмеши у њиховим душама, а лица им објављиваху људском оку радост од срца, блажену милину и сав највећи полет и занос од среће. Крцалија грљаше и миловаше љубу своју, љубљаше сина, као да ће га удавити загрљајима и пољупцима. Бољарку поздрави, као своју милу мајку. Тудора поздрави братски и од срца, а Милоша назва највећим добротвором. Ништа он не говораше о прошлости, нити за њу распитиваше, може бити да је њу и заборавио. Он се осећа да је срећан, тада и говори сам у себи: „Бог ми је све опростио, слушао је моју молитву, јер ми је дао срећу, која је већа но сва срећа земаљска.“

У двору рудничком беше срећа завладала, јер уњ уђе љубав као гост, срећа се настанила у српској земљи, јер је ту слобода себи стан узела. Љубавници захваљују Богу на његовој милости, а српски народ захваљује чистом хвалом његовој свемоћној бризи. Милош се сагиба пред Богом а заклиње се народу да ће га бранити и да ће нему служити. Бог је нађ своју милост изасуо, а српски ће народ благосиљати Милоша докле тече света.

XV.

— Крцалија, је ли да не ћеш више од мене одлазити? Је ли да ме не ћеш више саму остављати? Не ћеш више ни тренутка чинити нашега сина сирочетом, а твоју Сару Михаилу удовицом, је ли?

И погледа у очи својему човеку, а рука јој се играше с ручицом милога детешцета.

Крцалији се чело засветли, а лице му се тако разведри као што није нигда дотле; а сам му поглед поста тих и губљаше се у слици љубе његове, у погледу маленога лица у његова сина.

— Јест! Не ћу вас никад остављати, не ћу нигда полазити да тражим светске престоле, нити да летим за земаљским благом. Већ ми је и срце одавно пребројало сетне часове живовања; дуго ми је душа лутала по пустошном пољу, које беху оставили сви срећни осећаји, свега сам се тога наситио. Докле Бог живота поклони, с вама ћу ту остати, па онда —

И то не изговори. Може бити да је помислио како се није још задовољно накајао за своје грехове да би могао у животу поћи једним путем са Саром Михаилом, тим умиљатим и добрим анђелом. Или може бити да није хтео да баш у тај лепи час од среће и с једном речцом ступи у смртну земљу, јер та земља макар да и јест колико му драго пуна надања за верну душу, опет је ономе који благује на овој земљи жао изговарати како се с овом земаљском срећом растаје. Крцалија пољуби љубу и сина и тим пољупцем растера сетне мисли из душе, које се у њу беху почеле увлачити. Благодет је и за очи као и за срце видети жену, која је поднела толике туге и јаде, која се чинила да сваки час и душом и телом вене; видети је како на један пут од једнога часа задобија на ново сву сјајност од лепоте и сву ватру од осећања. Лице јој се кићаше руменилом првога пупољка од пољске руже, радосне јој сузе квашаху црне очи и сијаху се неком небеском светлошћу као што се сијају росне капљице на светлости сунчаних зрака. Љубавним погледом погледаше она у милога љубавника, захвалним и љупким погледом гледаше у синчића, љубавним погледом, јер је он слика очина, јер је то изданак његова живота; захвалним погледом, јер је она њега ради остала међу живима; тим је дететом доспела до среће да се опет састане с Крцалијом. Беше дивота видети онога дивљег човека, дивљег и душом и телом, којему и срце и свест беху у непре-

станој борби једно с другим — како је сад заборавио сваку страст па и сам понос, па како се топи у срећи оца и мужа, с тим божијим даром, који се рукује с добрим срцем и чистом свешћу; беше дивота видети детешце како и једног и другог родитеља свога мами к себи не речима но смешењем и намигивањем, како њихова осећања дели с њима и како им душе наводи на једне исте мисли: „да Богу захвале за његове дарове и за своју судбу и да га моле да им срећу благослови.“ Ко је то видео, па ко је хтео да о томе промисли и прогледа како се могу у осећању сусрести два тако неједнака срца, би се тај за цело узалуд мучио око тог. Осећајући, тако се тек могаше гледати, осећајући и смерно говорећи: „Чудна је воља божија, чудни су његови путови!“

— Јеси ли Крцалија једнако мислио на нас? — питаше га Сара Михаила мећући му руке на његову мишицу.

Крцалија је погледа умиљато:

— Свагда и свуда мишљах на тебе, мишљах на наше чедо.

— Гледај, како је налик на тебе!

И она подиже синчића и играше се с њим у материнском поносу:

— Твоје очи, твоје чело. Ако чује где труби бојна труба или где коњи ржу, одмах виче и помиче ручицама на ону страну од куда иде јека. на оружана се човека смеши, да му се и на руке узети, баш је праве твоје душе!

Па тада разметаше велику косу детету с чела и ту му притиште један пољубац.

Крцалија уздахну:

— Бог га својим заклоном заклонио, да Бог да њему не дирала у мир и у срећу олујина живота, под коју сам ја пао.

Хтеде узети сина на руку, али детешце окрете лице, сакри га на прсима мајчиним, ухвати се рукама за мајчине хаљине и стаде тихо плакати.

Крцалија уздахне по други пут.

— Не познаје ме, умири се слатко чедо, никада те не ћу откидати из наручја и твога и мога анђела.

Сара Михаила поцрвени:

— Љуби ме као год ти, и ту је на те налик, Крцалија, да ми не завидиш, што ме он тако љуби?

— Није злато, ја бих рад да тебе цео свет љуби онако као ја, само да ти не љубиш никога тако као мене — па мало после дода: — и нашега сина.

Тада уђе бољарка и за њом Тудор. Малиша махаше јако рукама и прстом показиваше на Тудора. Бољар га узме на руку и играше се с њиме; виђаше се да не гледа у Сару Михаилу и да крије лице од Крцалије. У овога се огледаше на лицу борба унутрашњих осећања и помишљаше: „Мој син, моја крв боље познаје туђинца но мене!“ Али не кривљаше ни Сару Михаилу ни Тудора, нити својега сина, но себе, и то га врло јећаше. Ни бољарка не бејаше врло весела.

— Децо, Тудор полази на дуг пут, далеко; хтео је да ноћас на један пут и тајно оде, али га ја једва уставих да се и с вама опрости.

Сара Михаила пређе к њему и ухвати га за руку:

— Тудоре, ти си ме у невољи тешио, а сад кад сам се усрећила, хтео си да нас оставиш не казавши својој сестри, својему пријатељу: с Богом, сећај ме се!

Бољар обори очи и сусрете се с погледом Саре Михаиле а у његовим очима беше толика ватра од страсти и толико туге у осећању да Сара Михаила обори очи к земљи, руке јој се измакоше из његових и задрхта. Први пут је мину мисао: „Љуби ме он, ама не љуби као сестру.“

Крцалија гледаше шта бива, али око његово, тако оштро у рату, овде само опази прост растанак. Тудор пољуби дете, даде га натрат на руке Сари Михаили, а својој матери падне к ногама:

— С Богом мајко, благослови ме!

Она га прекрсти!

— Бог да те благослови као што те ја благосиљам, Бог нека је уза те, сине мој!

И она га подиже, загрли га и пољуби у образ и у чело.

— С Богом, Тудоре, с Богом!

Тешка суза материнске туге скотрља јој се преко бора увела лица њезина.

Тудор пољуби Сару Михаилу јако потресен, пољуби је успламтелим усницама. Глас му беше пола угушен а осечне оне речи гласиште чудно, тужно и страсно:

— Саро Михаило, с Богом — остај са срећом — сети се кадкад и мене — твојега —

Ту му се глас загуши у прсима, као да је хтео нешто друго казати, једва с тешком муком изговори реч брата: „брата“.

Сара Михаила сва поцрвени, заклони лице на својему сину, а бољар се загрли с Крцалијом као у сну.

— С Богом! и промрмља још нешто неразговетно, па изађе на поље.

Бољарка помисли: „Хвала Богу, сад је међу њима пријатељство, загрлише се.“ Крцалија говораше у себи: „Знам ја шта је то, нити се чудим овоме растанку што је тако тежак, јер је тешко бити далеко од оних који су срцу драги.“ Обоје изађу напоље да отпрате бољара, који полажаше; а Сара Михаила оста сама у соби са својим синчићем, радо би она хтела да је оно нека превара, што је опазила у осећању тудорову; жао јој беше што је он таке судбине, и бојаше се да како Крцалија не би погодио шта он осећа; више је него живот волела својега човека, али се бојала да ли је време и да ли су патње угасиле ватру његове племените душе.

Неколико дана беше већ прошло од како је Тудор отишао; Милош и Крцалија одоше да и последње останке од турске силе сасвим разбију, а бољарка и Сара Михаила остадоше саме у рудничком двору. Приспе вече, небо потамне, на земљи се смрче. Око градића наоколо поређаше се ноћне страже, а људи легоше да почину. У двору је мртва тишина. Бољарка у својој соби клечи пред ликом матере божије и моли се за срећу сину. Сара Михаила успављиваше дете, сећаше украј колевке, држаше руке на прсима и беше нешто дубоко замишљена. У једном суду од алабастра гораше жижак; бледа његова светлост вијаше се преко красних простирака и бо-

гатих покривача, као да им хоћаше узети сјајност њихових шарених боја, њихова сребра и злата. Светлост по кадшто падаше на витице детету, пребацујући преко њих тужну неку светлост, и играјући се преко лица безазленога анђеока; после се опет одбијаше с лица лепе жене и сјајаше се светлије може бити од радости што је нашла извор праве лепоте, а може бити и од зависти да би тако својом светлошћу помрачила светлост њезиних очију, кадшто пада и на стару Зулму, која сеђаше у углу и упрла беше очи у жену, коју је на својим прсима отхранила, коју је својом руком неговала; дуго ћутаху обе, најпосле дојкиња прекиде ћутање:

— Срце моје, златна моја рибице, за што ти се око на ново сетом напунило, за што ти се прси на ново уздисајима надимају, сад већ Крцалија није ни на каквој муци, више се нигда не ћете растати, махни се те туге, није она за те. Пиј срећу како можеш боље, живи за њу, за те је она створена.

Сара Михаила уздахне па погледа у Зулму:

— Како се знам радовати, кад је све око мене жалосно? Бољарка је невесела, а и мој је мали Крцалија невесео.

Они јадиковаше за Тудором; а Зулма махаше главом:

— Сиромах Тудор!

Сара Михаила премахиваше руком преко чела:

— Може бити да ће он тамо бити и срећан.

— Аох не ће; љубљаше те врло; колико је сиромах муке поднео кад је одавде одлазио, колико ме је молио: „Зулма, опомени по кадшто

Сару Михаилу на мене, тако је јако љубим.“ Баш те је љубио као рођену сестру.

И Сара Михаила рече:

— Као сестру, — а сама у себи мишљаше, — камо срећа да је тако.

— Колико ми је пута говорио Тудор, докле је Крцалија још био далеко осим нас: „Аох да сам нешто ја муж Саре Михаиле, свега бих се одрекао, ничега се не бих прихватао. Сад сам јој само брат, па како сам већ по томе срећан.“ Много се небројено пута љутио на Крцалију и проклињао га, јер твоја туга беше и његова, твоја болетица и његова; макар ме на дан сто пута сусрео, вазда ме узимаше на страну и запиткиваше шта ти говориш, како спаваш, сањаш ли што; да ли што говориш у сну, шта говориш и о коме, како ти је дете; онај дан пред што ће отићи, летео је којекуда као изван себе, јурнуо је у твоју собу, па када те не нађе, плакао је, ломио руке, љубио ти хаљине, узимао оружје крцалијино и бацао га којекуда, а кад ја уђох те га тако затекох, клече преда ме па ме стаде молити да ником ништа не казујем шта сам чула и видела, и тако ми сенке твоје матере и тако ми Бога, бих помислила да те Тудор љуби само кад не бих знала његову чисту свест и поштену душу, да те љуби не као сестру но као драгу.

Са сузним очима слушаше Сара Михаила сву ту приповетку, са сузним очима и потресеним срцем, али кад Зулма изговори последње речи, она устаде и рече:

— Немој више Зулма.

Тада приђе к прозору, отвори крила, наслони се на доње решетке и хоћаше да се тако на промаји смири мало, да утиша душу узнемирену. Лаган пролетњи ветрић вејаше тихо преко њезина лика и развејаваше оне мале сузне капљице, што јој из очију капаху. Беше јој нешто лакше на срцу, и мирис од цвећа и хладноћа оне меке росе леваху јој чудне неке тајанствене чаре у душу, а тим се чарима не противљаше невеселост и туга срдашца њезина, него их прихваташе с радошћу, јер је све у природи у слози са жалошћу. Месец беху заклонили облаци, тек по гдегде блисташе се гдекоја звезда, облаци који иду, сетно шушкајући пливаху преко неба, а из шума и брегова допираше у ухо неразговетно неко жуборкање. „Да то не буде неко световање оних ваздушних духова, или да није то дрхтање земље, која изнутра ври?“ У нутра међу старим зидинама од градића јечи јека редовнога корачања стражарског и звека оружја. У гушћим честама поју славујн својим чистим гласовима, и растапају се од љубави према милој ружи, и од јада, што им њихова драга нема другог живота, ван лепоте и цвета. У трави пољској цврчи сила цврчака, као да се ругају оној божанској песми славујској. Све то гледа Сара Михаила, све то чује она, а оплакује једнако судбину Тудорову, жали, што јој се слутња у истину створила; а та се жалост свезала с немиром рад Крцалије, јер је истина он отишао само на неколико дана, али на бојиште лете танад, севају ханџари; не треба Бог зна колико

времена да се човеку живот узме, а тамо куда је с Милошем одјахао, лако може бити боја.

Сахати пролетаху, а Сара Михаила још једнако стајаше на прозору, још једнако беше занесена у дубоке мисли. У тај мах зачу гласове. „То су гласи од шарките.“ Заори се потмуло али јако певање, а то беше убојна песма бугарска, коју су некад Арнаути њезину оцу певали, коју је и Крцалија певао на њезин дан рођења, кад га је она први пут спазила. Пред очи јој излете слика оца њезина, он беше остарео, чело му се као сребро сјајаше и око му се беше од туге угасило. Спази га у оним истим хаљинама, што их је тај дан на себи имао, чињаше јој се већ и како се смеши на њу. Али на један пут окрете лице од ње, потеже онај исти мач, којим је тај дан Арнауте умирио, па га потеже претећи.

„Коме ли прети?“ — Младом једном арнаутском коњанику, Крцалији, као што јој се Крцалија онај дан показао. „Кога ли пеује?“ Сару Михаилу своју ћерку, која му је одметница. А међу тим једнако јечи бугарска убојна песма и ори се глас од шаркије. Сара се Михаила задрхта, смрче јој се испред очију, смути јој се у глави, онесвесну и новика: „Зулма!“ па паде на земљу. Зулма се трже из сна, скочи, подиже Сару Михаилу и она отвори очи, и склопи руке:

— Опрости ми оче, избави ме Крцалија!

Зулма је спусти на постељу:

— Што ти је храно моја!

Она не одговори ништа, но само плакаше. Зулма похити на прозор и погледа на поље,

али не опази ништа, слушаше и чу где славујн певају а шаркија јечи и како се уз њу ори бугарска песма. Погледа на једну кулу у крају дворца; ту на врху баш гораше слаба нека светлост, и отуда јечаше тамбура и ораше се песма. Затвори прозор, нити се чудила томе, јер је добро знала ко станује у оној згради. Приступи к Сари Михаили, она плакаше а Зулма је стаде тешити — она само муком мучећи слушаше ту утеху. Тада викне дете у колевци, мати престане плакати, устане с постеље, савије се на колевку, и покриваше пољупцима синчића, јер су увек у мајке отворене уши детињим гласовима. Дете се од умиљавања мајчина умири, а Сара се Михаила нешто стиша. Зулма седне покрај ње:

— Звездо од лепоте, благо од добра, кажи ми шта ти је?

Сара Михаила спусти сетно своју сетну главу:

— Видех оца љутита, псоваше мене, а пређаше Кpиалији.

— То се теби приснило, чедо моје, Мехмед је далеко одавде, а никог није било у башти.

— Несам спавала, добро сам чула како јечи шаркија и како се уз њу ори бугарска песма, коју певају арнаутски коњаници оца мога, то је — она замуцка и не изговори.

Зулма се насмеши:

— То си ти чула, рајски бисере, чула си како јечи шаркија и чула си песму бугарску. Ходи, може бити да ћеш је и сад чути.

Приступе к прозору, Зулма отвори крила,

ништа се не чујаше, а свећа се у кули била угасила. Зулма пружи прст на кулу:

— Ено онде су у тамници видински паша Ахмет и син му Абдала. Абдала удара у шаркију и пева да прекрати време, које му је у тамници дуго и несносно.

Сара Михаила повиче:

— Ја сам њих у превеликој срећи и заборавила. Ахмет је најбољи пријатељ мојега оца, Абдала је његов ага, а ја бих им као ћерка Мехмедова могла што олакшати, па то не учиних. То ме је отац за ту заборавност жестоко прекорио. Зулма, том љутином својом отац ми је казао шта хоће.

Погледа на кулу али се ништа не опажаше; тек зора почињаше плавети, а славујн певаху из свег грла, певаху ноћци песму од растанка. На зеленој трави стајаше роса у пуним сребрнастим капљицама, али без сјајности, а ружа лако се црвенећи захваљиваше славујићима за ноћну љубавну песму. На скоро све ућута и који часак беше у наоколо гробна тишина. Опажаше се како и живи и мртви створ поштује тим свечаним ћутањем онај тренутак, у који се земља избавља из ноћнога одела и одева у данак. Сара Михаила затвори крила на прозору, клече покрај колевке украј својега синчића и шапуташе јутрење молитве. И Зулма се тихо Богу мољаше, обе одаваху хвалу и речима и мислима Богу, творцу и света и свију твари.

Сунце се рађаше у злаћеној лепоти и радосно му лице просипаше светле зраке преко света. Ноћи се требаше уклонити и отићи на почи-

ваше, не смејаше да остане ни најмањи облачак, небо беше тако ведро, да га је било милина погледати. Охоло се око човечије напреже па гледа све једнако, и мисли да види крилате анђеоке и свеце, па и самога Бога, и у својим чудним занесеним мислима срди се, што не може и човек за њима да иде. Сара Михаила беше бледа и замишљена, лице јој бејаше препуњено болом, у души јој беше пуно жалости; сеђаше у јастуку и гледаше час у сиџчића, час кроз прозор у кулу, а никако се не могаше отрести мисли о Тудору. Бољарка уђе и хођаше да смешењем растера тугу у својој души, обе жене плакаху, а обе би се радо утишале. Сари Михаили већ беху на језику речи:

— Мати, не буди сетна, не ће ништа бити Тудору.

Али бољарка њу претече:

— Кћери моја, ето Крцалије који час, а ти си тако сетна, као да се с тобом навек растао, као да је од тебе за навек отишао.

— А не мати, знам ја да ће се он вратити, не ће милостиви Бог на ново учинити мене удовицом а мојега сина сирочетом. Али ево пријатељ мога оца и син му где су на невољи те ту у тамници јадују, а ја и не помишљах да им како олакшам.

И беше радосна што је могла сву кривицу одбити на то што је заборавила дужност кћери мехмедове. И ако јој је мио Тудор као брат, опет је хоће да зацрвени његова љубав, која није само братска, њој то није нигда ни на ум падало да би према њојзи други могао чинити оно

љубавничко — ван Крцалије. Она не могаше да говори о тој злочинској љубави, још се она стиди да на то и помишља.

Бољарка махну главом:

— Тима Турцима није ништа зло у милошевој тамници, камо срећа да је тако добро наше вере људима у турским тамницама.

У тај мах зајечаше јањичарски рогови на шанчевима пред капијом а одзив од тога ораше се на старом дворцу и шираше се крозањ. То је био знак да се враћа господар владалац земље и народа. Сара Михаила узе сина на руке:

— Ето наших!

Па полети на врата. Бољарка уздахну:

— Кад ли ће се тако Тудор враћати у господарски градић бранковановић!

За тим се замисли; а чело јој се разведри:

— Доћи ће и то, с нама је крв лешка, светиња је иваново пророштво.

Тако пође свечаним кораком за Саром Михаилом.

На вратима се скупише страже, а гласник, који донесе глас да ће се Милош вратити, уведе у авлију својега уморена коња. Сам се гласник шеташе, ама тако тешким ходом, као да му је олово у ногама, и коњ повлачи ноге лагано. Сара Михаила повиче, чим га спази:

— Иде ли Крцалија?

Гласник јој погледа у очи, махну главом, па не рече ништа. Сара Михаила погледа њ па пребледи. Тада приђе старешина:

— Питају за црнога хаџију!

Горштак се насмеја;

— Е па он ће доћи с Милошем, шта би и могло бити од њега? Нити му што може олово ни гвожђе, у тога и несу човечије кости, није тај од крви и меса човечијег.

Па и заборавивши да му се треба одморити узе приповедати како је код Сарајева потрьо турску војску, како је црни хајија као и обично тукао Турке а гонио њихове останке од чета у поља и планине. Добро слушаше причу Сара Михаила а дете се смешаше као да је знало да се говори о његову оцу. Бољарка се радоваше и помишљаше: спасава он дачку земљу, а коњ гласников отобољи главу и шкрипаше зубима као што и треба кад његов убојни друг, његов господар приповеда.

Обе жене изађоше на шанац испред капије и погледаше; а то сарајевским друмом долажаху силни пешаци и коњици. Војска састављаше некакав дугачак и таман ред, прах се на далеко витлаше у вихорима и покриваше земљу као год облак. Светло оружје блисташе се чудном оном светлошћу е ти се чињаше да то мује севају. Тонот од копита и шкрипа кола чудно хучаху, као год кад би из далека одкуд одјекивала непрекинута грмљавина или убојна песма. Војска се све већма примицаше, један од коњаника дотрча пређих и полете у скок к градићу; коњаничка му се кабаница витлаше око њега, као застава, коју ветар гони и витлаше се као да би хтела да се отме с рамена јахачу. Све четири ноге његова коња удараху у земљу у један мах, и просипаху небројене варнице. Коњ бејаше црн као гавран, нигде ни једне белеге не бејаше на

њему, а коњаник у црноме руху јесте Крцалија! И доиста је спазио својега анђела; чим њему обрће лице. Али како је леп на том коњу: није то Крцалија ага арнаутске страже, који се после боја на Силистрији у Исмаилов повраћао и коња гонио да би разагнао укоре своје савести и стидно руменило Хришћанина одметника, изрођеног сина од слободе, која је иза зидова турског ропства сакривена; није то Крцалија четовођа хајдучки, штоно се враћаше из Разграда с бојним срцем и очајаном душом; тада он хоћаше да га нико не види, ни онај раст у шуми, ни стење; него то је Крцалија, што заклоња слободу, што брани свету веру, што је поносит душом, поносит слободом и милином у погледу. Он би свакоме слободно и пријатељски у очи погледао, а опет би и њега сви погледали, јер је он испунио свето, и тада му беше свест тако чиста и светла као што је јарко сунце. Сара Михаила стрча с бедема, јер је познала мужа и милога. Он чим скочи с коња, одмах полете сину и љуби у наруча. У тај мах ухвати га дете обема рукама око врата нити се плашаше бркова, већ притиште му обе своје усшице па после пружи руке на коња. Љуба га питаше за здравље, а он јој одговараше пољупцима и пријатељским сузама. Он је био у срећи као што нигда дотле није, јер ова срећа, која га сад замилова, не беше ни помућена жалошћу ни наоблачена, беше то срећа човечија, која истиче злочинству из уста па се враћа у крило добру, срећа онога човека, који је одбацио с уста пехар нечистих и

гадних страсти, па почео сркати из чистог врела од покоја.

Србин Милош дојаха а Срби поздравише милога господара гласном радошћу. Али који је оно коњаник на ђогату украј Милоша? Поглед му је нељубак, налик на совуљажин кад облеће око чије куће слутећи да ће неко из те куће умрети. Сара га Михаила позна па задрхта, јер не знадијаше да ли јој он беше пријатељ или душманин, али јој неки тајни глас шапуташе: „то је зли дух твојега човека!“ Жалосна некаква слутња срце јој стискиваше, а сетно погледа у Крцалију као да је хтела да на његову обличју прочита речи: „Вара те твоја слутња!“ И бољарка позна коњаника, то је човек који је у боју одрастао и којега она познаје, то је Михалаћ. Он скиде капу, поклони се дубоко пред бољарком и пред Саром Михаилом, па развуче мрке уснице злобно се смешећи, или што је хтео претити Сари Михаили да се Крцалији не ће за дуго радовати, или што је жалио Крцалију што је на ново потпао под власт жене своје. По том оде у градић а војска улезе у Рудник. Срби беху радосни као год тице у пролеће. Расуше се по вароши, грљаху се и поздрављаху са својтом и знанцима и говораху којешта о догађајима што се збише уз рат. Весели коњаници михалаћеви стајаху у густој гомили као год густа јелова шума.

Кад Крцалија оста на само са Саром Михаилом, опази како јој је бледо лице и очи од суза црвене. Умиљаваше јој се, љубљаше је и питаше је шта јој је, а она му приповедаше о Ахмету, о Абдали и њезину ноћну привиђењу, само

што о Тудору не рече ни речи. Крцалија загрли љубу своју: „Навршиће се што желиш!“ па изађе напоље и оде на разговор к Милошу.

Милош даваше част; у двору и на авлији око двора савијаху се већ столови испод силног јела и пића, гости једоше и пише замећући разговоре. Српски главари и војска подвикиваху с чехаром у руци: „Живео Србин Милош, да Бог да му колено владало нашом земљом до века, живео први хајдија, да Бог да вазда с нама остао!“ Милош ступи с чехаром у руци пред врата па повиче гласно: „Живела слобода, живело братство српскога народа, несам ја владалац него сам брат ваш; да Бог да се ово братство одомаћило по свима словенским земљама!“ Па испи чехар на душак. Народ узе Милоша на руке па га дизаше горе: „Живео наш Милош! Живео наш Милош по сто пута!“ Крцалија изађе на поље. Они и њега узеше на руке: „Живео први хајдија!“ Свуда наоколо ораше се радосна вика, земља се тресијаше од бахта радоснога, а људи пијаху и душом и устима пиће веселе среће. По ручку српски поглавари запеваше српску песму; сташе певати дику и славу својих старих, дику и славу данашњега нараштаја, дику и славу коју Словени чекају. Кад се прекине, уплеташе се свирка а с обала лећаху димови с праском из пушака и топова. У кнежевој соби сеђаху на јастуцима Српкиње богато одевене а међу њима и бољарка као нека краљица старошћу и намећу, и Сара Михаила краљица лепотом и драгошћу. Драго камење с њезина руха просипаше јасну светлост по соби, али јој се црне очи блистаху

светлошћу много сјајнијом. Одело јој је пуно дивоте оном раскоши с истока, али је много пуније дивоте и величанства онај дивни стас њезин. Украј ње сеђаше Зулма с дететом а према њојзи стајаше Крцалија у бугарском руху. На лицу и у држању Саре Михаиле налажаше се поносити поглед владалице светске, а то беше остало иза турске крви налажаше се понос матерински — онај глас њезине крви, благо душе која љуби и понос срећне љубе — тај понос је родила љубав, он је радост срцу.

Милош уђе:

— Крцалија, ево ти ја предајем пашу видинског и његова сина, чини с њима шта ти је воља.

Још не беше Милош ни изговорио тих речи, а уведоше два роба. Стари Ахмет погледаше мрко и хладно преко људи и глађаше сам себи белу као млеко браду смежураном и већ окорелом руком. Рекао би човек да то пред људима машајући се своје браде и њезиних длака хоће да се опомене некаквога дела из његова живота да би растерао што тако тешко осећа како робује. Млади је Абдала висок растом и леп као кедар на Ливану, на лицу му се сија велика душа, а уз њу и претња, он као лав из африканских пустара претрчава наоколо погледом, па се заустави код Саре Михаиле, за тим тргне очи, отвори на пола уснице, а жиле му се на челу набрекоше; то су пак на истоку знаци чуда и узнашања.

Крцалија ступи на среду:

— Пашо од Видина, и ти аго арнаутски, ви сте слободни; а ваља да захвалите на својој слободи кћери мехмедовој.

Па тада пружи руку на Сару Михаилу; а опажаше се како не погледа баш најмилије старом Ахмету у лице, та он му је толико синова у боју потукао.

Стари Ахмет покри очи окорелим својим рукама:

— Кћери мехмедовој, зар оној, што је оставила кућу својега оца и свету веру пророкову, зар теби отпадничка Туркињо? Не ћу, вратите нас натраг у тамницу, не треба ми слободе из ваше руке.

Крцалија навуче на усветлеле очи своје мрке обрве, а рука му задрхта:

— Ахмете, нити сам ја, нити је игда Сара Михаила поштовала твојега пророка, вазда ми бесмо Хришћани.

Па се прихвати за јатаган и корачи неколико пута напред. Сара га Михаила ухвати за руку:

— Крцалија, то је пријатељ оца мојега, умири своју љутину, приклињем те.

И у томе гласу њезину беше нешто тако што моли, да Крцалија поцрвени за то што се наљутио, да се стари Ахмет покаја јер јој онаке речи рече те је увреди, а Абдала беше готов да сагне чело пред њом. Милош и сви око њега гледаху то узбуђени, Михалаћ гледаше то из друге собе па се осмехиваше, јер он помишљаше: „Опет се Крцалија није са свим поженскарио, још је прилично у њега онога старог огња!“ Међу тим Крцалија ухвати жену за руку:

— Чујеш љубо, не мислим ја да њима учиним на жао; а теби сам Ахмете обећао да ћу живот Абдали чувати па га питај јесам ли реч одр-

жао! У боју сам с твојим синовима свој живот полагао па или добити или умрети; а ја несам крив што се мени победа насмешила. Својој вери несам никад био одметник. Ја вам давах слободу, па ако је не ћеш да примиш од мене и од кћери Мехмедове, ето је узми од Милоша Обреновића.

На лицу се Ахметову не показа ни најмањег трага унутрашњем каквом осећању:

— Крцалија, ти ћеш и пред људима и пред Богом одговарати за се, несам ја твој судија; одржао си, што си обећао, за то ти хвала с моје стране; што ми синови изгибоше, ја не кривим тебе, оно је њима било онако суђено; а слободу узимам, нека вас Бог за то награди, — на уз то још тихо промрмља: — Бог нека утеши Мехмеда.

За тим се хтеде уклонити; Милош га заустави и позва на вечеру; стари паша махаше главом:

— Веселите се докле можете, а нас пустите да јадикујемо, јер не знамо докле ће бити у нас жалост а у вас весеље.

За свега тог времена не окрену Абдала очију са Саре Михаиле; па кад већ би да пођу, погледа је још један пут као да хоћаше оком узети у своју душу целу слику њезину. Крцалији рече:

— Наћи ћемо се ми на бојном бољу, не вреди више обећање, што но си га мом оцу задао; бићемо један према другом с једнаким оружјем.

Крцалија га погледа:

— Па добро!

Турци се по том уклонише.

Михалаћ приступи Крцалији и прошапне му на ухо:

— То је отац хусеинов, што је био испросио Селиму.

Крцалија се окрену па не одговори ништа, чело му се намршти и одмах зашкрипа зубима. Сара Михаила једнако бејаше плачна и једва устављаше сузе што једнако навађяваху. Турке отпрати српска стража на бугарску границу а Ахмет мишљаше: „Не ће више сиромах Мехмед задобити својега детета.“ Абдала све једнако оста замишљен: „Како је лепа ћерка Мехмедова и како срећно оно неверно пашче, у којега је њезина рука и њезино срце!“

У Руднику гозба трајаше до бела дана.

После гозбе хођаше Михалаћ да нешто прозбори с Крцалијом на само међу четири ока те одоше у другу собу. Сара Михаила спази то, али се не усуђиваше да вољи својега човека мење што на пут. Само се мољаше Богу да затвори ухо њезина милога од сваког рђавог савета.

Крцалија затвори врата:

— Што је Михалаћу, шта хоћеш?

Око се у Арнаутина заблиста; па стаде савијати дуге бркове:

— Што ћу? Хоћу да будеш господар и владалац а не слуга милошев.

— Ја му и несам слуга него пријатељ.

— Ха! Кад је тако, а ти онда иди па подигни и Тудора својом руком на господарство те ћеш бити по том твоме и његов пријатељ, а људи ће мислити да си му слуга. Крцалија, хајде с нама, имамо ми људи и имаћемо их и наћи ћемо их, е

има још земаља словенских, које чекају својега Милоша.

Крцалија то саслуша не љутећи се ништа, али Михалаћ још дометну:

— Остави жену, она те не љуби врло јако.

То му Крцалија не даде изговорити:

— Шта дираш у моју жену! Како смеш за њу говорити, проклето пашче!

Лице му поцрвени, а очи му се засјаше.

Арнаутин се не уплаши:

— Питај срце жене своје за бољара, оно ће ти то казати.

Али Крцалија већ повуче јатаган па скочи нањ:

— Проклети псе, неверниче!

И би га тада у прси ударио, али Михалаћ утече на врата, па их затвори за собом. Крцалија удари јатаганом у врата, и пред очима му се смрачи.

— Несрећник! Хоће да опада! *Она* да мене изда?

За тим извуче гвожђе из врата па пође по соби и горе и доле, устави се па вијаше изнад себе руке:

— Најпосле ко ће знати! И она је жена.

Пође к вратима да потражи Михалаћа; али се врата отворише и унутра ступи — ко? — Сара Михаила са синчићем на рукама. Опазила је где је Арнаутин на поље јурнуо, па се узнемирила, мислећи шта би то могло бити њезину мужу, те се усуди и уђе у собу. Крцалија гледаше у анђеоско лице жене своје, у мали обрашчић својега сина и љутина, сумња и све што не ваља одбеже на мах његову душу; баци на страну оружје, а ухвати за руку жену:

— Љубиш ли ти мене:

Она му се баци у наруча:

— Љубим ли ја тебе Крцалија? Та више те љубим но саму себе, више него све овога света.

Он је пољуби па рече два пута:

— Она ме љуби, она ме љуби!

Па кад кроз прозор опази Михалаћа где са својом четом одлази из градића прекрсти се и повиче радосно:

— Хвала Богу.

Баш као човек који је ђавола од себе отерао.

XVI.

Становницима у Руднику срећно пролетаху часови, Милош је Турке из српске земље протерао, и весели се што је српски народ радостан, јер је та радост од њега. Падишах турски оста мало мирнији пред Србима те запроси мира, а Милош му га даде, јер је као мудар владалац хтео мира за ратом да би основао ред и да би тим редом постао страховит својим суседима. Бољарка непрестано добија гласе о Тудору, он је у Молдавској, он је међу молдавском господом, тамо се они једнако спремају. Србину је Милошу то познато, а бољарка се нада да наоружа лешку руку крцалину па да она подигне из гроба дачку слободу. Слатко јој душу облеће и милује мисао, да ће се на скоро и опет подизати царство бранковановo. И ако се кадшто Крцалија и поведе те посања о слави и величини,

и ако му кад кад запарају срце речи Михалаћеве, запарају љутином, а душу узнемире, опет се све то брзо разбегаваше, чим га Сара Михаила погледа, све се то разлеће као лагана јутрења магла у пролеће од светлог сунца. Онај човек с дивљом душом заборавља сне, те старе најмилије мисли његове поносите душе, оставља се сумње, тога чудног пријатеља страсне охолости, па баца на страну и прекоре свести, те досадне другаре страсне. Сваки се дан мољаше Богу, сваки час гледаше Сару Михаилу, тога својега анђела искупитеља; е па зар то све не бејаше доста да му Бог све опрости да би и он све заборавио? Још није Крцалија изгубио живостан свој дух, још му није крв охладнела, његов живот гори још као жеравица, крв му се пени у жилама као узаврела вода, али је већ толико преживео, да га је страхота кад помисли како би на ново у тај живот јурнуо па ма га тамо Бог зна шта снашло. Би се он радо посветно само својој љуби, своје му сину; чини му се да види како лепота у Саре Михаиле од љубавна погледа сваки дан сија у новој светлости, како му син од очинског заклона дораста непрестано.

Сара је Михаила срећна, кад јој је његин драги срећан, срећна је градећи надањем куле своје му сину; а ако је кадшто замишљена и невесела, то нити ко зна, нити види.

Тако трајаше у градићу рудничком, али и ако је Бог онај, што је људе, чеда своја, искупио крвљу јединога сина свога, искупио их из ропства сотоника, опет је сотона, божијим гњевом надвладани грешник, крвник човечији, ове слике божије, и он се труди да у пркос вољи божијој квари срећу и мир људски.

Један летњи дан кад сунце баш у подне просипаше најсветлије зраке на земљу, оде Милош са својим гостима у буквик крај градића. Бољарка се забављаше с Милошем, а Крцалија са синчићем у трави, па да би своје му детету учинио радости, сам се играше као дете. Сари је Михаили тако слатко око срца, а тако је нешто невесела, воли сто пута што гледа где јој се мили љубавник чисто хоће да подети, него што га је некад и некад гледала како одлеће на брзом ату; јер ово се допадаше тек самољубивости поносите жене, што јој је човек јунак, али оно пуни јој душу радошћу, што има човека нежна срца. Помишљаше, а та јој мисао уздизаше душу: „Како ме љуби, све чини мене ради!“ Тада дође један српски гласник и даде Милошу и бољарци писмо. Милош читаше па махаше главом, бољарка се смешаше, па јој се после опет чело наоблачи: „Гледај, гледај, како Тудор на нас помишља, како чезне за нама!“ Сара Михаила приступи ближе, а бољарка јој покаже оно место које требаше да зна. Кад поменуше Тудора, Крцалија се прође игре с дететом и не даваше му руком да се онако детињски и умиљато забаљка. Пажећи, врло пажећи гледаше он у своју љубу, и то тако оштро и жељно као да га беше страх да му се и најмањи покрет његина лица не измакне. Чудан ти је и тај човек! Миран је, срећан, чини му се да му ништа није до жеље, а треба томе свему само једна реч, једна мрака, па се сав двор среће његове, сва та ти-

шина скрха и сатре у прах. Сара Михаила читаше, поцрвени, побледи, поцрвени и опет, и неколико јој се суза скотрљају на хартију. Крцалија скочи за земље, уздрхта се као да га је грозница ухватила, а из очију му чисто варнице севаху. У први мах хтеде да отме писмо из руку својој љуби, и Бог зна шта би тада учинио, али сабра сву силу своју, брзо се окрете и оде у једну шумарицу. Дете плакаше, и викаше невештим и испрекиданим гласом: „Бабо, бабо!“

Сара се Михаила обазре, виде где јој је синчић на земљи а крцалин стас једва још спази између дрвећа; она повиче:

— Крцалија!

Али он не стаде пити се окрену; она помишљаше: „Није ме чуо, за цело је отишао да какву играчку потражи маломе.“

По том се окрене бољарци:

— Добар ли је Тудор, мисли на нас; хвала Богу, он се нада да ће све поћи како он жели; биће он срећан.

Узме дете на руку и приповедаше му нешто за Тудора; али дете све једнако мрмљаше, као да се руга мајци, раширивање руке и једнако показиваше онамо куд је Крцалија отишао. Сара Михаила пође за тим детињим показивањем и викаше мужа по шуми. Милош је већ дотле био прочитао своје писмо, па рече бољарци:

— Тудор ми јавља да ће скоро прогласити Молдавску да је независна; иште од мене помоћи, али ме заклиње да је не дам Крцалији под његову заповест. Каже да га је оно у Разграду за вазда отерало из Молдавске, и кад би се он

показао у Тудорову страну, народ би устао нањ а махнуо би се слободе!

Бољарка уздахне жалосно:

— То он тек тако мисли, али не зна да само крцалијина рука може повратити дачку слободу. Милошу Обреновићу, ето ти можеш казати је ли Крцалија својим делима са свим поправио кривицу, која може бити и није баш тако тешка као што се чини људима?

Милош повијаше руком бркове:

— И ја и Срби до века остајемо крцалини дужници. Не ће то никад Милош Обреновић заборавити, и увек је готов да за то своју хвалу покаже, а ја бих и Тудору драге воље помогао, али сам везао уговор са султаном, па што се једном закаже, оно ваља држати. Ја не могу јавно рат започињати, али ћу му дати новаца и послаћу клефте с Крцалијом, само нек се они оставе којекакве кавге између себе, јер, веруј, бољарко, право вели она наша српска пословица: „Боље је имати сто пријатеља него једног непријатеља.“

— Чим се почне рат у Молдавској, ја ћу одмах отићи у стан мојему сину, уклонићу њихово свађање и Крцалија ће се с Тудором за *једну* ствар борити, а ти Милошу не остављај својих пријатеља, него их помажи саветом и помоћу.

— Јављају ми да ће из Петербурга доћи овамо Ђорђе Кантакузиц, да говори за Грке и за Ипсилантију; они хоће да у вашој земљи траже грчку слободу. Милош не ће слушати никаква шаптања, али он нигда не оставља својих пријатеља.

Сад дође Сара Михаила са свим немирна:

— Беше ли ту Крцалија?

— Ваља да ће бити у градићу, одговори Милош, хајде и ми ћемо тамо:

И одоше у градић. Дете једнако помињаше: „Бабо, бабо!“ а Сара Михаила беше замишљена и невесела; срце јој нешто рђаво слућаше, али није ни сама знала шта би то могло бити.

Крцалија хиташе из шуме као луд. Не гледајући пута, силажаше у провале и пузаше се на брда као слеп. Сунце га је немилице палило, али он то није ни опажао, јер сав гораше силном ватром, ватром, којом га мораше љубав и неверовање. Змије звижде у шумарицама, потоци жуборкају по долинама а Крцалији се чини да свуда непрестано слуша: „Тудор, Тудор!“ Тако му је као да је пијан.

Стане, подбочи се рукама и тако се тврдо притискиваше као да хоће да себи ребра савије. „Она поцрвене и побледе, она плакаше над писмом тудоровим, видех ја оно њезино црвенило, оно бледило, оне сузе њезине; аох мени несрећнику!“ Гледаше у земљу и стајаше у мислима, по том премахиваше руком преко чела, вијаше се да хоће да се сети нечега од старине. „Ха! Михалаћ је право говорио; ја сам био глух, био слеп, несам видео каконо се растајаше кад је он полазио.“ Али никад не изговараше имена бољарева. „Та зар несам видео где га моје дете, моје чедо, боље познаје него мене? Аох Саро Михаило, како те од срца љубим!“ Вијаше руке изнад главе себи па повика гласно. „Зар на овом свету никаквога добра и никакве среће нема?“

А стење одјекиваше потмуло: „Нема!“ Крцалија оде као да му је срце страхом задахнуто на другу страну, ни сам не знадијаше куда. Дође му у уши нека јека. То су звона црквена! Он стане, слушаше смерне гласе и приклони чело к земљи: „Али може бити да сам је ја осудио ни криву ни дужну; та у ње је душа тако анђеоска; аох! Није, та не би она мене могла издати! Ја сам злочинац, протува без куће и кућишта, без имена!“ Паде на колена, удараше се у прси, мољаше се Богу и мољаше се да му опрости. И тада се Бог доиста смилова нањ јер се за све те борбе његова срца и његове душе не показа ни један једини пут неваљала охолост, не закле се ни један једини пут ни срцем ни душом да ће се осветити као злочинац.

Сара Михаила изађе на поље да тражи човека, врати се врло немирна и забрину се шта би то могло бити од њега; али јој ни један пут не паде на ум да погоди шта је он управо осећао. Пред вече се врати Крцалија блед и уморан не телесним напрезањем но патњом душевном. Љуба га његова упита:

— Где си био? шта ти је мили мој?

Он јој не хођаше ништа казати, јер му нигда не беше обичај да речима казује шта је срцем осећао; није се он разумевао у томе да речима покрива прави облик својих мисли, нити се осмешкује кад му је срце готово заплакати, да људе грли и да се пред њима поклања, које би мачем пробадао, није се ту ни разумевао, нити је хтео тога учити; али кад погледа у очи Сари Михаилк, па кад ту спази једну велику сузу, остави

се свега тога краснога, јер се бојаше да не би мир, тај чисти изворак срца њезина, помутио:

— Ништа ми није, злато моје!

Тако је први пут ласкао, и прећутао што је хтео казати.

Сара помишљаше: „Може бити да је штогод за рат чуо и може бити да су се у њему пробудили останци старих његових страсти.“ — Али као што њих није хтела на ново зажизати за сва блага од света, више ништа и не запита него се разговараше о другом којечему.

Бољарка и Милош поведоше разговор о гласовима из Молдавске и о рату, што хоће да буде. Бољарка даде Крцалији тудорово писмо, али га он не прочита, виђаше се да се боји да каквим год покретом на лицу или телу не изда своје мисли. О рату говораше врло хладно на радост Саре Михаиле, а на жалост бољарци, као човек, који се не мисли уплетати уњ. И тако прође овај дан, који је душу крцалијину срећом за дуго уљуљану опет потресао, који је страсти срећним миром за дуго успаване опет уздрмао.

Беше глухо доба, најлепше доба за отпочивање и за слатке сне срећнима, а несрећнима доба за мишљење и мучно сећање. Крцалија није спавао, ухо му прислушкиваше и најлакше дихање његове љубе, која спаваше, слушаше како му се синчић у сну у колевци преврташе, та чисто чујаше како му крв протиче кроз жиле, слуша пажљиво, али му и душа пази и кроз њу се утискује дуга поворка којечега жалосног и тужног. Би он драге воље заспао, али не могаше, не спушта се санак њему на очи; па ако

их и на силу заклапаше те ништа не виђаше, опет га тим не загрли слатка радост од санка. Сара Михаила бунцаше у сну, он ослушкиваше и учини му се да чује где спомиње име: „Тудор“. Већ му скоро беше крв прохујала кроза жиле, већ оне чисто хоћаху да попуцају; он скочи с постеље, маче јатаган и стајаше као нечастиви дух украј своје љубе. Коса му се накостреши у читаве брегове, очи му се блисташе, срце скакаше као лудо у прсима, мисли лећаху једна преко друге, али му рука дрхташе нити могаше извршити недела. Да ли је тада хтео љуби или сам себи живот узети не зна се, нити је он сам знао. Сара Михаила заспа на ново, јер гласом неког поточића што жубори, јер тихим шушкањем штоно га ветар чини дирајући у уздрмане струне гласној свирци, говораше она:

— Крцалија мили мој, злаћани мој!

Крцалији паде јатаган из руке и сам клону на земљу укочен и малаксао већ од борбе својих страсти. Она се мало пробуди и доврши тако у пола будна што је у сну почела говорити:

— Љубим те нада све, љубим те више но себе.

После опет заспа као дете. Крцалија уста опет полако и оде тихо у своју постељу. Не заспа, али му мисли мало охладнеше, али срећа и мир утекоше од њега може бити за навек. Кунијаше своје страсти, кунијаше сама себе а пред душу му измакоше сва пређашња злочинства па пролетаху мимо њега и као да му збораху: „Гледај нас, бори се са својом свешћу!“ И тако га мука чупаше све до бела дана. И сутра дан на јутарњем поздраву не каза Сари Ми-

хаили својих мука, само је пољуби, и миловаше сина, гледаше невесело и замишљено, а осмехиваше се жалосно.

Дан пролажаше за даном, али ни један не доношаше Крцалији среће његове натраг.

Кад се човеку бурне душе увуче у душу горко осећање и кад страсти подбоде, па кад му то осећање ваља себи у срце затворити, онда га оно подгриза као црв дрво, подгриза му живот и води га у гроб пре времена. Узалуд се мучила људска снага да мучном срцу мир поврати; ко би хтео да такова човека вида, ваљало би му да учини да му страсти букну, или да новим осећањем силно осећање угушене борбе утиша. Шта је било од Крцалије, од тога некадашњег грешника, што се поправити не могаше, од тога човека, који је без мере и краја у охолости био, у којега беху страсти без икакве узде, који није знао више ништа ван речи: „Ја тако хоћу и то ће тако бити!“ Он пот ону у побожна осећања, душу му хране жестоки болови, па да их не покаже како не би друге сневеселио, хођаше лицу да да неку тишину силом. И ако је по кадшто одгонио од себе злу вољу, опет се брзо повртао натраг као ласта на кров на којем је почела гнездити се. Како људи виде, он вене и снаге му нестаје, Сара Михаила то вићаше па заборављајући себе и својега сина више му пута говораше: „Иди у рат човече, тамо ћеш оздравити, тамо ћеш се развеселити!“ — а сузе јој на очи удараху. Крцалија је место одговора пољуби у чело и нешто му буде лакше око срца, али несрећна жена додаваше: „Тамо

ћеш се састати с Тудором; он нас љуби као брат.“ Крцалија тада устајаше па одлажаше, а Сара Михаила гледаше за њим невесело, бољарку бејаше страх да се на ново не заодене у хајдучку мантију, а Милош се чуђаше како могаше срце у човека онаког ратника тако на један пут а без икаква узрока охладнети за рат.

Србину Милошу стиже неколико посланика: Ђорђе Кантакузин, унуче цара са истока, први вођ од хетерије и неколико поглавитих људи брђана. Међу њима беше и Арнаутин Михалаћ. Не могаше се он уплашити од оштрога јатагана, чудна нека неодољива и тајанствена сила све га привлачаше Крцалији. И ако је био хајдук, опет имаше срце, којему беше потреба да кога љуби, да коме служи. Није за благо ни на силу него је он са свим од своје воље изабрао себи за поглавара Крцалију и њему свој живот тако рекав поклонио. Има осећања у људи, која не може докучити ни разумети надувена мудрица, па нека по сву драгу ноћ мучи своје мисли и нека претури све књиге људске. Они дођоше к Милошу Обреновићу да га позову у име белога цара да узме оружје па да удари на Турке, а рекоше да ће му доћи у помоћ војска царева.

Обреновић одговори хладно:

— Нема Милош нигде господара, који би што њему заповедио, он чини што иште добро српскога народа. Не мислим се ја упуштати у рат, јер нама рат не треба; а још бих један пут коња појахао кад би ме на то моји Срби позвали.

И на лицу му се сјајаше јуначка ватра, а сви

наоколо сагоше чело пред њим, јер му на лицу бејаше збиља и важност онакога, којега је Бог изабрао. Кад се Бог смилује на који му драго народ, онда му шаље таке људе као знамење своје милости. Не пажаше он на поштовање, које му чињаху, јер његово срце не зна за охолост и празноћу. Он сврши као што је и почео:

— Ја вас светујем, тражите савеза у народа, а не у белога или у црнога цара. Народ, који што хоће од збиље, може то и учинити; ви ето видите, шта су били Срби а шта су данас.

Он прими посланике и угости их са свим као што је обичај у Срба, али се остављаше сваког учешћа у ратовању, за које не буде воља народна, већ које започиње какав туђ владалац са стране.

И Михалаћ поздрављаше својега старог господара; кад га виде Крцалија уздрхта се од презирања и одмах се разљути, јер спази у њему злога духа, који му је срећну тишину његова живота отровао. Али Арнаутин знадијаше смерношћу угушити љутину крцалијину, а не зборећи ништа за бољара растера оно чим га презире срце рањено његовим казивањем. Сари Михаили је говорио са страхом и високим поштовањее, разбираше за њезино чедо и умејаше Крцалију тако утишати, да он заборави све што би и опет весело и задовољно разговараше са својим Михалаћем. Посланици од хетериста оду а Михалаћ остане. Он је умео све мало опомињањем на њихове старе бојеве, разговором о величини и слави, пророштвом ивановим, важношћу његова колена лешког и опомињући га на Милоша потпалити у Крцалији стару ватру из нова, и пробудити племенити понос на срећу; јер Бугарин хоћаше сад да само добротворством према народу стече себи славно име. Томе су чудном човеку више вредиле речи једнога хајдука него чисте молбе и ватрена позивања бољарчина, те најбоље кћери њезине отаџбине.

Она је хтела онако просто од срца и без свакога околишења, јер она не знадијаше шта се у његову срцу чини, хтела је тако да га састави с Тудором, јер је она мислила да људима треба само рећи: Хајте, устајте у име слободе, у име свете вере, у име народне слободе, — па ће они одмах устати; али лукави и врашки Арнаутин покрену сваки покретач, покрену опомињање, пророштво, ласкање и истину, да би само поджегао самољубивост, да би пробудио поноситост и тако му је било са свим поуздано да ће достићи до онога, што му се хтело. Нека је прошлост каква му драго, увек је мило човеку опоменути се у ње оних тренутака, који му сјајаху славом и силом или којим му драго величанственим делом. На то опомињање још сто пута умиљатије звони у ушима, оно срцу ласка сто пута повољније кад је из уста онаког човека, који је тим делима сведок био. У Михалаћа не беше никакве бурне охолости, тек се по мало отимаху у њега страсна осећања да беше радом хајдук, смрти се не плашаше, за муке није марио ни помислити, злата беше жедан а није умео с њим ништа ни учинити, али се бораше жестоко; заповедати никако не бејаше његово,

он је знао имати над собом господара и њему је био одан као какав пас. Таки човек нити могаше пробудити у крцалијиној души чуда, нити поштовања нити зависти или другог таког осећања, али могаше неку наклоњеност: тај новац који од како је света даје охолост за пасје чињење свачега на свету и за смерну покорност. У осталом Крцалија и Михалаћ беху један уз другога као браћа у свакој невољи, њихова је крв заливала исто бојно поље, на истом месту витлаше се њихови мачеви и то није баш мале вредности у људи, који су пријатељи; у кратко и ако се Крцалија уверио да му је Арнаутин срећу покварио, опет га к њему привлачаше нека наклоњеност, коју према њему осећаше: може бити да му је то од сотоне, а може бити и да је то у чудној човечијој природи. Нигда се не опомену Крцалија оних злокобних речи михалаћевих што несрећу слуте, он и не запита од куда су му пре на језик долазиле, а Михалаћ се добро чуваше да ту несрећу не изазива из гроба, из заборавности. Збораху о рату а забављаху се коњма и оружјем.

Крцалија појахиваше на коња и одскакиваше преко поља у шуму и у планину а све бајаги своме синчићу за љубав. Поносито своје чело купаше у ваздуху, очи му се блистаху као у орла кад весело копца гони; на лице бледо а погледа огњевита допада руменило па се светли силно и дивљачно, као комета на дну неба што несрећу слути. Аох! Та он то не чињаше за љубав синчићу него за љубав себи самом. Опажаше се како је минуло већ у њега смерно кајање, и по-

носитост се опет дохватила милог чеда свога. На ту промену гледаше бољарка од срца се радујући; њезина душа тако силно полеташе љубави к отаџбини на сусрет као срце млађане девојке од осамнаест година к љубави милога свога. Верује она пророштво иваново као свету веру. Сара Михаила је обрадована и невесела у исти мах; невесела што слућаше да је близу растајање; обрадована што виде где јој се у човека душа разведраваше и где му се лице у старо здравље и живот повраћаше. Би она срећу своме мужу драге воље откупила и самом собом. Захваљиваше Богу што се смиловао па благосиљаше и Михалаћа и ако се од њега непрестано тресаше неким чудним неисказаним осећањем нити могаше осетити наклоњености према њему. Али како лепа беше она под покривалом те туге и радости, баш као вечерњача иза лаких провидних облачака, као дуга кад постаје. Тада сјајаху чим сунчев зрак допираше оне лепоте од светлости а севаху сузе, што на облаку вишаху. Крцалија њу љубљаше, али се у њему опет поче пробуђивати и жеља за величином и славом.

Као кад ватрен ат стане земљу копитама копати и устима гристи узде, кад му пена стане на устима, кад му се очи закрваве а он стане шиктати из раширених ноздрва, па се коњанику ваља само повити и коња по боковима мало додирнути, па да већ скочи и као помаман одлети; тако је и човек којему се у души и срцу страсна осећања пенуше и кључају; чим само мало пође његова воља, одмах скочи да похвата санке дивљих жеља својих. У Рудник приспе

глас да је Тудор у Букрешу развио заставу молдавској самосталности, фанариотски је господар као страшивица побегао преко Дунава, као што се и пристоји једном робу, који се господаром назвао; Турци су се затворили у своје градове, па и ако су силни и ако их је без броја, дршћу од страха, што је народ на оружје скочио. Михалаћ говораше:

— Тудор ће бити господар Молдавској, а ти?

Крцалија му не даде изрећи:

— И ја ћу бити господар!

Тај га прекор гризаше, јер намрштти чело и дуго промишљаваше. Дође глас. Александар је Ипсилантија већ приспео у Јаш с благом белога цара, с тамошњим се господарем, с једним Грком као што је и сам, договорио те су прогласили грчку слободу, довлаче словенске горштаке к војсци, а сами не желе баш Бог зна колико пркосити наоружаним Турцима.

Милош рече:

— Добро би било кад би који му драго Словенин растерао ове Грке па сам стао на врх војсци и радио за слободу тих земаља.

Крцалија погледа поносито:

— Ја ћу отићи.

И те три речи пресудише све.

Неколико дана по том наређиваше Михалаћ пред капијом рудничког градића српске својеволље и арнаутске коњанике. Крцалија саслуша свету службу и раста се са женом, са сином, с бољарком и с Милошем. Нежан беше овај растанак, тецијаше од срца, тако жалостиво: али свима у срцу бејаше усађено некако надање да

им је опет скоро се видети! Крцалија већ беше пошао да појаше коња, па тада загрли и пољуби још један пут љубу своју, сузе му се блистаху у очима, а срце му беше дубоко ојађено. Тада га ухвати за хаљину синчић, који већ беше пошао ногом:

— Бабо, пољуби Тудора, нана се сваки дан моли Богу зањ.

Крцалија отури натраг сина, обрне се, узјаше брзо на коња и потера на капију а не обрнувши се баш ни један пут. Сара Михаила вијаше изнад себе руке:

— Аох мене несрећнице, он зна све!

И — као да је она била крива што је њу љубио туђинац и што јој је муж сам себи отровао срце мором од љубави, бризну плакати.

Женама су сузе једина уточишта. Бољарка је тешаше:

— Скоро ћемо ми поћи у молдавску земљу те бити заједно и с Крцалијом и с Тудором.

Синчић се вијаше мајци око врата:

— Не плачи нано, није бабо срдит; он оде тако хитно Тудору.

Један малиша не знадијаше како је тешко ранио срце материно. Милош спази како брзо оде Крцалија и помишљаше у себи: „Он се врло брзо растаде, јер то баш раздире срце; а он је хтео да до краја и срцем и лицем остане човек.“ — Српски народ захваљиваше црном хајдији и благосиљаше га на његову путу. Крцалина чета бејаше већ далеко од Рудника, њу бејаху сакриле шуме и планине, а Милош још једнако стајаше гледајући укоченим очима на пут, који их од-

несе, па подиже к небу очи и руке: „Нека вас Бог усрећи; нека он осуди да се словенски народи прихвате оружја и ударе на своје угњетаче! Не ћу ја штедети своје руке, не ћу ја жалити блага, све ћу дати, да се жељена слобода подигне по овим крајевима.“ То Милош рече од чиста срца, као што тек Србину приликује, а речи му беху тако добре као свечана заклетва пред Богом. Бог му заклетву саслуша, а Милош је не прегази. Небо беше чисто и ведро а сунце се сјајаше величанствено: то беху све знамења како је саслушана молба милошева, како је примљена заклетва његова и да ће Србин Милош негда за цело повратити слободу словенским племенима.

XVII.

У Јашу, у лепоме Јашу, тој главној вароши у Молдавској, вије се дична тробојка на господарском градићу; на среди су јој беле пруге од вере, на десно јој је црвена боја од крви, а на лево црна боја од жалости. Ово значи: или победити или умрети за свету веру; или ће крв турска потоцима тећи, или ће телеса хришћанска земљу нагнојити. На дну једној застави сјаје се златна тица феникс, устајући из пепела: то је знамење грчке слободе, која се ишчупава испод надмоћства турскога и хоће да се добром спартанским, храброшћу тиванском а и величином атинском на ново подигне из гроба. По путома свуд се крећу ратници у црно одевени, у црним капама с мртвачким главама: то су грчки младићи испод застава свете Фаланге*). Пред вароши у пољу чудно падаху у очи јордаћеви**) коњаници арнаутски с њиховим шареним рухом, а хрзање коња и звекет оружја обасипаше миљем свако војничко ухо. Пешаци клефте састављени из различних народа у свакојакој опреми заузимаху предњу варош. „А где су вођи тој војсци, тим крсташима за веру и слободу?“ Александар Ипсилантија од кнежевског колена и Ђорђе Кантакузин нека гранчица од царева византиских, обрштар цара бечког, пијаху вино код младог господара Сузе; они би драге воље надбили крвнике речима и перима а не би им ништа противно било и кад би се ко други за њих борио, јер се јуначка ватра угасила служећи туђе господаре, угасило се то наследство старих синова поносите негдашње Грчке. Арнаутин Јордаћ, човек који је готов све дати за слободу и за свету веру, човек превелике врлине а јаке мишице, жалостиво гледа на ове војводе, гледа их презирући; али му се душа стреса кад помисли да их остави или да удари на страну од њих, па да сам стане на врх врлој и храброј војсци те да започне радити за свету ствар.

---

*) Боје горе поменуте, боје су нове грчке заставе, а сад поменуту чету састављали су грчки млади људи с универзитета европских, који полетеше да се бију с крвником за своју слободу кад се поче та борба.

**) Овај је Јордаћ био Арнаутин а жесток јунак и храбар; бранио је грчку слободу у Молдавској до последњег часа.

Из Букреша побегоше Турци и Фанариоти листом преко Дунава као курјаци кад их расплаши ловачки рог, као људи кад се разнесе страшан глас да куга мори. Само Сава Канимар*) с чудним коњаницима Арнаутима заоста, заповеди оружаним четама да прођу кроз сокаке, и хођаше да становнике страхом утиша. Тада дође нека војска путем Черанца; пред њом иђаше вођ пешке, а за њим десно један свештеник у свечаном руху, лево ниже неки капетан одевен сељачки, за знак да ће се и ова војска борити с народом и за народну слободу. Лице у вођа беше намрштено, али племенито, ход му не беше поносит нити кицошки, али беше поуздан. Пешаци се и коњаници примицаху а канимаркви се Арнаути повукоше натраг до митрополитског манастира. Каква беше то војска? Ко јој беше вођ? Молдавски народ у Букрешу изађе да предусретне и поздрави милога госта и с хиљаду страна загрмеше гласи: „Живела браћа наша, живели избавиоци, живео Тудор, наш кнез, наш господар!“ Канимар Сава приступи ближе да се састане с Тудором и да прими од њега заповести. Тудор уђе са свом војском у цркву и ту захвалише Богу на његовој милости молитвама и песмама. За тим вођ кад зазвокише звона заповеди да се уз црквено појање објави слобода и самосталност влашка. Бољари се гураху у предњу собу новога господара, да изласкају себи блага и достојанства, али овај нови господар не

*) Чајковски каже да је био Бугарин, а био је вођ арнаутској стражи влашког господара Калимаха.

знадијаше ни за бољаре ни за простаке, њему сви беху молдавски синови, а он свима каза: „Служите отаџбини, то ће вам она наплатити!“ Сам он пред оружаним четама обилажаше земљу, разбијаше турску војску, глобљаше злочинства бољарска и поклоњаше слободу народу; таки Тудор беше као влашки господар. Ипсилантија дође пред Букреш, настани своју војску у Колентину, и стане се договарати с Тудором. Би се он драге воље наметнуо за господара молдавског, али се не усуђиваше. Тудор му рече: „Иди преко Дунава, ја ћу ти с мојим људима пут прокрчивати; оданде ено где те призивају грчки синови под притиском, ено те тамо чека грчка слобода и народност. Ако не ћеш, а ти остани у Молдавској, ми ћемо те са својима чувати од турске освете као брата. Можете ви мирни бити иза наших леђа, као иза градских зидова; али отпусти своју војску, јер ми у слободној својој земљи не трпимо ничијих туђих војника.“ Ипсилантија је био грчки кнез од колена царског, за то и не говораше од срца па не каза ни јест ни није; а из потаје хваташе човека молдавског у издајничку замку и мишљаше: кад њега уклонимо с пута, његова ће војска у мој стан, а ја ћу се попети лако на молдавски престо. Људи ипсилантијини растурише се свуда по граници и читаве чете војника долажаху у кнежев стан. Грчка војска расте бројем али ни једном вођу њезину нити расте воља у срцу нити жестина у души. А кака се оно силна гомила оданде помиче ка Колентино? Пешаци у алватном српском ношиву, коњаници с бугар-кабаницама а на бу-

гарским коњма! Људи су лични и вићени и од пешака и од коњаника. Растом су високи, кано растови по црногорским шумама, а широких плећа кано босански брегови. Лица су им од сунца поцрвенела и опаљена; само им очи севају, као да су отеле светлост звездама и тек им се коса и бркови сијају, јер их сваки дан мије роса с небеса. Лако се може познати да ови људи несу одрасли под кровом и покривачем, да несу провели свој живот по шумама: то су ратна чеда, то је словенска крв. Вођ им јахаше на вранцу, дивна стаса, лепа телесна изгледа, што је знамење велике силе; лице му је мрко и дивљачно значећи страсна осећања, чело високо и отворено а то је најмилије место поноситости, коса је само поретка, од тешка рада духовнога; само су очи оштре и прете, очи су огледало поносите душе и тврде, круте воље. Он се између својих ратника истицаше као лабуд краљ на језеру међу јатом гусака које су му покорне; као орао господар од ветрова, владалац стенама и бреговима, што је међу јатом кобаца и јастребова. Грчка војска изиће на поље да поздрави ову војску, пред вратима дочекаше грчке војводе вођа што сад дође. Јордаћ стари супарник паше из Исмаилова поздрави се с гостом и његовим доглавником као познаник. Вођ ове војске упита се братски с Јордаћем, грчким кнезовима на њихова покорна пригибања само што махну поносито и лако главом. Очи и лице као да запиткиваху: „Где је крвник? Водите ме на бојно поље, јер сам ја тога ради дошао амо!“ Грци се онако по грчки само смешаху, а то хаше да каже: „Док нам требаш ми смо ти ето покорни, а кад си за нас све учинио што можеш и знаш, онда ћемо већ наћи пута којим ћемо те се опростити.“ Кака је то била војска? Ко ли је њојзи био вођ? У тој су војсци српске клефте и бугарски коњаници; вођ им је Крцалија а крај њега нерастављени никада доглавник Арнаутин Михалаћ.

Тудор добије глас да је Крцалија пошао из Рудника тужан и срдит, па мишљаше: „Ето га сад амо! А како ћу га дочекати? Еда ли као брата? А, то не могу, не могу да га сносим, он је оборио срећу оном чудном створењу, оној жени небесници, ономе анђелу, он јој је мир порушио. Да је она макар мало срећна, бих му ја одмах руку пружио и рекао: „Хвала ти!“ Али он још и не помишља о срећи њезиној нити о њојзи. Па и сад како ће она плакати што он одлази! Јадница Сара Михаила! Човек без срца! Хоћу ли да га примим као крвника! Шта ће рећи на то мати? Шта ли би било од ње? Аох, не! Не би она овога човека преживела, тако га јако љуби, може бити да на ме више и не мисли, може бити да је и заборавила брата!“ — наслони чело на руку и занесе се у мисли. Тада долете и други глас: „Крцалија се удружио с Ипсилантијом! Тудору би лакше на срцу, и у души му се покрену злочиначко надање: „Несам ја још дуго друг с Грцима, то ће се скоро растурити. Може бити да ћемо један на другог и као непријатељи у поље изаћи, и онда ће се, Крцалија, може бити укрстити нас двојице мачеви и Бог зна шта ће бити из те борбе, на што ли ће даље изаћи.“

Али та рђава мисао само му се један пут протури. „Али не, не ће она њега никад заборавити, не ће она мене никад љубити; она је анђео од добродети. Не, ни по што, не ћу његове крви, она би ме презирала, проклињала би ме и дан и ноћ као срамнога злочинца, нека Крцалије у животу, па нека само мене једнога задесе јади и муке; сносићу их, то ми је суђено!“ За тим стаде размишљавати за што је Крцалија отишао у стан на Колентино; али не мишљаше на оно што беше томе прави узрок, он мишљаше да му је Ипсилантија обрекао златна брда, скиптрове и престоле. „Ја му не могах ништа обрећи, а Крцалија не може живети под једнако с осталим људима, он мора заповедати, иначе се сам собом гризе; по томе се није ни чудити што је онај, који грамзи за господарством, пристао уз оне, који могу плаћати владалачку силу.“

Тудор дође у колентински стан, али не нађе Крцалије, јер се Крцалија уклањаше од њега или управо уклањаху се обојица један од другога. Крцалија није задовољан оним леним животом некушних војвода. Њему се не допадају те пијанке и играпке што су у Колентину сваки дан, мислећи на Сару Михаилу дође нешто сетан, мори сам себе сумњајући на њу: „Може бити да ме она и не љуби.“ Даље се посумњати не смејаше, та он се плашаше и мислити само на то; њему се само хоћаше рата и то што брже. У тај мах чежњаше он за ратом као за спасењем душе после рата. Словенин је он и срцем и душом. Њему је рад живот, а нерад смрт. Кад га Ипсилантија позиваше на чашу вина и на слатке залогаје, кад

га Кантакузин хоћаше да одвуче на игру и свирку, одговараше им: „Та оставите ме се, тако ми је јако незгодно!“ Али га они не пуштаху, из дана у дан одлагаху ударање на Турке, а за то време у Галацу убија ипсилантијин доглавник Каравија трговце без оружја и отима им имање а Грк Мавро улизица кнежева подбада бољаре на Тудора и говори: „Хоће он да вам ваше имање поотима и да га раздели међу сељаке, хоће да ваше повластице ногама погази!“ Лаковерни бољари примају та шаптања за готове новце и на најгори начин служе ништавим немирима ипсилантијиним а у војсци и у народу растурују глас: „Тудор је издајица, он је у договору с Турцима.“ Тудор дозна за ово, али ту грдњу само презираше и тим на њу одговараше, не тражаше он никакве осветe нити је хоћаше, само што посла Саву Канимара у Колентино да каже Ипсилантији да се миче преко Дунава или да отпушта војску, иначе ће га он док још нису дошли Турци молдавском војском натерати да учини које му драго од тог двога. Може бити да би између хришћанске војске и дошло до збиљског боја, али дође гласник из Краљева и донесе глас да паша видински иде на Краљево са силном војском. Каравија из Галаца премрвши од страха дотрча и каза да паша силистриски и исмаиловски скупљају небројену војску и дотле су већ за цело поплавили земљу молдавску. Јордаћ и Крцалија повикаше у глас обојица: „На ноге, на крвника у име вере, у име слободе! Ми ћемо надјачати!“ Ипсилантија их плачући приклињаше да га не остављају сама а он не имаше срца ни да

један једини пут погледа у очи крвнику. Тудор остави Канимара Саву и Фарнаћа с неколико коњице у Букрешу а он се дигне с осталом молдавском војском у Питешће на пашу видинскога. По дугом размишљању и световању Ипсилантија се измакне натраг у Трговиште с грчком војском бајаги да је Тудору у помоћи, а оно управо да му је иза леђа и да је ближе Ердељу. Крцалија се љућаше на кукавице и већ хоћаше да их остави, али га Михалаћ приклињаше: „Господару: почекај мало, не ће дуго потрајати, па ћеш ти владати. Нама ће доћи у помоћ из планина наша стара браћа, твоји људи, па ти после можеш оснивати б гарско царство.“ Таким речима уљуљиваше Михалаћ његову нестрпљивост као што дојкиња јогунасто дете утишава причајући му о опчињеним градовима, царским кћерима и вештицама. Јер за дивно чудо јогунасто дете и поносит човек могу се једним истим путовима савлађивати у вољи својој, само је у томе разлика што детету ваља причати оно што је прошло, а поноситу човеку оно што ће бити; а обоје слушају приче, у обојице се душе веселе причама.

Тек што беше Тудор дошао у Питешће, али ето стиже још један гласник из Србије. Заиста је донео важне гласове, јер се Тудор разговараше с њим за дуго, па се раста с њим весео, у цркви се мољаше Богу од свега срца и опажаше се да му за нешто захваљиваше од срца; за тим заповеди да се соба у белом градићу намести и лепо накити. Као да очекиваше неке госте, а он сам око подне дође с најодабранијим

коњаницима на трајанов пут. Једни зборахуу жалосни: „Као да наш молдавски кнез хоће да клоне духом; да буде као Грци“! други викаху радосни: „Одјаха Тудор да ухвати пашу видинскога па да после покаже заробљеном крвнику да нам није омало ни блага ни величанства свакојакога, да имамо свега задовољно и изобила.“ Тако то иде на овоме свету, свака ствар има две стране да људи сваки себи нагађају за нешто и с једне и с друге стране. Ипсилантија чим чује да је отишао вођ молдавски одмах посла уходе у Питешће, одмах их натовари златом и свакојаким обрицањем, накити их лукавим речима и хладним опадањем да привуку на његову страну млађе тудорове. Та овај лукави Грк нити дремаше нити спаваше где се год радило око тајних плетака, лукавства и издаје, а то и јест његов посао.

Тудор се поврати и то не са заробљеним пашом него с бољарком, са Саром Михаилом и с крцалиним сином. Ту се истина не постављаше ручка нити даваше части, али у молдавском стану све беше препуњено радошћу. Сви бољарку поздравише као мајку. Она погледаше и не могаше се сита нагледати тих крстова свете вере, што беху поносито понамештани на кубетима и мунарима да се диче победом као да хоће да избију из главе становницима у хришћанској вароши светим значењем својим да су ту неверници дуго становали; па како се блистају ти крстови по молдавској застави, што се сад више тако поуздано и слободно; па и на калуђерима из манастирског двора арцишкога, које је народ призвао к себи у име слободе и христо-

ве вере а они сами служаху и делом и речју овоме народу с великом вољом, овоме народу срећном у његовој слободи, који је може бити и пре времена задобио слободу дачком племену, служаху сину, тој крви од њихове крви, томе роду њихова тела, што вођаше народ и служаше вери божијој. Лице се у бољарке блисташе занесено за срећом, очи јој се поквасише сузама најдивније радости од срца, а то даваше томе од старости увелом оку ватру младости. Али Јевдоксији све нешто не бејаше на месту, једнако се обрташе своју сину: „Где је Крцалија? Што није он с тобом? Шаљи к њему посланика у моје име.“ Тудор ћуташе а из потаје гледаше Сару Михаилу. Лепа жена не питаше за Крцалију, знадијаше она за што њега није ту; беше жалосна, мољаше се Богу, плакаше и миловаше својега сина, Тудор се ње клоњаше а она се не хођаше ни једним јединцатим погледом сусрести с њиме, братским и срдачним његовим речима одговараше оно хладно. Он помишљаше: „Чим ли се то заборавих пред овим анђелом? Та зар сам ја крив што Крцалија није код мене?“ И око срца му беше тако тешко, као да га неки грдан грех притискиваше.

Међу сим Ипсилантија није стајао, већ му девет молдавских поглавара дадоше реч да ће Тудора са својим људима да оставе, па ће да пређу у грчку војску а да грчког кнеза прогласе за господара. Али то њему не бејаше доста, хођаше он да упропасти Тудора и једнако збораше сам у себи: „Као што не могу бити на небу два сунца, тако не могу бити ни два господара у једној земљи.“ Ту би истину његови стари отимали слободно и јавно на бојишту, али је њему од отаца остала у наследство само мисао, а уз њу се привезиваше још и ова друга: „Само да ти докучиш што хоћеш, па већ како било да било.“ Златом поткупи поглаваре те посташе издајници, али ничим не могаше учинити да се који од издајника обећа да ће и на живот господарев ударити. Дозна он како се Крцалија не слаже с Тудором, али му Арнаутин Михалаћ не покаже све тајне, као што је знадијаше он; јер је Михалаћ дубоко упамтио за цео свој век како оно сену јатаган, како му се језик свеза као ланцима, и шта би у собици у двору рудничком; а у осталом би и за доглавног поглавара било срамота да пред туђинцима казује како је његову вођу жена неверна, или коњ непокоран; за то он само показа Ипсилантији како ће подбадати у Крцалије понос, и Ипсилантија то једнако почињаше чинити али увек залуду. Бугарин Крцалија одговораше: „Не мислим ја на то да постанем Молдавској господар, ја и несам Молдаванац, а кад куцне час Словенима онда ћемо видети; ако ли ти је Тудор на путу, ето ти имаш војску, а има и он, па раскрстите међу собом. Не ћу ја да се мешам у вашу кавгу, ја дођох овамо да се бијем с Турцима, па ћу то и чинити а баш да бих вас све оставио.“ Одавде спази Ипсилантија да не може крцалијин понос окренути ни на какво лукавство нити на какву издају; престане га подбадати на Тудора, јер је вештак Грк волео лажним и угурсуским осмехом сакрити да се срди што се Крцалија затеже,

него учинити и даљим кушањем да омрзне та витешка душа, која му вољом и оружјем може бити од толике помоћи у рату. Грчки кнез мишљаше: „Може бити да ће се јордаћева ватра за ту ствар од слободе моћи боље окренути к мојим намерама“, и чим почињаше разговор поче одмах зборити како је сумња на Тудора да је у договору с пашом молдавским и да мисли покор учинити од ствари рад вере хришћанске а грчку слободу сам на своју руку обрнути. Јордаћ је био човек, који ради и у њега беше сав одговор што скочи на коња па одјаха у Питешће. Кад се отуда врати а он рече: „Нити је Тудор издајник нити ће бити, он само што не ће да има с нама ништа заједно, и збори што је зборио и пре: Идите преко Дунава, ја ћу вам учинити пута, отпустите војску, па ћемо вам тако учинити места у Молдавској. Није нам од потребе да се ви за нас борите, ми већ можемо и сами отурити са себе невернички јарам. Поштено човек говори, кнеже, хајдемо ми преко Дунава!“ Ипсилантија гризаше се по усницама, па нити рече хоћу ни не ћу. У људи, који су простодушни, то је доказ да се остављају своје намере па не ће да своју самољубивост са свим стишају рекавши хоћу или не ћу; али у људи, који лисиче, у којих је срце и душа затворена од осталих људи провалом небројене тајне, који нигда не знадоше како је слатка она потреба да се човек повери којему пријатељу, нити за ону високу срећу да мењају своје мисли с пријатељем, који живе на свету као црв у рупи, у њих је ћутање знак да се муче око својих мисли, како

ће да нађу чим ће другим нешто моћи докучити. Ипсилантија је већ једном наумио да упропасти Тудора, па то хтеде и да заврши.

Истина он би лако нашао ону вредну руку, која би се за коју прегршт злата полакомила те забола Тудору ханџар у прси; али је то хтео оставити за најпосле; хтео је он да учини злочинство па да га покрије заузимањем за свету веру и слободу. Сутра дан сазове ратни савет.

Из јутра пред што ће се саветовати дође Крцалији из Питешћа гласник с писмима; донесе глас да је Сара Михаила с бољарком дошла у стан молдавски и да је само неколико сахата далеко од Крцалије. Крцалија отвори писмо па проучаваше ћутећи, али му чело и по кадшто покренута рука непрестано говораху очима осталих око њега. Ти неми знаци од осећања говоре сто пута јаче него речи с језика; често речи не могу ништа да искажу шта хоће осећања у срцу и у души, и не могу онако као што хоће та осећања, а неми знаци цртају чим почну зборити, цртају верно и јасно сва осећања. Био би онај рђав познавач људи, који би хтео људе познавати по њиховим речима; ваља пазити на лице, на очи, на покрете у телу, па да се позна шта бива у души, у тој благајници осећања; она су право огледало у којима се не опажа само огледало но човек који је на њему. Па и осећање душе хладне као лед, која тек излази на видик најтишим кретањем на лицу, опет се не може отети од испитиваоца и знаоца, али човек, у којега осећања букте, не може их ни пред ким и ни пред каквом незналицом сакрити. Кр-

цалија поцрвени, очи му сену, по том намршти чело, навуче на очи обрве, махаше руком преко чела, поцепа писмо у рукама и тури га у џеп. То се он чудио изненадном гласу, љутио се, беше му неповољно, мршташе чело и као да некакву молбу одбијаше. Писмо је било од бољарке и она јављаше како је дошла у Питешће, нешто збораше о Тудору и уз то га мољаше да к њима дође Отвори друго писмо, па стане читати, чело му се разведраваше и светљаше, обрве му осташе некрекуте, очи се беху жељно на хартији уставиле и укочиле, као да га хоће да прогутају, с лица му побеже дивљаштво, и некако руменило доиста од неке слатке мисли прелете му преко лица. Око уста му се играше некако смешење а очи као да и нека суза оквасе. Лако се могаше спазити да је писмом Саре Михаиле у њезина мужа срце одмекло а љубав оживела, али се опет не могаше са свим опростити мучне мисли о невери, јер чим проучи писмо, опет се сневесели, махну руком и окрену се к Михалаћу, који с господара ока не сврташе: „Михалаћу, нека су ми спремни људи!“ Па и не чекајући одговора оде на војничко веће.

То веће од грчких поглавара скупљаше се у великој једној соби у Трговишту, где се некад бољари молдавски скупљаху да се договарају с господарем молдавским. И лево и десно сеђаху на клупама људи од свакојаке руке. Онамо беше леп син грчки, у којем гори љубав к слободи, тамо опет Бошњак, страховит чистим дивљаштвом мршавога својега лица. Покрај љутих гуја Арбанаса, сеђаше Црногорац што жуди за

својим планинама, сурови и невешти Бугарин повлачаше својом руком пруге по руци веселом Мацару; весели Ердељанин погледа у очи Србину, који се поноси што је од народа, којим Милош влада. Ту беху и молдавски бољари, рђи Руси и остали народ са свакојаких страна. Бејаше то чудан, измешан збор. Ипсилантија као да је већ господар Цариграду, сеђаше према вратима с другог краја од собе као на каквом царском престолу. С обе стране до њега беху Кантакузин, Кркалија, Јордаћ и прве поглавице од грчке војске. Сви погледаху у Ипсилантију да ли ће им показати: „Хајде на непријатеља у име божије, у име наше слободе!“ Руке у свију беху спремне да се мача прихвате, јер је то о чему се најрадије разговарају, у чему се најбоље разумевају. Али грчки кнез поче зборити како ће им помоћи бели цар, како им жели добра бечки цар и Бог зна о чему још не разведе од тих милости са стране. Па увек знадијаше говор тако угађати да некако за свашта падаше кривица на Тудора; њему приписиваше да је он одбио помоћ белога цара тим, што је прости народ сазвао. Грчки синови слушаху жалостиво, а словенски задремаше покрај тога празног нагваждања, од којега они не разумеваху ни речи. На јордаћеву лицу могаше се спазити брига да како тај човек не поквари дело започето у име божије, а он га подигао за воћа и дао му војску. Кркалија слушаше, па мргоћаше чело, само што по кадшто макнувши једном руком показиваше како је нестрпљив, може бити да је то знак и тога што је незадовољан с Тудором, а може бити да се

тим онако немо изриче: „Одричем те се јадна брбљавице!“ Још док трајаше разговор јави један од нижих поглавара да су дошла три молдавска бољара с хитним посланством из Питешћа. „Нека уђу,“ рече Ипсилантија и прекиде разговор, а бољари уђоше. Они тек што шубаре скидоше, одмах приступише Ипсилантији поносито се држећи. Ипсилантија побледи и погледаше на страну као да моли неки мач е да би га одбранио, па после покаже место бољарима. Они само климнуше главом па један поче:

— Кратак нам је посао. Молдавски господар Тудор Владимиреско, наш владалац, шаље нас к теби с гласом да је народ девет нижих поглавица, које си ти својим златом био поткупио, осудио на смрт што су издајице и да су јутрос обешени; видиш да сплеткама не можеш ништа учинити. Наш је господар велике душе, и он те ево и сад опет поздравља: Иди преко Дунава; он ће ти сам отворити пут, отпусти војску па ћеш тако моћи бити у Молдавској.

Може бити да би они охолу беседу бољарску сабљама наплаћивали, али је Словенима светиња глава посланичка, а Грци не смејаху ништа започети без заповести својега воћа. Ипсилантија се силом насмеши:

— Несам ја чинио никаквих сплетака око вашег господара, ја хоћу да сложно с њим радим, само ме он одбија и прети ми.

— Кнеже, не прети наш господар, опет рече бољар, претња не би била на месту, била би знак да је он плашљивица; а ми нити се плашимо јавних ни тајних крвника. Ми имамо срце, а имамо

мишицу и мачеве. Несмо ми овамо дошли да рачун дајемо нити да слушамо шта се ти правдаш, ми хоћемо само да нам одговориш на господарево питање....

Ипсилантија им не даде довршити, не даваше се лукави Грк да га још већма понизе, па рече:

— Ја ћу о томе да промислим и још ћу данас одговорити, препоручите ме своме господару.

Онако презирући погледаше нањ бољари, а погледаше и на поглавице чисто их жалећи; поклонише се на растанку па одоше.

Крцалија устане:

— И ја те остављам, ја сам обећао да ћу се бити с Турцима, а ти ћеш видити хоћу ли на њих ударити, докле их једног тече.

Ипсилантија се окрену оном нижем поглавици, који стајаше те слушаше:

— Нек дође овамо Мавро, сад ћете ви видети све тудорово издајство.

У овај час савлада Крцалију може бити и то што се сетио добродети бољарчиних, може бити и што му беше неповољно где грде храбра човека или може бити што му племенито срце каза као што је обично у племенитих срца, да брани онога, који није на мегдану, а може бити да то учинише и сва та осећања заједно. Поцрвени и лупи ногом:

— Није то истина, није Тудор издајица!

Па онако и нехотице помакавши руку, прихвати се љутог јатагана.

Јордаћ додаде мирно:

— Не може то бити никако.

Ипсилантија спусти очи:

— И ја бих хтео, да није тако, ви би требало да сте то сами спазили.

Тада улезе Мавро, још млад годинама али лицем већ стар, а то му није сунце опрљило лица него се на његову главу жуч и јед салио тако да љутином уздрмана крв никако се не могаше умирити и стишати. Чело му беше оборено, очи му беху дубоко упале, и беху осењене дугим вежама, уснице му беху бледе, брада шиљаста, прсти на рукама искривљени, покти за чудо маленi, ноге ерлаве, беше створ, којему природа не поклони своје љубави, па се за то грожаше човек од њега. Корак му беше несталан, али брз, као да се бојао на све хитио да зло учини. Он стаде пред Ипсилантију и извади из недара два писма, кад му он показа да чини за што је дошао.

— Ево ово су докази да је Молдављанин издајица, ово су два писма Саве Канимара, доглавника тудорова Ћаји Мехмеду, паши силистриском. Једно сам купио за благо од једног Јеврејина, који је ухода мехмедова, друго сам откупио од арнаутског гласника Саве гвожђем.

Кpцалија гледаше у Фанариоћанина с таком претњом, да овоме и ноге и руке дрхтаху. Даде писма и не проговори више ни речи, само му зуби од страха цвокотаху. Јордаћ прочита писма на глас. У једном обрицаше Сава Канимар да ће побуђивати Тудора да се покори султану, ако султан обећа да ће им опростити, да ће чувати права и слободу Молдављанима и да ће их за навек ослободити од Фанариоћана. Сава писаше: „Ако падиша постави Тудора да је господар, онда се ја сам, пашо, потхваћам да ћу убити

грчкога вођа и да ћу ти Ипсилантију жива или мртва предати.“ У другом се писму јављаше паши да Грци полазе у Трговиште, а Тудор у у Питешће. Сава казиваше да молдавска војска може одатле лако Грке оцепити од планине па их предати у руке правоверним синовима пророка од Мекe; навађује паш да му пошље ферман султанов што пре; у којем ће се давати Молдављанима милост а Тудору господарство. Писмо беше завршено: „Ово неверно псето, овај Кpцалија, тај издајица, роб, што ти је очинску срећу порушио, и он је код Ипсилантије а твоја ће украдена ћерка ових дана доћи у Питешће с мајком Тудоровом; само ако смеш, а ти пашо добијаш натраг своју ћерку и издајнику се можеш осветити.“

Свака ова реч није друкчије, него је горела у срцу кpцалијину, као да је неко уљ турао врућу усијану полугу. Руке беше згрчио, беше се подбочио и притискиваше се, као да је хтео да тим притискивањем олакша своме срцу. Жиле му на челу набрекоше, очи му гледаху дивљачно а зубе један у други притискиваше да пуцкаху, али не прозбори ни једне речи. Ипсилантија се смешаше.

— Ето гледајте жалосну истину.

А гомила оних мањих поглавица викну у један глас:

— Тудор је издајица, хајдемо нађ, смрт издајнику!

Ипсилантија пребледи; он је то и предалеко терао, мачеви већ звецкаху. Та граја пробуди Кpцалију као иза сна; подиже охоло чело, по-

гледа господарски, као што је навикао заповедати великој гомили, погледа по соби наоколо и проговори гласом, који беше тако слободан, да сви у час заћуташе. Тако бива кад орао лети с јатом врана; па кад почне кликтати, онда престане све и сви ућ гледају.

— Не ћемо на Хришћане, на Турке ћемо мач повадити, Сава је Канимар издајник, њега ће за то божији и човечији суд наказати; Тудор, — зањ не могу веровати да је издајник; ево ћу сад одмах к њему похитати. Дај ми, Ипсиланти ја, своје људе у које се уздаш, нека сведоче шта ћемо се разговарати. Ако буде издајица, онда вам се кунем, да ће он од моје руке пасти; ако ли није, онда нек иде сва ваша војска нањ, ја ћу га бранити и вас одбити.

За дуго не смејаше нико прекинути тишину. На лицу се Ипсилантији светљаше радост, што је рат одложен, али му се у очима могаше читати, да већ смишља чим ће ново што започети. Ухвати Крцалију за руку:

— Хвала ти у име грчке слободе, у име хришћанства. Јордаћу, Каравија, Мавро, и мој први ађутанте Осанбруче, пратите га, желим да сам с Тудором у братској слози.

С тим се савет сврши.

Ипсилантија се у другој соби још дуго разговара с Каравијом, Мавром и оним Немцем ађутантом. Јордаћ заповеди да појаше коње једна чета арнаутске страже, а Крцалија невесела чела и смућен повиче:

— Михалаћу, ти ћеш ићи за мном с бугарским коњаницима. Бешеревић са српским пешацима нек остане, али треба да су под оружјем.

После једног сахата они одјахаше у Питешће.

Вранац се испод Крцалије пропиње, звекће уздицама, меће се главом у вис, као да га хоћаше замолити: „Остави се узде, летим ја тамо с тобом, тамо је љуба, тамо ти је син.“ Али неумољиви јахач устезаше узде и нагоњаше коња да иде лакше; по том погледа у Михалаћа, поносито као да је хтео казати: „Савладао сам ја своје страсти, хтео би ми коњ са мном летети тамо, хтело би ми и срце, али ја и једно и друго устежем, јер тако хоћу.“ Кад јахаше наспрам белог градића, који до неколико дана беше стан агама из Питешћа, а сад је постао за неко време стан господару молдавском, опази Крцалија соколовим оком својим неку жену у белом оделу с дететом, и срце му казиваше: „То ти је љуба и синак.“ Али за што му сенуше очи на један пут најжешћом љутином, као у јазавца, кад опази својега крвника, пса. Шта је то спазио Бугарин? Украј оне жене сеђаше и један човек и још једна жена, па гледаху јордаћеву арнаутску чету коњаничку, која напред ићаше. Од праха силенога Бугари их већ не могу ни гледати више. Све четворо њих свршуше одмах у градић. Крцалија помишљаше: „Она је код њега!“ Коња гоњаше у преко и на лево и на десно и тако гонећи коња нешто ссисли; збораше сам у себи: „Не ћу је видети!“ Па после јахаше мирно, али жалостиво. Молдавске га страже поздравише свуда с чашћу. Коњаници се уставише пред једном капијом, и само посланици уједише

у авлију дворску, одјахаше коње па одоше у собу.

Тудор их дочека сам, без сведока. Лице му бешэ сетно, али поглед слободан. Кад угледа Крцалију, мало поцрвени, али то црвенило прелете преко његова лица као мућа нека. Они се такође поздравише. Тудор с некаком наклоњеношћу, а Крцалија просто са свим без икакве наклоњености. Тудор проговори први:

— Моја мати, твоја љуба, твој син, ала ће се обрадовати, што си дошао! Хоћеш ли да се одмах видиш с њима?

Нека радост прели се Тудору преко лица, јер је знао колико ће то блажен тренутак бити за Сару Михаилу. Крцалија подигне чело поносито:

— Ја ћу се после с њима састати, а сад — Јордаћ спази ову ненаклоњеност крцалијину, а поче лагано и достојанствено говорити против Тудора, о прекорима, које му Ипсилантија пребацује, и покаже му писма Саве Канимара.

— Тудор слушаше, али нити му се лице развуче, нити очију обори, нити се обрте, као што чини сваки, који зна да је крив. Кад спази писма, сав се зацрвени од љутине:

— Сава Канимар не издаје вас, него мене, њему ће народни суд судити, као што је данас осудио девет поглавица, који веру погазише и издадоше нас. Јордаћу, ти ме знаш, а знаш и ти Крцалија! Не бих се ја бранио пред вашим кнезом, али хоћу казати пред вама да не мишљах никако Турке водити на хришћанску војску. Оно ћу држати, што су данас казали Ипсилантији

моји бојари. Немојте ту дембелисати — кад вам браћу без обране у Стамболу потире турски мач; немојте пљачкати земљу, у којој не станују ваши крвници него пријатељи.

Крцалија ћуташе. И Јордаћ не зборише ништа, јер је на Тудоровој страни била истина по њихову уверењу. А Каравија викну, тај јадник што предвођаше оно ударање на Галац:

— Бојаре молдавски, ти нас кориш да смо кукавице, а сам си издајица.

Тудор се успламти од љутине, поскочи напред па подиже руку:

— Ти ли ме зовеш издајицом, је ли јадниче, што само пљачкаш?

Каравија се измаче натраг к братима, али у тај мах као да су се за знак договорили, потегоше ножеве Осанбрук и Мавро па удрише Тудора као муње један међу плећа а други у прси повикавши: „Умри!“ Тудор повика: „Издаја!“ и ухвати се руком за главу. Крцалија маче јатаган из корица па му обоји врха крвљу издајице Мавра. Јордаћ прихвати Тудора на самрти, а у то се отворише врата те унутра уђе бољарка и с њом Сара Михаила. Крцалија беше као окамењен, а међу тим утекоше обадва она убилца. Бољарка погледа, спази сина на самрти, спази го крвав јатаган у Крцалије и сави руке:

— Несрећниче, ти си убилац!... Сине мој!... А рука дрхта Тудору и она му је хтеде прихватити али он отвори очи:

— Мати, Сара Михаила! Моја —

Не изговори. То му беше потоња реч, с њом издахну и измаче се из руку Јордаћевих на земљу.

Сара Михаила повика:

— Тудоре, драги брате мој!

Па прекиде речи узвикнувши тешко од страха и од очајања. Хоћаше да загрли Тудора, али Крцалија као да је с ума сишао отури своју љубу чисто лутајући погледом по зиду. Она повика уздахнувши грдно из срца: „Убилац!“ па се обезнани. Он стајаше украј ње, дрхташе, па повика: „Неверница!“ И би може бити ножем пробо најдраже срце срца свога, али на ту вику дотрчи у собу мали синчић па кад спази мајку, где лежи на земљи полете рукама према њојзи да стиша љутину крцалијину. Крцалија погледа синчића, сузе му грунуше на очи, он се обрте: „Аох мене несрећника!“ Погледа на бољарку, што без живота лежаше на Тудорову мртву телу, и на Каравију, који по источном обичају осече Тудору руку и главу за знак победе. Он спусти руке:

Аох Боже, да ли је то клетва на мени!

У тај час зазвекташе на авлији и на капији мачеви. Молдављани разабраше за недело од самих убилаца па јурнуше на Крцалију и Јордаћа, хотећи осветити својега господара. Бугарски и арнаутски коњаници брањаху своје поглаваре од тих осветника. Јордаћ ухвати Крцалију за руку:

— Хајде да идемо, да се бранимо.

И пођоше на поље. Молдавске жене натрнуше у собу где би злочинство и та невоља, и побринуше се да изнесу бољарку и Сару Михаилу.

Кад спази бој, кад зачу ону громну звеку, трже се Крцалија опијен оним очајањем. Људи

су му на муци — он као ражљућен дивљи вепар што полети у сред паса, јурну међу борце. Громким гласом повика:

— Нико да није секао, само се сваки брани!

И сабље се у Молдављана узеше мерити с челиком, многа оста, многу опет јача сила однесе. И Јордаћ се брањаше. Кад спазише Бугари и Арнаути свога вођа, крену им снага у напред и прокрчише пут и до капије. Ту војводе појахаше своје коње и обе чете измакоше се натраг у Трговиште, преко свега што једнако на њих наваљиваху Молдављани. Већ су били превалили половину пута, а Молдављани све већма и све гушће наваљиваху. Кад на се један пут Молдављани обрнуше вичући: „Ето Турака у Питешће!“ Крцалија викну: „Натраг!“, ту реч рече и Јордаћ и ти људи полетеше јако натраг као синови једне мајке, који су се мало час онако жестоко борили; јер заједнички непријатељ и заједничка опасност миру су најбољи путови.

Још се не види ништа од Питешћа, али докле се год може догледати, тераху спахије неуредне гомиле Молдављана преко поља. Једни бацаху оружје од себе, једни се сакриваху по шумама и иза брда; у Питешћу не бејаше главе, која би их уредила, која би им што говорила; смрт Тудорова бејаше смрт молдавске самосталности.

Крцалија позна крвнике, позна спахије Хаци-Ахмета, паше видинског. Пред његову душу излете Сара Михаила: „Она ће отићи к своме оцу, мој ће се син потурчити!“ И у души му се узбуни беснило за борбом. По том помисли: „Не

љуби она мене, може бити да је тамо срећнија.“ На око му груну једна суза. У тај мах захуја вика: „Алах, алах!“ са свију страна полетеше у скок небројене гомиле спахија. Крцалија и Јордањ три пута удараше на њих, три пута им пробијаше њихове редове, а три пута их нове чете потискиваху. Крцалија осецаше турске главе баш као жетелац жито на родној њиви; али шта му то помаже? Не може да допре до Питешћа не може да спасе сина и љубу своју; дужност га као вођа натера да се тргне натраг у Трговиште. Али и ту беше бој. Ћаја Мехмед и Капимар Сава упали беху у грчки стан и победа им се већ осмешкиваше. Где је Ипсилантија? Где Кантакузин? Њих је из градића нестало одмах чим је прва пушка пукла. Видеше их како су одјахали с Каравијом и с оном двојицом тудорових убилаца, да сањају како ће одселе владати Молдавском. Света чета млађаних Грха јуначки се брањаше као да мисли да на њу озго гледе јунаци маратонски и термопилски и велики Александар; словенски се поглавари боре храбро, јер је храброст с њиховим племеном рођена а с њима је од како је света и века, али је Ћаја Мехмед човек круте воље и силне руке, војници су му храбри као афрички лавови, а небројени као шакали на курдистанским степама. Мехмед се пророком заклео да не ће пре турити мача у корице, док не истреби бунтовнике, и он држаше реч, јер Бог у свом гњеву наказиваше хришћанску војску за грехове вођа њезина.

Кад дођоше у Трговиште Крцалија и Јордањ, варош и градић беху већ у пламену а останци од грчке војске измицаху испред Турака, који се за њима беху натурили. Сунце залажаше, небо се покриваше црним облацима а киша почињаше падати. Небо плакаше за несрећом људском, а њему се и не требаше стидети тих суза, јер их сунце, око божје, не виђаше. Осећање и смерност, којима се руга човек од мишљења, најпоузданији су путови да се стече милост у Бога. Сад се Крцалија за ту милост Богу мољаше, ништа се он у тај мах не стараше шта ће на то људи казати, а може бити и не мишљаше никаго на то. За страсну душу, која се да поправити, мисао је на Бога и молба к њему једино уточиште кад у њој већ прекипе сва осећања и кад јој срце огањ и жар надвлада.

XVIII.

Ноћ беше тамна, на небу се не показа ни месеца ни звезде, ни млечнога пута, па баш ни каквога ватрена стуба; беше само мрак и тамнило. И на земљи не беше свуда светло, само тек по гдегде један од другог раздалеко гораху злаћени огњеви у две велике гомиле као два земаљска сунашца; према југу гораше Питешће, а према северу Трговиште. По долинама и шумицама као звезде севаху хиљадама малих расутених огњева. Они су неми гласници који треба да сазову разасуте хришћанске ратнике. Украј Трговишта, на равници на друму букрешком го-

раху као полумесец уређени јасни огњеви; и то беше турски стан Ћаја-Мехмеда. Стан се Хаци-Ахметов не виђаше од брегова и шума. Ветар дува с истока и доноси к уху гласно неко шуштање, које се чисто прекида; наоколо се чује топот од копита и бахат од људскога хода и за себе и у гомили, то су опет хришћански војници, који један другог траже. Турци поштоваху ноћну сенку мирујући, њима је пророк заповедио: „Кад сунце зађе, мачеве у корице, па их не потежи док се сунце не роди.“ А верни корановци не греше против ове заповести, она у њима буди онај понос, што је само на истоку: „Бог је знао, а и пророк му је знао да ми несмо ни вуци ни хајдуци, да нам не треба мрачном ноћу победу грабити, они нам дадоше сјајно сунце и бели дан да сведоче наше јунаштво.“

Према Драгонешћу стајаху Јордаћ и Крцалија на једном вису покрај неке растове шуме и гледаху жалостиво како се хришћанска војска мучи да ту стан подигне. Арнаутски и бугарски коњаници расуше се по тим долинама да скупе војнике у Драгонешће и да онима означе двор манастира арцишког па да тамо дођу, који не би могли овамо стићи. Јордаћ беше жалостив, али још није изгубио надања; а крцалина душа, иза оног љутог очајања, сва беше у пламену за бојем, сва гораше да се освети за ту гадну срамоту нанесену Хришћанима, те му то мало јаде блажаше. Као да се спази како му кроз главу пролете нека мисао, јер ухвати Јордаћа једном руком а другом му показа турски стан:

— Погледај како отпочива војска Ћаја-Мехмеда, — по том пружи руку према Питецћу — онамо се доиста одмарају спахије хаџи-ахметове.

И уздахну, јер помишљаше на Сару Михаилу и на својега сина.

— Чујеш, има у нас још људи, хоћемо ми преврнути турски сан у самртни. Пре зоре ће се још све свршити, ако изгинемо не ћемо сами отићи на онај свет, а доиста ни сутра не ће много њих поздрављати изан пре сунчева рођаја!

Јордаћ махну главом:

— Да се тиче само нас двојице, бих те ја драге воље и радостан послушао, али смо јако поглавари овој јадној војсци; шта ће бити од ње, ако ми изгинемо? И ако се Турчин за један тренутак обрадовао, опет ће наша ствар оживљавати, и опет ће се на нас осмехивати победа. Дај да ми скупимо одавде војску у манастиру арцишкога двора, па онда да се светујемо шта ће мо чинити.

Крцалија не могаше да сакрије своје непогодности, а ако би га когод сусрео, никада нити хођаше нити могаше тражити речи да се другима допадне, сам пак нигде не мењаше своје воље. Он рече хладно и поносито:

— Иди у двор арцишки, скупљај тамо војску, ја одох са својим људима у Питецће. Може бити да ћемо се опет видети.

Јордаћ огледаше да молбама и напомињањем устави Крцалију, али нико не могаше савити воље ономе човеку, који знадијаше казати: хоћу, па знадијаше и докучити оно што је хтео. Он заповеди Михалаћу да брзо скупи Србе, Бугаре и оне, који имају вољу ићи.

У Драгошешћу се около огњева скупљаху многи људи у гомилама; ту стајаху и ћутаху, јер су били војници у војсци, која је потучена. Они, који стајаху и који обилажаху наоколо, поглеђаху се, а ни један се не усуди запитати другога за другара, пријатеља или рођака; јер ако би запитали, онда би им ваљало казати и где су их оставили, где су сами били, ваљало би им давати рачун од свега што беше тај дан, а није баш најмилија ствар признавати коме како је с бојног поља утекао. Не звецкаху они мачевима, јер је сваки звекет онога железа горак прекор за њихову храброст, које се срамотно одрекоше; не иду у село, јер се стиде жена и стараца, што би их они запитали: одакле идете, где су крвници? Не мисле једнако на јело и почивање, јер се то и не може а мука је до њега и доћи, мука онде на јело мислити где је препуна душа муке и где се јад уселио. Друкчије је све кад се војска састаје после победе. Свуда је тада граја и радост, свуда звекеће оружје, и ко на бојном пољу на десници и не бејаше јунак, опет је јунак на језику код стражарског огња.

Већ беше дошао глас да је Ипсилантија и с њим Кантакузин прешао преко ердељске границе а с њима да су и сви њихови људи отишли да код бечког ћесара потраже слободна уточишта. Војници то саслушаше са свим хладне душе, не видеше они никад тих вођа на бојишту, па их и знадоше само по имену. Јордаћ приступи, заповедше и сви га слушаше захваљујући му још што се он примио заповести над њима, њима се у срцу одмах поверење засијало. Војници су без

поглавара као рој чела без матице, распу се па лутају један без другога; војници слушају и поштују онога, који их у бој води. Тада сваки мисли: „И ја бих могао водити војску, и у мене је јуначко срце и снажна рука, а како ће бој испасти у божијој је руци.“ Али ко после пропасти скупи војнике па им рече: „Ја ћу вас водити!“, они тога поштују и благосиљају га, јер мало њих хоће да желе поглаварства у невољи.

Михалаћ већ беше скупио три стотине Срба бешеревићевих, стотину бугарских коњаника и останке од оних лепих милошевих коњаника и стотину Грка из свете чете, којима беху поглавице Кантагон и Сасијан, — и сви ти хтедоше да пристану уз Крцалију. Странпутицама оду они према Питешћу, трава наквашена росом шушкаше испод ногу, коњи звецкаху својим уздама, кадшто фркаху, стресајући росу са себе, а људи беху чисто занемели. Одоше право на гариште у Питешћу; око њих је свуда наоколо разасута мртва глуха тишина, само што ветар звижди, кад обиђу око неког брега или кад кроз неку шуму прођу, баш као да кроз ваздух зао неки дух јури, или падају малене капљице лагане кишице у воду потмуло шушкајући, кад их пут нанесе на неку речицу, као да неку молитвицу мрморе. Људи што лутају по пољима уклањаху се од шушкања те гомиле коњаника и не могаху да усред тамних ноћних сенова познаду је ли то пријатељ или крвник. Али нагнати нечим чудним животињским прилежу к земљи или се прилубљују уз дрва и тако остају као и та дрва не мичући се, остају немакнути као црна земља ис-

под њих. Дивљач се од овога боја још обдан поплашена разбегла на далеко. Крцалија јахаше напред, гледаше за оним пожаром и нешто му беше тешко око срца; није му душа у грех потонула, није му срце немо за гласове од осећања. И ако су му душу навукле страсти, опет су оне наличне облаку летњем на запари што насипа мује севајући, скотрља гром доле па по том оплакује јаком кишом несрећу коју учини јер се провали. Крцалија сам себе исповедаше па помишљаше: „Вељи Боже, видиш да несам крив, ја бих га својим прсима заклонио, а сад је бољарка уверена тврдо и мисли да сам јој доиста ја убио сина, па ме проклиње. А она — ни у мислима не могаше поменути Сари Михаили имена — она га љубљаше!“ На страст започе из нова бесњети у његовој души. Михалаћ дојаха до њега и хтеде нешто да рече, али коњ крцалијин искреса копитом варнице из камена и према њима спази Михалаћ ражљућено лице у Крцалије па нешто му се не могаше да ћутање прекине.

Питешће бејаше већ пред њима; Крцалија гледаше наоколо, али не могаше нигде спазити огња ни стана, само што још гораше варош. Да то Турци не отпочивају у самој вароши? Да се несу ватре у стану пред зору погасиле? Подигне очи горе к небу и чињаше се као да се озго спушта милост божија нањ, јер му неки непознати глас шапуташе: „Она ти је верна, никога она више не љубљаше ван тебе.“ У срце му се увуче слатко надање: „Па може бити, ја ћу још видети сина и љубу!“ А он и сам ожи-

вљаваше го надање. „Молићу је да ми опрости, хоћу све заборавити, она ће опростити и заборавити па ће ме љубити.“ Устави гомилу па стане зверати наоколо; огња нигде не бејаше само што у вароши пожар помало догореваше па се још по гдекоји пламен витлаше тамо и овамо док се са свим не загашаваше разбацујући блеђану светлост међу густе облаке од дима. Дан беше близу, на истоку се пушаху по гдекоји облаци а нека светлија сјајност мало по мало са свим лагано разбијаше тамнило с небеса. Крцалија јахаше са својом гомилом право у варош, а посла једно дванаестину коњаника на десно и на лево да потраже турски стан. Угодише да се опет састану с њима испред вароши. Коњаници одлетеше напред и дуго се земља тресијаше од наглог топота копита као знамења да су погламареве заповести биле потпуно извршене. Гомила дође пред варош и устави се. Крцалија с једном гомилом коњаника оде на једно гариште. Из ненада уједаше дим за очи, и не даваше дихати, али то прође; прси се опоравише на ново дихањем а очи прогледаше: угљевље гораше, варнице скакаху једнако а гар се онај од кућа пушаше, тек не бејаше нигде ни једне живе душе видети. Крцалија одјаха на место где је још јуче стајао бели градић. Ту већ беше све попаљено и изгорело, ни дим се више не димљаше. Авлија беше пуна огорелих костију, око њих црних телеса, а беху ли то сагореле хаљине или огњем опаљена па поцрнела људска телеса не могаше се распознати. Гледаше наоколо, тражаше нешто, сјаха с коња, сагиње се као смрт

блед и опет устаје; подигне нешто а мислио је да су кости маленога сина његова. У пола онесвесне, руке му задрхћу, оно што је држао у рукама сломи а за то напреже потоњу своју снагу. Био је комад дрвета. „Хвала ти милостиви боже!“, па испусти дрво на земљу. Али су га ове муке његових родитељских осећања тако онемоћале да се наслони на грбину коњу своме а душа му се изгуби у чудним његовим мислима које се сад помешаше.

Тада дојаше до њега Михалаћ:

— Господару!

Крцалија се пробуди из својега сниваља:

— Шта хоћеш?

— Молдављани приповедају да се Хаџи-Ахмет с пленом и с робљем, пошто запали и опљени варош, одмах кренуо још пред вече у Букреш.

Крцалија већ сеђаше на коњу:

— И ми ћемо тамо, не ће они утећи од наше потере.

И отрча из вароши у скок. Дан се већ шираше по небу, а на земљи свану. Код крцалијине чете стајаше нека гомила Молдављана и приповедаше нешто а кад спази црнога коњаника наже преко поља вичући: „То је убилац нашега господара!“ Бугарски коњаници појахаше коње да гоне људе, који им поглавара грде али Крцалија викну: „На ноге, оставите се њих!“ Он сам јахаше мимо њих: „Беже људи од мене, да, има ту божијега суда што се показује овде на земљи већ!“ И толико обадаше коња да је као стрела упропнице скакао.

Михалаћ приступи:

— А куд идемо господару?

— Идете тамо куд мене моје очи воде.

Михалаћ пришане тихо:

— Крцалија, говори ти твој најверњији слуга, твој најбољи пријатељ! Летиш за некаквом срећом, коју си уснио и тераш је, али то није труда вредно.

— Каква срећа, што сам је уснио? Па за што није вредно труда?

— Није вредно труда! Витлаш се за љубом, а она ти је неверна.

Већ сенуше очи Крцалији и потеже пиштољ:

— Проклети псе, неверница!

Михалаћ раздрља кафтан на прсима:

— Ево, па удри! Више те љубим него свој живот, ваља ми све теби казати, ваља ми да ти кажем праву истину како сам је својим очима видео.

У Крцалије се стиша она прва жестока љутина, спусти руке и гледаше сетно преда се.

— Говори, хоћу да слушам! Не ће ти бити ништа!

Михалаћ окупи приповедати шта је видео у рудничком градићу кад је оно први пут дошао к Милошу Обреновићу. Кунијаше се војничком славом арнаутском, како су Сара Михаила и Тудор једно другом руку стисли, и како су обадвоје као ватра поцрвенели. Злочинац не слуша с толиком тугом како је на смрт осуђен, као што је сад Крцалија слушао шта му је говорио Михалаћ; ономе се узима живот и уз то све што припада у овај живот, али овоме остаје живот а остаје узањ и љубав ногама изгажена, остаје

му погажена вера и крваво очајавање, остаје срамота и његова и детета његова. Побледи и поцрвени и не проговори ни речи. Михалаћ разгледаше очима његово лице и помишљаше: „Све сам докучио што сам хтео!“ Он сврши а Крцалија непрестано ћуташе. Арнаутин се усуди да још један пут прекине ћутање:

—Не једи се тако, поглавару, љубав те је преварила, али ти је остала верна слава војничка: врати се натраг у планине, тамо су наши, може бити да ће још доћи срећних часова; заборави неверницу, скупљај благо твојему сину, а ми ћемо га већ наћи.

Опажаше се да су те речи пробудиле у Крцалијн понос, јер подиже чело а очи му сенуше:

— Ја да будем хајдук! Не! Ни пошто! Мом детету треба славе, имена, њему ваља имати славе и имена и блага, или му ваља разабрати да мене нема. Михалаћу хајде! Напред!

Арнаутин не рече ни речи, него одјаха, да сврши шта му је његов господар заповедио. Доглавна поглавица добро знадијаше да није онда доба брбљати кед заповеда господар. Лако би тада могао њему одговор бити врх од сабље или зрно пушчано. Крцалија се опет занесе у мисли: „Да њу заборавим? Та ја је љубљах тако јако, ја је још љубим! Заборавише ме, ја сам био готов за њих живот дати. Хеј људско колено!“ На пун горчине погледа на небо: „Боже, ти ме оштро наказујеш, али сам ја грдан грешник! Хеј мој сине! Хеј моје лешко име! Хеј! шта ли ће од вас бити?! И тим удвојеним сећањем на ново пробуди свој поное.

Махну руком! „Ја хоћу да будем владалац Бугарској!“ па полете за својом коњаничком четом.

Сунце се роди и блисташе се величанствено, на високом челу крцалину играше се поноситост а из очију му севаху погледи све једнако претећи. Радоваху се брда, шуме и долине, јер гледаху у очи сунцу; лице и срца у бугарских коњаника, Срба и Грка постајаху слободнија, јер гледаху јуначки стас својега поглавара. Тице узлетаху у вис према сунцу, удараху крилима и весело цвркутаху; а коњаници са својим поглаварем одоше према истоку, све напред али тихо. Дођоше на пут букрешки, Крцалија стане, разгледа трап па онда на један пут обрне својега коња, као да га је ђаво уплашио. Са стране букрешке зави главу кабаницом па јахаше по том право путем фокшанским. Паде му на ум Сара Михаила и не могаше гледати на ону страну где мишљаше да је она; гледаше да на њу никако и не мисли, али залуд, љубав нико не носи на длану нити је може руком узети; она влада осећањем и душом и срцем; не ће јој господарства оборити нигда гола воља човечија, она се бори поуздано с његовом вољом и најчешће је побеђује и обара. Одоше на Фокшан. Ни Михалаћ не може да мисли мислима куд их он то хоће да одведе, али се то ништа не тиче војника, само кад им он остаје поглавар. Само што Крцалија мишљаше: „Ја ћу ударити тамо према Пруту а Турци ће помислити да сам отишао да тражим уточишта код белог цара па не ће више ни чувати Дунава. Стари знанче и пријатељу, водо словенска, још ћеш ти мене једном на себи пре-

нети; хоћу ја покајати онај дан на Силистрији својом крвљу проливеном за бугарску слободу, за свету веру!“ И већ мишљаше како се он, унуче Бог зна којег лешког кнеза, налази на владалачком престолу бугарском. Поношљиви човече, само сањај непрестано, може бити да ћеш некад горко оплакати те сне, јер знај да није сваком Бог судио да буде Милош.

Тако путоваше три дана и три ноћи а нигде их не запази турска потера, тек четврти дан, кад пређоше Серет, указа се од белог Рибника нека чета спахија. Крцалија их узбије натраг с бугарским коњаницима, али се од Аџшуде указаше друге спахије с топовима. Крцалија удари и на њих и заустави их за неки час. Али турска војска све већма растијаше и хришћанска се чета узмакне натраг према Пруту. С друге стране те бесарапске реке стајаше на једном стубу орао с две главе, знамење да ту влада бели цар, а Скулани се пираху са својим белим кућама и црним крововима покрај обале као какав венац од цвећа. Бесарапски становници и московски војници потрчаше на обалу па жељно гледаше шта се ради, али не би ни једнога да притече у помоћ браћи хришћанској. Крцалија нађе трагове од неких шанчева, који још не беху временом зарођени и науми да се ту брани до ноћи па да преко ноћ с божјом помоћу већ прелети преко Дунава. Турци као ројеви или као мушице преко баре долетаху на њих дерући се: „Алах! алах!“, пљаху пушке и топове на њих, али се не смејаху примаћи ни једном оном шанцу, јер се тамо браћаху јунаци. И у Хришћана неки изгибоше, али Турци прекрилише пољану мртвацима, јер ко се год примакао к шанцу, животом је платио; зрна хришћанска не промашаху, и кано да се надметаше тако су нападаче смрћу даривали. Осам је сахата трајао овај крвави бој а с друге стране реке ништа се не чу друго до гласнога привикивања и одобравања Хришћанима. Тада се од Берлата указа јака једна чета коњаника. Пред њим јахаше ваљан један јахач на алату; иза те чете гредијаху остале и у сваке беху копља оружје: то несу спахије, нити су то арнаутски коњаници или турске паше, то је лешка крв, то су деца запорошке земље. Крцалија их позна: „Они су Леси а и ја сам од лешке крви, они су Хришћани и сад ћемо се једни с другима бити и крвити.“ Пред очи му дође Сара Михаила с његовим сином: „Неверницо, праштам ти, сине мој, да Бог да да ти срећа другарица и пријатељ буде!“ За тим се окрене својима, чело му се разведри, само му тек неко смешење прелети преко лица. „Ништа није, тек нека не меће пушке ни један док ја не дам знак.“ Бугарским коњаницима заповеди да појашу коње и да се уреде, а он сам беше пешице остао.

Једна чета запорошка касаше, али тихо, спахије јој учинише места, измакоше се на страну па стадоше гледати. Запорошци не пустише од себе гласа, не смејаху ни Бога у помоћ викнути као што им дедови чињаху, а би их свакојако стид дозивати алаха. Они већ беху дошли под шанац; а Крцалија викну: „Пали!“ и Срби опалише. Дванаестина се Запорожаца скрха с

коња, а остали нагоше бесно преко шанца и већ копља стадоше беснети по српским врстама. Сад се почеше бити један с другим само белим оружјем; и стадоше сећи и бости као ражљућени бикови, а раздираху један другог као бесни пси, Јасним гласом храбраше их Крцалија да се одупру и оштро жељезо у његовим рукама осецаше људске руке, коњске ноге и главе. Крв му већ лопи из шест рана, али му још рука није малаксала, још му је срце у спазц а душа му пламти све жешћом ватром. Он скаче по пољу наоколо као какав паклени дух, и разбаца свуд око себе смрт из пуваних руку као какав вредан апостол самртни. И његови се људи боре. Кантагона обори атаман што га једном лупи јатаганом; Сасијана прободу, а он сам већма сабијаше копље у се да би могао захватити крвника мачем, па се оба скрхаше на земљу и тако загрливши се расташе се с душом. Бешеревић скупљаше своје и Михалаћ беше вазда уз Крцалију, и тако би радо хтео дочекивати сам сваки ударац, који му господара дешаваше, сам својим прсима да то како могаше бити. А Запорошци већ потискоше хришћанску чету из шуме и потераше је према Пруту. Али за што онако плану од лутине запорошки војвода на алату кад спази Крцалију? „Ха, кад га већ једном нађох, то пашче!“ и полете нањ. Крцалија познаде атамана Нечаја и опомену се Разграда. Хоћаше да мачем поплаши коња и да лупи атамана; али се коњ пропе а атаман тако јако потеже Крцалију мачем у прси да се он скрха на земљу. „Браните се! Води их Михалаћу!“ повика Крцалија

онако рањен. Михалаћ га увати за руку, а и он беше обасут тешким крвавим ранама, остали га пак војници заклонише својим прсима а Арнаутин га као верна чуварица однесе Пруту на другу обалу, положи га на бусење па и сам паде на земљу уздишући. Крв му је лопила, силе малаксаше и не испусти душу као хајдук но као витез, као верна поглавица, који је својим животом искупио живот своме војводи.

Бој се беше свршио. Крцалија кад се поврати к себи погледа наоколо где ће то он бити. Једва дванаестину својих људи што спази око себе и то рањених и без оружја, спази Бесарабљане где жељно гледе и спази војнике белога цара. Погледа на страну до себе, а то још лежаше тућа михалаћево мртво тело, хтеде се дићи, али не могаше. Гурне у тело па викне; „Михалаћу!“ а неко из гомиле одговори: „Није у животу!“ Крцалија погледаше тужно па зборашe угушеним гласом: „Хеј једини пријатељу и тебе ли тужан изгубих!“ Склопи очи не би ли сузе уставио, али оне на силу потекоше и свима би тада тешко на срцу; није једном од оних у наоколо око засузило, није један само тако поштовао тугу његову. Подигоше га на носила па однесоше у Скулане.

Близу бојног поља наложише Запорошци голему ватру и сеђаху око ње. Ту се јело и пило, ту се стаде којешта нагваждати, а ту зајечаше и оне украјинске песме као у срећна стара времена пољска. Је ли то господин атаман по заповести краљевој, или по наредби републиканског савета с војском ходио те пленно турску земљу,

или је неверним Татарима главе рубио? Аох није, то су они сад пролевали хришћанску крв па и ако су надбили опет сетно погледају на Украјину и тужно зборе: „Нема више краља у Пољској, пропаде република од неслоге. Хеј кад би нам нешто дао Бог да се повратимо, да се повратимо на Дњестар, на запорошку постојбину, и да доживимо краља у Пољској и онако силну републику као што беше у старо време па да можемо поиграти јуначко коло војничко по запорошки с крвницима мајке пољске, хеј да можемо који пут поскочити њима на част а нама на славу!“ И ти се вредни војници моле Богу по хришћански и ако су на њима бели турбани, моле се Богу да би им навршио вреле жеље срца њихова. Мало на страни сеђаше стари атаман Нечај а покрај њега Асавуло. Атаман, којему је седамдесет година, чишћаше лешки нож, старога верног другара. Хеј, да ли му је нешто језик на да све редом приповеда јунаштва атаманова до најмањега! Ето још од петнаесте године с њим се атаман не растајаше а како је њиме владао, знаде Бог, знаду браћа запорошци и крвници.

— Ха, та несмо њих рђаво дома оправили, рећи ће Нечај, не ће их баш много прећи Московима. Благо њима ако не верују Московима. Али што оно пашче, онај Крцалија доће на ударац; заиста се више не ће дићи. Мени је све једно па сахранили га Москови или му вране и пси тело разнели, само кад шсето није више у животу.

Асавуло савијаше браду;

— Оче Атамане, а шта ти је тај човек учинио? Зар он није нигда био код нас? Млад је он врло, да је могао с тобом заједно отимати се у твоје доба за коју цуру, а није ти ни на твога алата из потаје ударао.

— Опомињеш ли се Кордаћа.

— Опомињем се тога Арнаутина, којега ваља да су ђаволи донели у Исмаилов. Крцалија нити му је брат ни син. Тај ти беше гадан као какав незнабожац а овај је дивно момче, штета што не беше Козак.

Атаман намршти чело:

— Козак! Смрт да га скоби, пропао да Бог да!

Још он нешто мрмљаше, али се позна на њему да има вољу да приповеди нешто Богдану што му је до сад тајио; целом руком онако махну преко бркова:

— Опомињеш ли се оног пасјег сина, онога штоно беше код Кордаћа?

— Опомињем се. То је био Бугарин Илванија, беше у њега много новаца, баш као у татарског хана и није их нигда жалио као прави лешки властелин.

— Јест истина, али баш то и беше рђаво; а ти ћеш се још опоменути доиста нашег брата Тетере.

Атаман махну главом па уздахну.

Богдан му погледа у очи:

— Тако ми је он на памет и као да сам га јуче видео; али шта би од њега не знам добро.

Нечај се прекрсти:

— Бог да му душу прости, нема ти јако на свету онаких људи, јер ти он беше готов куд хо-

ћеш, па воља ти на коњу, са сабљом, с чашама, код девојака и како ти год драго; баш беше прави лешки властелин од старога колена, упише се у Запорошце и од наших младих година служасмо заједно још у Украјини у некрасину курењу. Ти онда беше још момче, али не треба да ти и опет казујем каконо се бисмо за мајку Пољску и како се кренусмо на Дунаво како наш отац, наш атаман Некраса умре!

И ту сузе загушише старог Нечаја. И Богдан плакаше и ћутањем поштоваше тако неко време, успомену покојнога атамана. Нечај се поврати и дахне:

— Не јадикуј старче, и ја сам суза много пролевао, али тим не пробудисмо из гроба нашега оца; слушај даље за Тетеру.

И пола угушеним гласом од силног уздисања зборашe даље, али не даваше више суза да му око оквасе.

— Оно управо не беше баш рат с Московима, султану није требало наше службе, тако ја управо пођох с Тетером путовати кроз бугарску земљу, па као што је обично тако у скитњи позову нас људи у госте а ми и одлазисмо. Један дан дођосмо тако и бугарском кнезу Ивану Стрибоши. Он нас прими баш словенски и ми једосмо и писмо тако да ми паде на ум наша Пољска. У кнеза беше ћерка тако млада као капља, као доба пролетње, а Тетера баци око на њу. Беше јој бело лице као цвет од зове, црвенило јој наличаше на јагоде, очи јој беху црне а севаху као муње; кад витице расипаше падаху јој косе као гавран црне низ рамена, стас јој беше

тако витак и величанствен као у Лешкиње. Баш се у њу могаше човек одиста заљубити, речи јој беху слатке као мед, а беше тиха као мачица нека. Али право вели пословица: Кад нађеш неку мртву жену или кобилу, добро пази на њих, јер и мртва може скочити. Тако и ту беше тај пасји син Илванција, храњеник кнежев, а као што вељаху и сам син некога кнеза, а тада што се нас ког ђавола и тицаше тај жутокљунац.

Тетера просто каже кнезу да он хоће да узме његову кћер и кнез му је даде. Свадба се проведе у свиркама и играма весело, по том Тетера оде са својом женом у Црну Воду а ја се врнем у Бабадагу и тада узмем у службу тога Кордаћа Арнаутина. Шест месеци за тим дође Илванција и ти већ знаш како смо га примили. По што он равно четири недеље дана код нас проведе, рече ми да хоће к Тетери у Црну Воду. Ја пошљем с њим Кордаћа да га одавде а камо срећа да сам пре тога онемео те не могао тога наредити. За тим дванаест сахата пођем ја сам на коњу за њима, а гредом ми се некако наслућиваше сва несрећа, зечови претрчаваху ми пут, с лева гакаху гавранови и нигде не бејаше видети ни свраке ни курјака. Дођем кући тетерињој; беше све ућутало; капија на авлији беше отворена а и врата кућна. Уђем унутра, на авлији стајаше мртво тело некога Козака; мени се стаде већ кожа јежити. Уђем у собу тетерину, он лежаше на постељи сав у крви; још беше жив и познаде ме, па онако мртвачким гласом протепа: Илванција је убилац — а она ... потом промуца „Освети ме! Крв за крв!“ И тако ис-

пусти душу. Ја се закунем на њему мртвоме да ћу осветити његову погибију. Потражим тетерине слуге али беху поубијани сви седам њих. Три месеца гоњах с Козацима убице, али нигде ништа не могох за њих разабрати. Кнез Стрибоша умре од муке, ћерка му је она била јединица; а више од двадесет и четири године по том чујем у Исмаилову да је погинуо Кордаћ и разберем за тога Крцалију. Ти се опомињеш Разграда; онда бих ја њега утукао, али није био оружан а ни један Запорожац не ће дићи руке на неоружана човека. Касније ми приповеди Аћим за Крцалију што је знао он. Био сам у Силистрији, спазим једнога човека, који је претурио преко главе грдну неку кугу. Он је знао мајку крцалијину; она је била кнежева кћи, која је умрла на великој невољи, пошто је дала у живот дете које се грешно у њојзи зачело. Он је видео и Илванцију, али само један пут и не знадијаше шта је било од њега. Оца не нађох, али се ја осветих на сину, ја пролих крв за крв."

Нечај сврши, замисли се па онда почне изнова:

— Ако ли ме мој мач буде преварио, те се од њега измакне, не ће га заборавити Ћаја Мехмед; њега ће Москови издати, јер се они не бију ради једнога човека, мени ваља имати крв за крв па по што по то.

И као да се атаман већ смирио осветом; спусти се на свој огртач, и Асавуло леже да отпочине, али још уз то нешто мишљаше. Ватре се погасише а Запорошци легоше спавати; ватра мало по мало истињаше са свим а Запорошци сањаху о Украјини и о мајци Пољској.

Крцалија нађе уточишта у кишењевском манастиру. Побожни калуђери неговаху га брижљиво и не одмицаху се ни дању ни ноћу од његове постеље. Испуњујући ову лепу дужност вере хришћанске чуваху њом у срцу и хришћанску милостивост а и с чела им се сјајаше дична она смерност хришћанска. Поштовани отац Навао брињаше се за Крцалију као год мајка за болесно чедо. Приповедаху калуђери да је отац Навао побледео, заплакао се пољубио образ свете Богородице и захвалио јој што је спасла Хришћанина, кад први пут прегледаше рану Крцалији. Од то доба не одмиче се од болесника, сам му рану привија, сам му даје лекове и шапће му којешта тешећи га. Отац је Навао човек који ни живота за нешто не жали, увек је он у брзо помагао страдалцима, никада никоме није требало да њега моли за нешто по два пута; њему је доста било да чује: „Тешко ми је!", па је већ притицао у помоћ, али још нигда нису видели да се за кога толико нежно бринуо. Другда се отац Навао мољаше Богу пошто је испунио дужност манастирског старешине, по читаве ноћи и дане провођаше а једва се мало чим захрањивао, тек се мало спављући окрепљаваше; али је сад непрестано код Крцалије па чисто заборавља и на молитву. Калуђери зборахуу: „Отац је игуман за то забринут толико за његото здравље, што он брани хришћанску веру а може бити да му је Крцалија и земљак, јер је отац Навао дошао амо из неке словенске земље." Десет дана већ беше прошло после боја на Скуланима. У Крцалије се извидаше ране на те-

лу и он се крепљаше, али му се ране на срцу не могаху никако замладити нити му се душа могаше и један часак смирити. Мољаше се Богу, слушаше како га тешти отац Павао и то врло жељно, јер га беше надвладао тај честити духовник чудним неким неисказаним чаром, и охоли Бугарин спази први пут како се може наћи човек да га ко над собом трпи и овога света. Отац Павао говораше: „Бог нам прашта, а и ми морамо праштати својим ближњима!“ И Крцалија се мољаше Богу за душу Тудору и био би готов да одмах падне к ногама Сари Михаили и да је за опроштење моли и да бољарци све јаде каже; тада му падоше на ум: „Они ће опростити а ти сине љуби својега оца, али немој бити као он!“

После подне пред вече сећаше Крцалија с оцем Павлом на каменитој клупи пред манастиром. Сунце се клоњаше да зађе. Сјајно му лице, које сад већ не пламћаше онако, погледаше на земљу, на све божје створове растајући се. Стока мукаше по долини враћајући се са степе кући. Над језером се нагибаху ласте и кружаху чудне кругове; скупљаху се у гомиле, цвркутаху једна другој, кано да хоћаху да једна другој неку тајну приповедају, па после облетаху опет с нова у наоколо. На дрвећу, у шумицама и по зидовима певаху свакојаке тице своје песмице; виђаше се где се забављају оним шта се којој тај дан догодило. Људи се гомилама враћаху из поља с рада и један другом братски казиваху шта је који мислио, доживео, па може бити и шта је који осећао. Све у наоколо као да јасним гласом казиваше страдалцима: „Отвори срце своме

пријану, лакше се боља сноси кад Бог коме верна пријатеља подари; тражи, па ћеш наћи.“ Ту је потребу осећао Крцалија а да га баш нико и не позиваше на њу, и он приповеди оцу Павлу све што је преживео свога века. Нигда није игуман у манастиру ни једном једитом речју, која би на то нагонила, исказао Крцалији да је рад сазнати тајне његове, али кад он сам поче говорити о њима, слушаше их као исповедник исповест, као Хришћанин свето јеванђеље. Пажљиво мотраше да ни једне речце не изгуби На скоро побледи, за тим поцрвени, па се заплаче и уздахне. Поштовани и честити духовник осећаше муку својега ближњега. Крцалија сврши, игуман га загрли рукама, које му се беху све уздрхтале, притисне га на прси а глас му већ беше загушен:

— Сине, прашта Бог и најгрђем грешнику, па хоће и теби опростити; сине, уздај се у Бога, проћи ће твоја несрећа.

Још не беше дочео речи али зазвонише поштанска звонца, зазвркташе точкови а зачу се топот коњски; то бејаше капетан и исправник из Кишењева и с њим московски војници на коњма.

Отац Павао и Крцалија беху дубоко дирнути и плакаху, капетан исправник сиђе с путничких кола и рече:

— Оче игумане, шта чините? Код вас је Бугарин Крцалија.

Крцалија устане; отац Павао још не могаше ни уста отворити да што каже, а он погледа поносито у лице капетану и рече:

— Ја сам Крцалија, шта хоћете од мене?

Исправник се насмеши:

— Спреми се на пут, баш ми и тражимо ту тичицу да одговара Турцима за старо којешта.

— Ко си ти? Ја тражим да ме заклоните у својој земљи, ја вама несам зло учинио.

Исправник се окрене војницима:

— Окујте га, још се тај и поноси!

Војници оковаше Крцалију, а он викну:

— Кукавице!

Па се не хте ни бранити.

Отац Павао баци се к ногама исправнику:

— Ја вас приклињем, оставите га, има жену и децу.

Исправник подигне уздрхтала старца, потегне једну заповест па му покаже њу:

— Тако је заповеђено, тако ваља да буде, то бива у царево име; оче, не могу ја помоћи.

Крцалија већ беше окован па повика:

— Оче, не моли их!

По том клече а на њему зазвекташе ланци.

Исправник и војници његови одскочише на страну, Крцалија погледа жалећи их; по том се окрене игуману:

— Благослови ме оче!

Отац Павао зборашe јецајући:

— Благосиљам те у име божје!

По том дода:

— Ја ћу ићи за тобом да Турке молим, и у њих има срца.

Па загрли Крцалију, пољуби га у чело и окваси му косу сузама. Крцалија га пољуби у руку:

— С Богом оче, помоли се кадшто Богу за мене!

По том погледа на војнике а задрма својим ланцима!

— Не бојте се нити имам мача ни слободне деснице.

Попне се сам на кола а с њим три војника. По том повиче:

— Напред!

А кочијаш потера коње, и кола похитише путем у Скулане.

XIX.

Чудан је овај свет, људи знају шта бива данас, а нема ни једнога да зна шта ће бити сутра. Да се којему човеку, који хоће да мозга, један пут салије у главу од сто руку памети, и опет не би се тим ни у длаку расветлило шта ће касније бити. Није овај свет створила људска сила, нити могу људски духови погодити шта ће Бог творац учинити. Пре неколико дана се вијаху у Јашу хришћанске заставе и хришћански се народ опијаше чисто радошћу што ће доиста надбити. Сад се ту сијају мухамедови полумесеци, ветрови ту сада размахују коњске репове и Турци се поносе помамни и бесни што су задобили победу. Пре неколико дана гошћаше господар молдавски у господарском двору грчке синове свакојаком гозбом, а сад обдарује Ћаја Мехмед својега пашу коњским реповима и серашћерством на Дунаву и то из онога истог двора; ча-

сти и он јако хришћански народ али не чашћу и гозбом него ропством, сужанством, тешким мукама и смрћу. Ко би могао погодити да ће тако бити? На по том још исти Ћаја-Мехмед, овај љубљеник султанов, који од како прође Дунаво ништа друго не заповеди ван да се убија, да се пале села и градови, да се добро и имање руши и квари, он, који не слушаше шта га је молио Хаци-Ахмет и ни једном хришћанском робу живота не прашташе, — тај се исти човек од неколико дана смирио и начинио добар, њему се допале речи: „Праштам му!“ На и Хаци-Ахмет вели да серашћер нешто врло штеди Хришћане а сам је после силних дела по вољи Ћаја-Мехмеда постао му главна поглавица. И ко би прорекао да ће Хаци-Ахмет упасти у Питешће, да ће победити и повратити ојађеном оцу јединче, да ће се очинска љубав толико оснажити у серашћерову срцу како ће дивљаштво и суровост, та два природна осећања охолога Турчина, угасити? Нико то није погодио, нити је ко напред видео да ће тако бити, и опет је било, па то тако непрестано траје овога света.

Ћаја-Мехмед је повратио натраг своју ћерку. Кад је Сара Михаила из Букреша дошла у Јаш, мишљаху људи да ће је отац примити кореће је очинским гњевом, а може бити и оним неумољивим гњевом што долази од увређенога поноса, јер је осрамотила веру и свој високи постанак. Стари ушкопљеник Ађим очекиваше сваки час заповест да спреми кожну торбу за пород крцалијин а замку за Зулму, али на дивно чудо свима, не помете у паши очинске љубави на лаковерност и незахвалност његова детета, ни оне дуге године тешких и горких мука. Плачан загрли ћерку и тако је поздрављаше, поздрављаше драгу успомену и љубавни дарак незаборављене љубе своје; Крцалију узе за руку, и-пољуби малога у образ па га после сам на своје прси притискиваше и ако се малиша бојаше, јер је то било дете његова детета, унуче Ђурђијанке Саре Михаиле, његове среће, његове радости и млађане љубави. Зулми рече: „Све је заборављено, Бог ти и Алах срећу и мир поклонио за осталог живота твога!“ И паша бејаше срећан тим што баци у заборав сваку кривицу тако опраштајући. Али Сара Михаила није одговарала на сузе сузама, нити на загрљаје загрљајима, она и не позна оца. Беше као да је с памети сишла, нити беше тужна ни весела, нити се смешаше ни плакаше, на њезину бледом лицу, на тамним очима, на уснама тек мало порумењелим лежаше нешто налик на оне лагане облачке небесне, на којима човечије око не распознаје ни боје ни облака њихова, нити што за њих уме рећи. Чињаше се као да не познаје ни свога сина, ни Зулме, као да не познаје никога; ни за што не питаше, ништа не говораше, њојзи је све минуло из памети. Мисли јој тако забуњено једна кроз другу пролетаху да ни сама није знала куда су то летеле, куда ли су наумиле, међу њима беше така забуна и неред да се из њих не могаше развити никако нарочито ни јасно осећање; у очима, на лицу или на којем му драго покрету њезина тела не јавља се никаква чиста ни јасна свест, не гледа у свет.

не гледа ником у очи. Само се често Богу моли, али зашто? Људи не знају, а може бити да ни она сама не зна. По кадшто се с неким разговара, а људи не знају је ли то са свецима, или с небеским анђелима, или с умрлим душама, или с људима којих ту није; јер се речи што полећу с њезиних усана састављају у тако чудну и нејасну беседу, да их истина ухо чује и може разликовати сваку речицу по наособ, али нико не може да докучи свезе тим реченицама. Кад јој донесу јело, она га не одбија, кад је однесу у постељу, спава, али сама ништа не тражи. Телом је још на земљи, али душа као да се од земље отргла и као да је већ савезана с небом. Види се да је силновита нека мућа ударила у њезину душу, па јој срушила прошлост, а још ничега новог не донела, за то јој и виси душа међу два света, а мисли лете неуредно између њих и тако је још у животу, а нити тога живота разумеју људи нити је он сам себи јасан. Зулма приповедаше: — Пошто је Крцалија убио Тудора — јер је она мислила да је то Крцалија учинио — а Сара се Михаила повратила из несвестице, била је тако као сад. Синчић викаше за њом, љубљаше је, али она њему не враћаше пољупца нити му одговараше, очајање је бољарци расцепило материнско срце њезино, бој се стаде бити и по вароши и у градићу, али Сари Михаили то бејаше тако све једно као да није ништа ни слушала ни гледала. И кад паде у руке Ахмет-паши ни мало се не промени; збораху јој о Крцалији, о Тудору, о њезину сину, њезину оцу, само да би које му драго осећање пробудили

у ње, али све то бејаше узалуд. Бољарка савладана падне у Букрешу у тешку болетицу. Пред Саром Михаилом оплакиваше својега сина, отацбину, прекораваше сама себе што се по лешком племену преварила те Крцалију у кућу примила и посинила га, за то да пролије крв рођеног сина њезина; али Сара Михаила и према томе беше глуха. Старост и невоља пружиште руке и одведоше бољарку у гроб; Хаџи-Ахмет пусти хришћанског једног духовника да је на самрти исповеди. Смерна се жени кајаше пред Богом и пред духовником своје свете вере, освештају јој масло; и она тада хоћаше да види Сару Михаилу, а кад изведоше пред њу ћерку Мехмедову говораше јој дршћући: „Нека Бог опрости Крцалији, као што му ја праштам! Ћери, благосиљам те у име божије, у име божије благосиљам твоје дете!“ По том подигне очи на небо: „Сине мој Тудоре, скоро ћу се с тобом састати, нек Бог да слободу отацбини!“ За тим дода лаганим слабим гласом: „Да Бог да се испунило пророштво иваново, да Бог да лешка крв спасла дачку слободу!“ И издахну лаким кратким уздахом; анђеоска јој душа одлете хитно творцу. Духовнику и свима наоколо потекоше сузе, али Сара Михаила стајаше као стена од мрамора нити пусти сузе нити уздахну. Хаџи-Ахмет и ако беше занесени Турчин, пусти те сахранише стару бољарку како се пристоји и тако погребоше самртне останке њезине по њезиној жељи у арнишком намастиру. Спрем се за погреб граћаше пред Саром Михаилом, испред њезиних очију прође тужна пратња из двора у Букрешу, али

она ништа не пажаше и беше јој тако као што је сад, не беше при себи, ни за што не мараше.

Ћаја Мехмед гледаше ћерку, радоваше се њезину милу лицу, и миловаше је, али она не одговори томе миловању, и тугом мућаше вољу очинскога срца, што му непрестано све већма изношаше на очи како су јој мисли помућене. Али се опет у пашину срцу не угаси надање, он често сам у себи говораше: „Може бити да ће се временом сама извидати, а најпосле ваља да примамо, шта нам је Бог одредио.“ Зулма тугује што така невоља снађе жену, коју је она од детињства њезина гајила; мали синчић непрестано помиње: „Мама је љутита, она ме не љуби.“ Страх га је зборити о оцу, јер је дете утубило љутитога Крцалију с потегнутим мачем, као прво нешто дубоко; дете се и боји оца, али га се опет опомиње и ако нико ништа зањ не говори. Сара Михаила ћуташе а није никога ни било на двору да је могао без страха изговорити име крцалијино. Стари Аћим колико је год пута видео Сару Михаилу или њезина сина, нехотице се уздрхтао и проклињао Крцалију. Мржња, освета, лакомство и страх, једина су осећања у ушкопљеника; у његову срцу нема ничега племенитог; ако је он у некога господара, ништа не чини из наклоњености него од страха.

Абдала не сме ни прекорачити праг двору мехмедову, али зна да је тамо Сара Михаила; лепота му се драгосне жене дубоко у срце утиснула, зна да би он њезином руком задобио силе и достојанства; а ти му мамци врло драже младићску вољу његову; али је турско срце племенито; двапут ево има да захвали Крцалији за живот а један пут за слободу; не јагми се за његовом женом, нити хоће смрт или несрећу човеку којему је дужан признавати колико му је захвалан. И стари Хаџи-Ахмет и ако је изгубио шест синова, па му само један заостао, теши Мехмеда говорећи: „Тако је божија воља, покори јој се, против његове воље нити ће људи што учинити молбом ни силом.“

Тако је било у Јашу у мехмедову двору, кад стиже стари Нечај с четом Запорожаца. И ако је серашћер онако хак-Турчин, опет прима хришћанскога атамана као свога брата. Људи јунаци и поштени макар коју веру они веровали поштују један другог као браћа, нити ту што чини хоће ли они један на другога или заједно војевати. Нечај приповедаше за бој код Скулана, не као неки хвалиша него као поштен војник.

— Честити паше, смотрих да спахије Јусуф-паше ибраилскога опалише од један пут по московском обичају из пушака и ударише ватру из топова нити могоше изаћи на крај с оном малом гомилицом, те ја тада повичем својим момцима: „Ено тамо московске браће, они нешто с њима шурују, удри на њих!“ Ми ударимо и за тили час беше у нас на копљима са свим по лепки и козачки она гомилица људи! — При том махну руком, као да је хтео казати: тако, бој је беспослица Запорошцу. За Крцалију не вељаше ништа, није хтео да тим боде у срце серашћера, али кад га Ћаја Мехмед упита: „А шта би од вођа те гомилице? Куд се он деде?“ Нечај се

поглади по брковима: „Он се био јуначки; ако не буде погинуо, Јусуф ће га изискати од Москова, и теби предати, ја сам му тако наручио, јер ја не могу ништа патргати са слугама белога цара ван на бојном пољу!“

Атаман ућута, а паша се тешко замисли, и не прекидаше ћутања.

Неколико дана по том дође од Јусуфа татарин и донесе глас да су Москови издали Крцалију а он га је окована послао под добром стражом у Јаш. Ћаја Мехмеда не обрадова тај глас, њему би сто пута милије било да је Крцалија погинуо; јер би тада све прошло, а овако мора с нова мислити о том човеку, мора га наказати. У срцу серашћерову није се гајила освета, он је мислио да је то све тако суђено; нити хоћаше да прави од онога што је било да није. Може бити и да је тужно његову поносу да сраморно накаже човека, који је своју крв помешао с његовом, може бити да је био још који трунак заостао од оне старе љубави према силном и храбром аги јањичарском, може бити да се ту сетио и оне побуне арнаутске страже у Исмаилову, или онога боја у Србији. Ћаја Мехмед бејаше нелагодан и љут, али не говораше ником ни речи. Ађим је чуо штоно рече татарин и прође га свега хладна језа; није он тим показивао неку радост, и макар што му беше Крцалија мрзак, шта би се могао бојати од њега? Њему пред душом једнако као нека страховита слика трепћаше смрт Хусеинова и Хопурова. Његa свест не уједа но му страх шапуће: „Крцалија може сад све казати а истина ће у серашћера повући

за собом тим љући гњев што се нико није молио да му се опрости и није хтео тада признати кривицу; Мехмед не може да подноси у себе лажљива и притворницу слугу, он ће у првој ватри заборавити да му је стари Ађим чувар био па ће га часом обдарити замком или усијаним гвожђем.“ Тако се мућаше по глави Ађиму, и по сто пута шапташе на ново: „Што неси у боју погинуо, проклети псе!“ Гледаше да како год нађе штогод чим би се помогао, дуго размишљаше, док на послетку смисли нешто: тада је заиста нашао неки пут, јер одатле право оде у серашћерову собу.

Ћаја Мехмед, Хаџи-Ахмет и атаман Нечај сеђаху по турски с прекрштеним ногама на једном дивану, пушаху дуван из дугачких чибука и пијаху каву од Меке, али ни један не ремећаше озбиљнога ћутања. Тада ево ушкопљеника па се баци колики је дуг с челом на земљу:

— Најсилнији међу најсилнијима, мој владаоче и господару, ја сам злочинац, убиј ме!

Мехмед га погледа:

— Шта то хоћеш Ађиме?

— Ја сам злочинац, голем злочинац!

— Устај, па говори!

Ађим ће уста:

— Лаве од јачине, звездо правде међу Турцима, молим ти се, допусти ми да теби самом искажем све моје злочинство, твоје се куће тиче.

Серашћер намршти чело:

— Устај па говори, ово су моји пријатељи, од којих ја ништа не кријем.

Ађим уста, обори очи к земљи и постави обе

руке на прси. Уснице му дрхтаху и глас му дрхташе од страха кад прозбори:

— Серашћару што си место падишаха, није Хопур убио Хусеина, то надање исмаилско, но га је убио овај проклети неверник Крцалија.

Хаџи-Ахмет уздахну и махну главом, Мехмед намрштити чело још већма а Нечај погледа сву тројицу. Ушкопљеник настави:

— Хопур пусти Крцалију у харемски врт, а не знам је ли за то што је претњом заплашен или новцем поткупљен. Кад ја дођем у врт да тражим Хусеина, Хопур каже шта је учинио. Онако у првој љутини ја да бих спасао част твојега харема, убих велики пашо својом руком злочинца и ћутах, али сад, кад је злочинац прави у твојој руци, тужим њега, тужим себе, па нек правда својим мачем плати кривцима.

Па се на ново баци на земљу.

Серашћер погледа лако те врло хладно као презирући рече:

— Устај, па одлази!

Ушкопљеник устане, па оде падајући се тврдо да је све прошло. Мехмед погледа старог свога учитеља:

— Хаџи-Ахмете! мој убојни учитељу, предајем теби у руке убицу твојега сина, накази га како може права љутина и освета!

Виђаше се колико га је труда стало док је те речи изговорио.

Паша видински подиже очи, а у њима се блистаху сузе очинске болетице:

— Серашћеру, не ће освета мени повратити детета, тако је Бог хтео па је тако и било. Ја

опраштам Крцалији, што ми поби мојих шесторицу синова, и ако само нема на њему друго које злочинство, ево те ја молим да га пустиш.

Мехмеда дарне ова реч вредногa старца, али се брзо опомене шта је дужан као заменик султанов и чувар турске правде; потмулим гласом рече:

— На њему ће се навршити оштра правда.

И у његовом гласу, и у његовим тим речима бејаше крцалијина смртна пресуда. Тада уђе млади Абдала, и поклони се с пуним поштовањем али не ропски ни поданички, лице му беше невесело.

— Серашћеру, спахије паше ибраилскога доведоше ухваћена Крцалију; шта заповедаш да чинимо с њим?

Серашћер не мислећи се много рече:

— Баците га у црну кулу, па метните на стражу шесторицу јањичара.

Абдала знадијаше да та тамница и стража значи смрт, којој се одмолити нико не могаше. Усуди се да отвори уста.

— Серашћеру, још су Грци што су данас похватани казали да није Крцалија убио Тудора,

Племенито момче мишљаше да ће тим бар колико толико кривице скинути с главе Крцалији и опет му задобити милост у серашћера, али Мехмед рече:

— Абдала, иди, чини што сам ти заповедио.

Абдала изађе а старци остадоше сами и на ново мрко ућуташе.

Пред дворским вратима стајаху путничка кола а небројене спахије држаху уморене и задихане

-коње. На капију изађе једна гомила јањичара па опколи кола. То беше Крцалија и он не чекаше да га скидају, и ако му бејаху ланци и на ногама и на рукама, и ако му тешка болетица беше обрвала и душу и срце, опет устаде, и сам сиђе с кола. Ланци звецкаху а Турци хоћаху да полете на роба као курјаци кад чују где мучу говеда, хоћаху да кидишу нањ па да чине сваштa од њега по свом обичају; али Крцалија подиже поносито чело а Турци стајаху као укопани и као они исти курјаци кад место да ударе на како јадно говече, насрну на рањена дивљег вепра, па им он својим очима и љутом претњом уставља беснило. Као што је међу животињом тако и међу људима има створова, који једином силом од својега погледа, једином поноситошћу чела и самом скотском беснилу могу бар за који чот заповедити да их поштује. Сад приспе Абдала, а на његову лицу не бејаше дивља претња но мрка жалост. Јањичари се склонише на страну а Абдала приступи к робу:

— Крцалија, ти си ми некад навестио слободу, а ја ево долазим да те водим у тамницу. Несам се надао да ћу те тако сусрести, али је тако воља божија. Хајде за мном, не сме се нико усудити да те дарне.

Пријатељски погледа Крцалија у Турчина:

— Бог нек ти то наплати!

И он оде с њим на врата у дворску авлију. Ланци звектаху а камење на авлији дрхташе испод тешких корака многих јањичара. Крцалија позна беле турбане арнаутске страже ћаја-Мехмедове, мишљаше да је спазио старог Аћима и

помишљаше: „Може бити да је и она ту, може бити да види моје ланце и пита да ли је то моје владање Бугарском.“ Утишан понос његов напуни му душу горком муком. Мишљаше на сина: „Он ће бити Турчин, не ће му они казати ко му је отац, он ће презирући изговарати име крцалијино. Или може бити да ми није дете већ ни у животу!“ Пред душу му изађе отац Павао; он би се може бити молио Богу хришћанском, али би наоколо чета неверничка помислила да је молитва страх, па и ако Крцалија није био човек који је био неких година, ако је свест својим гласом и хришћанска смерност често у њега надмашила страсти, опет су у њему заостали неизбрисани трагови пређашњега човека; није хтео да га људи жале, бојао се да га људи презиру. Обори очи к земљи да не изда ономе кукавном гаду како му се осећања на лицу играју; и тако корачаше кроз дугачку дворску авлију у тамницу, а сетно звектање његових ланаца баш се слагаше с његовим тужним мислима.

— У мехмедову харему знало се већ да је Крцалија ухваћен, знала је Зулма да није на његову душу спала смрт тудорова, Абдала је то казао пред ушкопљеником и пред свима, хтео је да сви пожале човека, који му је на бојишту био крвник, а коме је он захваљивао за живот и за слободу. Зулма зборaше Сари Михаила о њезину мужу, она сто пута помињаше: „Крцалија није убио Тудора!“ Јадница жена нити је то слушала нити чула. Она певаше арапску песму о Медзуну и Лејли, за тим прекине па окрене нешто у славу светој Богородици. Мали

синчић гледаше кроз завесе на прозорима и повика: „Мамо, мамо! Зулма, погле шта га је људи; ено где воде некога!“ Зулма уклони дете с прозора, јер није хтела да гледа син како оца наказују; по том узме Сару Михаилу за руку, одведе је на прозор и повиче: „Погле Крцалије твога мужа окована!“ Дојкиња мишљаше да ће овим речима пробудити у њој какво му драго осећање и милије јој је било да је види у јаду и муци него у том кукавном стању где је памет преврнута, та она је њу сиротицу одгајила. Сара Михаила погледа у таван: „Ох како сте лепи ви анђелићи. Погледајте, глените доле на ме тим вашим сјајним очицама, махните на ме вашим злаћаним крилцима!“ Рашири руке горе према тавану па махаше њима. „Пружите ми руке ваше, узмите ме к себи и ја сам рада видети Бога оца својега!“ За тим спусти очи к земљи, махну руком као да се брани од некога: „Не ћу вас, нисте добри, молите се па ће вам Бог опростити, он је сушта доброта!“ — Глене на страну: „Чекај, чекај, сад ћемо заједно полазити!“ — Зулма стеже јаче за руку Сару Михаилу: „Крцалија, твој муж, сад је у тамници.“ Сара Михаила погледа наоколо, извуче своју руку из руке дојкиње, оде на други крај собе, клекне и дуго се мољаше Богу. Очи јој се блистаху небеском тишином, по лицу јој се беше просула смерност као у анђела а око чела јој се сјајаше нешто као светлост светитељска. Синчић плакаше, чуо је име очино: „Зулма, води ме бабу моме, није он више љутит,“ и малиша јој припаде око колена. Стара дојкиња миловаше

дете по образу: „Причекај још мало мило чедо моје!“ Погледа Сару Михаилу, на срцу је нешто љуто зави па проли сузе.

Крцалија је већ био у тамници; у новом овом стану његову било је као у гробу, не беше ни откуд прозора, ни откуд пукотине да би се кроз њу могла унутра прокрасти која зрака светлости. Чист ваздух, тај тако са свим потребан гост човечијем животу тек се као крадом увлачаше из стражаре. Абдала разда заповести, постави стражу и оде, кад је пошао не могаше робу прозборити ни једне једине речи, тако га је на срцу болело што није могао одужити дуга и захвалити му. Али му опет с друге стране не допушташе дужности да ради против мехмедове воље. Врата се опет отворише, Крцалија стајаше наслоњен назад; у том ступи унутра један тамничар и ношаше у руци машалу. Према бледој готово немоћној светлости спази Крцалија старог једног познаника из Исмаилова, једнога ушкопљеника мехмедова; погледа наоколо по своме стану, соба беше налик на месец, беше висока, мала, поцрнела од година а по зидовима и на патосу бејаху небројене пукотине, само ни једна не пробијаше кроз зид са свим ван. Тамничар баци на земљу један свежањ сламе, спусти доле крчаг воде и комад хлеба и показавши прстом нем као зидови у тамнице на постељу и на храну оде одкуд је и дошао. И за тај тренутак док се он ту бавио смотри Крцалија у стражари наоружане јањичаре око ватре, али их не могаше бројати само што спажаше дивљачност њихова облика. Кључ се окрене у

кључаници двапут па мрак на ново завлада у тамници. У крцалијиној глави стадоше се мисли пометене једна кроз другу прометати, пролеташе тако цео његов живот и скакаху као помамне подсећајући га, шкрипаше зубима, звекну и ланцима једно два пута, јер хођаше да силно покренувши руку или ногу растера и свлада немирно гањање његових мисли. Сниваше о својој жени: „Невернице! Тако је јако ја љубљах са мном ће она заједно проћи и видети срамотну судбину.“ Из очију му се пролише горке сузе, он уздисаше: „Михалаћу, срећан ли си, паде као што јунаку ваља, а ја ћу се скончати као злочинац. Бољарка, она добра жена, љубљаше ме јадница баш као своје дете, шта ли ће сад мислити? „Проклетник, он ми сина уби. Лепко је име осрамоћено, моје чедо, моја крв, мој пород проће и изгуби се за свету веру, за отаџбину.“ Проклињаше своју судбину, али се није ни један пут на Бога расрдио, ни један пут не баци клетве на човечији род. Сећао се манастира кишењевског, сећао калуђера оца Павла, и то му видаше душу. Сам није знао који га чари привезују за оца Павла, а непрестано му још зујаху у ушима речи игуманове: „Бог прашта и горим грешницима, па хоће и теби.“ У души му се оне бејаху утврдиле тако да их ништа не могаше потрти, и ради тих речи поштенога онога старца и нехотице му се у душу увуче надање. Да ли се то надао да ће још који пут овога света примаћи к устима чашу земаљскога сладовања и очинског благовања, благовања љубавничког, људског? Да ли се то надао да ће му Бог творац опростити његове грехе и узети га за изабранога свога, на вечну славу себи? Ни он сам није знао које му од ова два надања утољаваше срдашце, ни он сам не знадијаше ту себи дати рачуна, само што му то надање много помагаше. Клече и мољаше се Богу од свег срца и смерно, дуго се мољаше Богу, по том се спусти на ону јадну постељу што му је донесоше, уздисаше Богу а не људима, па заспа. Ланци ни један пут не звекнуше, дихаше лагано и под једнако као човек, који се пре сна Богу помолио и са својом се свешћу намирио.

XX.

Још није Ћаја Мехмед изрекао суда робу а већ је прошло неколико сахата, па је то необично у Турака. У њих злочинац не чека дуго пресуде, кад га ухвате не броји дуго сахате муци и несвесности у тамници: погрешио је, ваља то да покаје, али га не треба мучити. У њихову су варварству они милостивији од просвећених народа, не ослабе они још израније снагу и телу и души, него их остављају здраве читаве до последње муке самртне.

Сераџћер, правоверни Турчин, оклева с пресудом, као да се Бог зна о чему радило Да се то он не плаши једном једином човеку смрт досудити, који је устима и руком хиљаде у смрт побацао, који се ни једнога тренутке није сми-

шљао хоће ли или не ће нешто на се после није никад ни часка кајао; а кад је на невољи, глас му из срца вичe: „Опрости му!“, а дужност и свест одговарају: „Не може то бити!“ На ево с нова заповедају дужност и свест: „Осуди га на смрт!“, а срце вели: „Ох како је то тешко!“

Стари мехмедови пријатељи спазише у срцу његову ону борбу и поштоваху је ћутећи. Абдала се нада: „Он ће му опростити, ја ћу му објавити да је слободан“, и том се помишљу весели. Не знадијаше он да му је Крцалија брата Хусеина убио, о томе му отац ништа не каза а он не говораше никад с Аћимом.

Аћим је дрхтао од страха, од младости је знао Мехмеда и не памти да се игда он толико затезао. „Могао је опростити или казнити, али ће овако тражити у чему је истина, па кад сазна да сам ја што га одгајих и чувар у харему његову пристао на срамоту јединог детета његова, онда тешко мојој глави! Ама чекај сераћере, не ћеш ти мене тако лако ухватити!“ И уткопљеник, који се пре клонио Зулме као ђаво крста, сад једнако откриваше к њој и разговараше се с њом. Ишао је двапут и к Абдали и спази како се и у једног и у другог мисли разведравају, јер на челу беше исказано надање а очи се не блистаху онако жалостиво као пре. Лукави је Аћим њих искушао за чиме су им снови, а пошто их је понудио својом помоћу, наумио је да само себи једном служи.

Дан се већ нагибаше да пане, а сераћер уђе у собу својој ћери; она клечаше и мољаше се Богу, зраке од сунашца на заходу обилато

продираху у собу и као да састављаху неки огањ око лица и стаса Саре Михаиле. Очи јој се сјајаху смерношћу и покорном молитвом, усиице мрмљаху молитве, и то мрмљање беше тако милина слушати и беше тако чаровито, да би човек помислио е слуша божанско појање међу небесницима. Ко је таку само види, онај би се заклео да се то света моли Богу да га умоли за срећу људску. Ћаја Мехмед стаде, очима се загледа у ћерку и не смејаше ни да једног корака напред корачи. Зулма приступи и шапташе: „Тако се сад моли Богу од како је Крцалија бачен у тамницу. Јадница! Нити га виде, нити чу мојих речи, али слути да је он у тамници.“ Сераћер климну главом а махну руком као да је хтео рећи: „Ћути, не брбљај више!“ Спусти се сетан на један јастук. Синчић Саре Михаиле хиташе исплаканих очију к њему и скочи му на колено: „Ти милујеш маму, видиш како се Богу моли, оно она мисли да се бабо срди на њу; а он је ту, пусти га к њојзи, помириће се њих двоје, није он увек зао. Ја ћу те пољубити сваки дан и врло ћу те радо имати.“ Сераћер не прозбори ништа, али пољуби дете, миловаше га и очи му се беху наводниле сузама. Дете се привијаше узањ. У тај мах у Мехмеда срце надвлађиваше; већ му се мела по језику заповест да се Крцалија зове, а врата се отворише, Аћим ступи унутра и поклони се до земље;

— Велики и силени сераћере!

Мехмед му показа руком да лакше говори, а уткопљеник загуши мало свој глас:

— Велики везир, десна рука падишахова, до-

шао је у Силистрију и послао је овамо гласника с важним заповестима: чека те у твојој соби.

Мехмед пољуби дете, спусти га с колена на јастук, устане, још један пут погледа ћерку, утре сузе па изађе на поље. Малиша викаше за њим: — Доведи нам овамо баба, хоћу те врло радо имати! Тада се окрене Сари Михаили и устаде. Од како јој се памет помете, први пут тада приступи к своме синчићу и пољуби га у чело; он се њојзи обеси о врат: „Мамо, мамо, ти се више на ме не срдиш, аох како си добра!“ Али она одмаче од себе његове ручице, пролажаше више пута по соби наоколо и говораше у себи: „Неси ти далеко одавде! Моје срце разбира за то, људи не виде, ама видим ја. За што се просула у сузе ватра твојих очију, за што сетан облак од туге покрива сјајно твоје чело? Не тугуј, скоро ћемо се винути у овој светлости као мушја у божје вртове нашега оца. Погле како су тамо лепи анђелићи, и ја имам такога — и склопи руке — али људи не ће да ми га даду, не ће да ме пусте к њему.“ И проли неколико суза, првих после смрти тудорове. Зулма помисли: може бити да то долази к себи, и хоћаше да јој приповеда о њезину мужу; а Аћим уђе опет унутра и говораше нешто тихо са Зулмом, више кретањем и мицањем но речима, јер се стари ушкопљеник плашио полуделе Саре Михаиле, плашио се детета, плашио се зидова харемских да они како не прокажу серашћеру шта је он чинио. Показа јој неки златан прстен и рече: „Ево га у мене, буди спремна.“ За тим подигне све прсте у своје руке, по

том само два, пришапта Зулми нешто у уши и изађе. Сара Михаила повика гласно: „Зли дух, нек ме Бог сачува од њега!“ Прекрсти се и као да је хтела да бежи од зла духа седне на јастук у крај, склопи руке, притиште главу у ћилим и заспа.

Спаваше мирно и слатко као дете, лице јој беше тихо као у анђела, очи затворене, трепавице једна с другом састављене, веђе се не мицаху, чело беше глатко, прси се подизаху и спуштаху као лист у цвета кад подуне лаган ветарац пролетњи. Синчић клечаше покрај њених ногу и у оној детињској безазлености мољаше се Богу да се мајка не срди више нањ. Зулма гледаше у дете како клечаше покрај мајке и како се светој у Бога мољаше па и њојзи мисли полетеше на небо: „Дај Боже да могу повратити живот и здравље овом створу што ми је тако срцу омилео, овом анђелу!“

Испод двора у једној соби где пре три месеца бољар и бољарка примаху хришћанске ратнике, прими сад серашћер писмо од гласника великог везира, отпечати га, читаше, пребледи и поглед му се намршти; прочита још један пут, сави писмо и сакри га под кафтан. Гласник стајаше не мичући се као каменита слика, Мехмед гледаше уњ: „Иди па ћеш сутра добити одговор.“ По том лупну длан о длан. Гласник се уклони а уђе један ушкопљеник па се поклони до црне земље. Серашћер га не погледа: „Кажи атаману и паши видинском да ћу их по ићиндији чекати овде.“ Ушкопљеник изађе, врата се затворише, а Мехмед седе на један ћилим на

се занесе мислећи. Мрмљаше: „Нека бира или понижење или смрт!“, па по том уздахне: „Мени ваља испуњавати што сам дужан, па ма пукло срце у прсима.“ Ућута се, па оде даље мислити.

Паде вече, Турци мрмљаху њихов изан и легаху по том да почину; у серашћеровој соби још гораху небројене свеће а у харему се једна за другом гасе као оно звезде на небу кад зора заплави. Али у црној кули светлуцаше се још нека слаба светлост, ама то није у тамници, од тога у њој нема ни спомена, већ у стражари. Крцалија се пробуди, сањао је за свега тога доба о љуби и сину. Сара Михаила му полете у свем светилу своје лепоте у наруче, син му се вешаше о врат а он их љубљаше и притискиваше. Бољарка га благосиљаше, Тудор му пружаше братску руку, вранац стајаше на вратима, на авлији викаху бугарски коњаници: „Живео наш хришћански владалац!“ А отац Павао благосиљаше хришћанску војску светим крстом. Крцалија мишљаше да је слободан, хођаше да устане, али ево звекнуше ланци а у том звекету вину се у ништа слађани санак његов. Крцалија ослушкиваше, иза зидова хучаху совуљаге, ветар звиждаше, пацов се по патосу протураше кроз прашину, а у стражари се разговараху јањичари о чудесима на истоку. Аох како би он радо дахнуо слободна ваздуха, како би махнуо слободном руком а корачио ногом опроштеном тих тешких ланаца. По глави му се врзаху мисли једна за другом, једна долеташе на место другој, али све беху загорчене једном

истом горчином: она ми беше неверна, она ме не љубљаше, а ја њу љубљах овако, и још је љубим. Знадијаше да му је ваљало умрети, бејаше се уверио да ће се тамница отворити да га само на смрт одведе, али се он није смрти плашио, није никад ни сањао о њојзи. Шта се њега живот тицао, кад га не љуби она, коју је он љубио, кад га је она изневерила, за коју би он пролио и потоњу капљицу своје крви, којој би дао свој поносе па ма стајао на највишем врху своје славе, за коју би се слободе своје одрекао па ма је и тај исти час задобио; живот њему није више имао никаке драгости. Тако му се провлачаше време оног тамновања у таке мисли потопљено и чињаше се као да му краја нема, али сужњу у тавници никад не бива омало мисли да њима време испуни, јер кад је тело натерано да мирује не мичући се, онда је душа, тај превечни дух, непрестано у послу, а пре јој је томе послу много сметало покретање телесно. Већ беше глухо доба, јер ноћну стражу отпустише а једва из далека чујаше Крцалија где пою певци. Тада нешто шушну на вратима, кључаница зашкрипи један на и други пут, врата се отворише и нека светлост паде у тамницу. Крцалија погледа и спази Абдалу и крај њега двојицу ушкопљеника покривених преко лица, помисли да то не буду дошли да га удаве, да му то не буде потоња милост од Ђаје Мехмеда. Абдала оста на вратима, ушкопљеници улезоше унутра с једном машалом а врата се опет затворише. Крцалији удари на чело хладан зној, звекну ланцима, није се плашио смр-

ти, али је тужно, жалосно је умрети као марвинче!!

Ушкопљеници скидоше оно покривало с лица и Крцалија познаде Зулму и Аћима. Није веровао својим очима, би му тада било душа прекрстити се, јер је то може бити неко сањање, али не могаше. Они ћутаху, њему се смути око срца. Исправи се на седне.

— Зулма, је ли ти заповедила твоја неверна госпоћа да се подсмеваш мени и мојој несрећи?

Зулма га погледа и би јој врло чудно:

— Шта говориш? Зар Сара Михаила неверна? Зар она, онај умиљати добри анђео? Или је потвараш или говориш лудо!

— Ја говорим лудо? уздахну Крцалија — Хеј Боже камо срећа да је тако! Та зар није погазила веру, којом се мени заверила, зар није љубила Тудора?

— Тудора! Буди при себи! Ево ти се кунем живим Богом да ти је вазда била верна, да те је вазда љубила. Њојзи Тудор није био ништа друго но брат, тако га је она љубила и тако га сиротица и сад љуби онако луда!

— Луда! Зар она? Зулма, приповеди ми душе ти све шта је било, и шта је с мојим анђелом, са Саром Михаилом.

Сад Зулма окрене све редом приповедати, шта је било у Србији, у Питешћу и Јашу осим њега. Крцалија слушаше, па му ударише сузе на очи: ударише мало од туге а мало од радости.

— Била ми је верна, љуби ме па сад је тако несрећна!

— Хоћаше да подигне руке, али му ланци не дадоше; шкрипљаше зубима:

— Хоћу да живим!

Стари Аћим, који је нестрпљиво разговор слушао, рече:

— Треба да живиш, само ми обреци да не ћеш никад никоме казати да сам те у Исмаилову пустио у мехмедов харем.

Крцалија се насмеши а одатле се виђаше колико га презире, може бити да се у то доба и кајао за што рече да хоће да живи, јер ко му то обрицаше, најкукавнији роб. Он му погледа у лице:

— Зар ти мислиш да се ја, Крцалија, хоћу забављати таким кукавичијим послом?

Ушкопљеник обори очи к земљи:

— Није, ја то велим за то, што се све може опростити а само не може оно што онако из преваре погибе Хусеин,

Крцалија намршти чело:

— Зар сам ја некога убио из преваре? Чујеш ушкопљениче, у мене је био ханџар а у њега јатаган, у њега су биле руке а и у мене су биле. Он је претио да ме убије, а ја убих њега!

И силновито уста да сви ланци јасно зазвекташе.

Зулма га призвати за руку:

— Полако! Скини Аћиме ланце с њега!

Аћим дрхташе а ко би знао да ли од угурсузлука или од страха; тада се отворише врата и Абдала уђе:

— Ето је доба, хајдете; надај се Крцалија да ће ти серашћер поклонити живот.

Зулма хоћаше да моли Абдалу, Аћим то спази и рече јој лагано:

— Сутра ћемо ми њега извести, у мене је прстен.

Крцалија их погледа:

— Хвала вам, ви ми учинисте добро.

Кад излажаше Зулма беху јој сузе готове да груну, она погледа у сужња:

— Не тугуј, милостив је Бог!

Они изађоше на поље и врата се затворише за њима.

Абдала није знао ништа како намишља Зулма с Аћимом да опросте Крцалију тамнице; још обдан га је молио Аћим да га пусти у црну кулу, али он опет није могао ништа учинити преко тамничара који се свему противљаше, и ако је био поглавица страже серашћерове, који осим страже није хтео никога пустити у тамницу без особите заповести или без каква знамења Мехмедова. Ушкопљеник је био вредан те набавио прстен серашћеров и њим отвори себи пута, јер то и јест обично знамење за тајне ствари. Аћим докаже Зулми да ће јој он помоћи да Крцалију опросте сужанства. Он је кукавац све чинио само да би Крцалију уђуткао, али кад виде да је тај човек још и тада све једнако онај исти који је и пре био, да ће пре учинити неко злочинство него какав кукавичији посао, помисли: ништа то није ни требало, и беше му мило што је све испало лепо како је он желео.

Кад Крцалија остане опет сам, из почетка

заборави сужањство, заборави ланце и стаде се топити у некој срећи, коју није још никад познавао. Сара Михаила беше њему верна, љубљаше га, па га може бити и сад љуби. Али код те речи „сад“ смути му се нешто у души. Што му је љуба његова сишла с ума, то га врло јако ожалости, али се надање као мућа уплете међу његове мисли; она ће тебе видети, ти ћеш њој говорити и њезино ће лудило умињути као јутарња магла у пролеће, јер ће њојзи твоје лице бити као што је сунашце провидљивим облацима на небу. Аох, колико је сад жеднео за животом и за слободом, сећаше се доба прве своје љубави и среће што је проживео у бољареву двору; сећаше се оне очинске радости, што га срете и грљаше у Руднику, али тада опет није снивао ни о каквом Милошу као да му се жеђ за славом и силом успавала, као да је престала мутити извор срећи његовој. Тако пролетаху часови у тим сањаријама нити му се спусти санак на очи, а тек се зачу у стражари нека шушка и врата се на тамници на ново отворише. Хаци-Ахмет уђе а не притвори врата за собом. Лице му бејаше озбиљно, поглед жалостиван а глас мрк. Крцалија уста, прође крозањ колико поштује тога старца а опет му је туга видети га, јер му неки глас шапташе: „Ти си му побио шесторицу синова његових, ти си му срце расцепио!“

Паша видински не гледаше у сужња, не хођаше да раздире срце злочинцу нити да којим му драго погледом буди у њему прекоре његове свести.

— Крцалија, ево ти говорим у име мехмедово. Тебе је велики везир осудио на смрт, али је допустио да ће оном дати милост и слободу, ко нам ухвати и у руке доведе Јордана. Серашћер бира за то тебе, обреци, он ће ти веровати речи и пустиће те одмах из тамнице, иди у манастир арџишки, па ћеш тамо наћи неверног Арнаутина, доведи га из манастира, ми ћемо га чекати у пољу; а ако не пристајеш на ту милост мехмедову, чекај сутра у зору смрт, набиће те на колац, па сад бирај шта хоћеш.

— Дајте ми смрт!

Ахмет махну главом:

— Млади човече, промисли се мало; велика је милост мехмедова, можеш имати блага, силе и свакога задовољства.

— Само што не ћу имати части, ја сам Ахмете готов погинути! — и не могаше ту сакрити колико му је горко на срцу — а зар мисли Мехмед да ћу јако опет своје издавати, као што их издавах у Исмаилову и Силистрији? Ја сам онда био други, а не који сам сад, и онда је све било друкчије; ја сам за један час опчаран чудном силом божанске девојке постао бранич мехмедов место што би требало да сам га онде убио. У један час по том опет ради те чудне силе ја ударих на своје људе, место што би требало да их браним, али их управо несам издао, — затим спусти главу — а сад хоћете баш да их издам — па подиже чело — ето вас молим као за милост неку да ме убијете.

— Крцалија, немој смућавати срце Мехмеду, он те љуби као што те је и пре љубио.

Крцалији се наводнише очи сузама:

— Паша видински, моли Мехмеда нека ми опрости за све што починих, а и ти ми опрости, што ти побих твоје синове.

Паша га погледа жалостиво:

— Ја сам ти већ опростио.

Обојица ућуташе, паша га опет погледа:

— Крцалија! Говори! Шта ћу да кажем Мехмеду, коју ћу пресуду да ти објавим?

— Ја чекам смрт!

Ахмет се окрене:

— Е па нек ти буде, и тихо мрмљаше — тако му је суђено — па по том изађе на поље.

Овај час врата не затворише за Ахметом, јер по турском обичају ваља да онај, који је на смрт осуђен, последње часове живота пробави с људима. Дивљачна јањичарска лица гледаху мрко и невесело, јер није баш најлепша ствар седети с оним, који ће сутра погинути. Први поглед, којим ко погледа осуђенога на смрт, прва реч, коју ко рече њему, одмах и у један пут чини и страх и жалост. Није тако страшно гледати мртваца, јер је тада већ све свршено; није тако жалосно ни бити коме на самртном часу, ту се у један мах и душа и тело гаси, па већ или брзо или лагано, вазда како је природно. Са свим је друго бити крај човека у пуној телесној и душевној снази па ту помислити: сутра ће му узети овај лепи живот, овај дарак божији.

Крцалија гледаше јањичаре, устављаше сузе у очима и гледаше да понашајући се на силу сакрије своју жалост. Та колико би он тада волео да је сам, барем би могао живети сећању,

могао би се Богу молити; али није могао за то ништа заповедити јањичарима а они се на саму молбу не ће уклонити нити кварити турскога обичаја. У мислима се растајаше са својом љубом, са сином и целим светом.

Јањичари из прва краја ћутаху, а мало по мало се почеше разговарати један с другим. Људи се на сваштa навикну, а кад нешто у један пут више њих у друштву деси, никад не може дуго трајати. Они зборахy о пустахијама, о богаству, о закопаном благу као што то обично долази међу војницима кад се нађу на послу око тамнице. Крцалија их слушаше преко воље, а ко би знао је ли за то што је хтео да поплаши жалосне мисли или што је хтео да му се душа на растанку с овим светом још наслуша људских речи. Тада на један пут плану и њему у души нека мисао, уста па се примаче к јањичарима:

— Чујете ли, сме ли се вама веровати кад што обећате?

Јањичари га погледаше, а један му одговори:

— Што то питаш?

— Закопао сам неко благо, а сад ми ништа не треба; да знам да ми хоћете верно извршити моју вољу, бих и вама одредио од тог блага неки део.

Јањичари су слушали како Крцалија није жалио блага док је био слободан, а слушали су и да у њега има доста новаца на сви одговоре:

— Тако нам алаха, тако нам пророка, тако нам наших сабаља, кунемо се да ти хоћемо све по твојој вољи учинити.

— Добро, хоћу да вам поверујем, послушај-

те: Ено кад се пође од Јаша у Котмар с лева украј пута неких старих крушака. Пођите од првога дрвета из реда на југ па одбројте петнаест, па онда пођите отален право на запад, па опет одбројте десет дрвета. У једанестог су гране налик на виљушку а један аршин од земље с јужне стране двоје су ракље. Одатле ваља корачити сто пута на југ и тако се долази на неки црвени камен колико цигља; испод њега ваља копати и ту ћете наћи четири мерице пуне златних лева. Одатле две мерице однесите у манастир арчишки и кажите да је то поклон од Крцалије; трећу однесите у Кишењев манастирском старешини и реците да је то за крцалијина сина; четврту поделите међу собом, па ће бити доста и вама и вашој деци и да се обогатите.

Они гледаху само уњ и не прекидаху му говора, очи им се заблисташе а лица заруменеше; Крцалија још рече:

— Ја се у вас уздам.

За тим се прући по слами и окрену лице к зиду. Јањичари зборахy тихо међу собом, један вељаше:

— Погле већ је ето заспао, али како ћемо ми наћи то благо?

Други настави:

— Ваља нам одмах наћи место, јер ако га станемо пипати по мраку дознаће серашћер па оде благо њему!

Трећи још рече:

— Нама ваља одмах полазити, ево већ ноћ је превалила далеко, па да узмемо са собом суж-

ња, ево нас шесторице нађ једнога, ево у нас оружја а у њега нема нигде ништа.

Сви повикаше на то:

— Хајде, тако ћемо!

По том се замисли ще а један рече:

— А ако нам се измакне? То је неверно пашче, брат је то ђаволи!

Први се јањичар насмехну:

— Па који смо ђаво онда и ми ако несмо кадри да нас шесторица савладамо једнога?

Тада ће један рећи:

— А како ћемо проћи мимо стражу?

А онај што је први повео разговор одговори му:

— Тамничар спава а у нас је кључ од куле, данас су све страже од наше чете, а брат брату помаже; ако нађемо блага ми ћемо поделити међу собом; а баш ко се не сме да усуди не ће ништа ни добити. Та колико смо пута ми за један дукат полагати живот, па зар да се данас бојимо од малене муке кад нас чекају хиљаде? Би нам се и сам Мехмед смејао. Ето вам ја стојим добар за то, да ће се ова врата пре у прах распасти, него што ће нам наш сужањ утећи.

Сад викаше сви:

— Хајде!

Један приступи Крцалији:

— Крцалија!

Он се не јављаше. Први јањичар ће на то рећи:

— Глете како тврдо спава, он и не мисли да утече од смрти, та он се играо са животом као луд.

Он га гурне, Крцалија се окрене, па зене:

— Шта хоћете са мном?

— Хајде да идеш да нам кажеш где је благо, па ћемо те благосиљати и ми и наша деца.

— Оставите ме на миру, али ако баш хоћете, могу вам ја још један пут казати где је. Слушајте!

— Не ћемо, хајде ти с нама!

— Како? Зар у ланцима, та ја једва што се могу који корак помаћи.

— Скинућемо ти ланце, само ћемо ти ужетом руке свезати.

— Па шта ћете с тим, може то дознати серашћер на ваше главе могу и пре времена одлетети вам с рамена.

— Не брини се ти за то, то је наше.

Крцалија се промисли:

— Е па хајде, ићи ћу с вама.

Један јањичар изађе на поље, двојица скину с њега ланце, остали огледаху мачеве. Јањичар се врати натраг:

— Време је, пола ноћи је превалило.

Ланци се скину Крцалији с руку и ногу, на срцу му би лакше, али гледаше опет тако хладно, као да је хтео рећи: баш ми је то све једно. Јањичари му свезаше руке на леђа и сви оставише тамницу. Полагано се сиђоше низа стубе с куле, ту један јањичар са страже приста уз њих и сви одоше преко авлије на врата. Испод врата јавише се стражи преваривши је да их је бајаги некуд послао Абдала, и одоше из двора. Прођоше кроз варош, беше месечина, звезде светлуцаху озго, лагани ветрић вејаше а роса захлађиваше земљу изгорелу од сунца. Крцалији биваше све лакше и лакше, жељно дихаше оне чистине и пун жељица погледаше у облаке. Још

није ни пуна два дана тамновао а већ му се на чистини под ведрим небом чињаше да их стотинама година није видео. Пролажаше га најтоплија жеља да живи, а то не рад себе но рад Саре Михаиле, рад свога сина! Јер га они оноликo љубљаху! Да то није у звездама како пророштво проучио, да му није ветар неко пророштво шапуо у уши? Јер се чело у њега разведри па гледаше по старом обичају поносито свуд наоколо. Али то јањичари опазише па се сваки прихватише оружја и мишљаху: нас је седморо а ти си један. Изађоше из вароши на котмарски пут. Свуд од наоколо бејаше раван, далеко се подизаше неколико дрвета, а још даље већ поблизу облака црњаху се шуме и брегови. Они идоше око по сахата и већ се указаше пред њима крушке а грдна им сенка од раширених грана до самог корена дохваташе. Од првог крушкова дрвета крену они на југ и изброје петнаест дрвета; отален се подигну право на запад и опет туна одброје десет, погледају на једанаесто и оно беше гранатије од осталих. Погледају га с јужне стране и ту на аршин од земље далеко стајаху три ракље. У душама се јањичарским показа вера, одбројише сто корачаја на југ а ту нађоше за цело црвен камен колико цигљу. Помислише да је зборио истину и стадоше одмах копати својим јатаганима.

Крцалија седне и може бити да му потоњи пут погледаше око преко неба и земље, а то му све беше врло познато. Смути се, први га мах заноса проће, пред очима му стајаше смрт, као грозно страшило, и мину га горка туга за

животом. Задуби се у мисли и погледа на јањичаре; они копаше један за другим, али блага не могоше ископати и посташе нестрпљиви, а Крцалија повика онако нестрпљив:

— Кукавице, лаки сте да брбљате а кад дође који часак да се што учини, на мах повичете да је тешко.

Један га јањичар погледа:

— А би ли ти могао учинити?

— Дајте амо па да видите.

Они прозборише један другом: „Нас је седморо, а он један, да му дамо један јатаган.“ Одрешише му замке и дадоше му у руке јатаган. Крцалија силно копаше и тим опет дотера снагу од окова већ сморепим рукама; јањичари стајаху око њега и беху се прихватили за дршке од јатагана. Испод крцалијина гвожђа нешто звекну, а јањичари се журно сагоше к земљи да виде шта је. Тај час Крцалија лупи најближега до себе као мува у прси, ишчупа му пиштољ иза појаса па скочи натраг неколико корачаја:

— Хајте сад сви амо, ако сте пожелели смрти, хајте јадно робље!

У левој руци држаше пиштољ а у десној крвав јатаган; очи му севаху живим огњем, држаше се поносито, чисто с неким поносом, јањичари се поплашише у срцу, бојаху се Крцалије, бојаху се што зазвижда, јер мишљаху да ће то бити неки знак, којим сазива хајдуке, па побегоше. Крцалија се смејаше с највећим презирањем:

— Кукавице! Па још ово окива у окове слободне људе и гази веру христову! — За тим по-

дигне очи к небу: — Хвала ти велики Боже, слободан сам!

И познатим странпутицама диже се у планине и горе.

XXI.

Ћим је обрекао Зулми да ће ту ноћ опростити Крцалију тамнице и она једнако сниваше о том надању. Беше већ доцне у ноћ кад дође ушкопљеник па рече: „Све је изгубљено. Њему ваља у јутру умрети!“ На црном лицу његову неси могао познати ни најмање болетице а доиста се још и радовао у црној души, јер му у гласу беше некакво задовољство. Он се уклони брзо да га на ново не мољака и не приклиње стара дојкиња. Зулма целу ноћ преплака, и зора је застаде тако плачну; али за дивно чудо ево се пробуди Сара Михаила, устаде, помоли се за час Богу па онда умиљато пробуди својега сина. душа јој се зарадова, јер јој се лице сјајаше као небо кад се стану облаци растурати а сунчана светлост мало по мало стане кроз ону маглу продирати. Синчић јој се и обоје се међу собом забављаху пољупцима и миловањем. Би човек рекао као да им је Бог усадио у срце неку слатку слутњу. Зулма утираше сузе с образа и говораше сама себи: „Не ће он данас умрети!“ Народ држи а има и право да земаљском створу кад полуди даље допире душа него

иначе. Има часова кад погледа пророчким оком на околину па што душе у других људи не виде, често реку њихова уста пророчким речима. Мехмеду јаве како утече сужањ и с њим оних седам јањичара. Серашћер зовне Абдалу и заповеди да пошље свуд у потеру арнаутску стражу. Лако се могло спазити да га овај глас није врло ражљутио, јер не рече да удаве тамничара нити погуби оних јањичара што су били на капијама. На скоро нађу рањеног јањичара код крушковних дрвета и однесу га у Јаш. Мехмед га сам собом запита о свему па мрдне главом: „Ох, ама су кукавице ти Дамашћани, баш је то најјадније турско племе. Њих седам под оружјем, а он један голих шака.“ За тим се промисли: „Вредан је он мојега детета! Хеј кукавац, што он није Турчин? Нек само дође, све ћу ја њему опростити.“ За тим отпрати везирова гласника с одговором.

Међу тим Крцалија нађе још ту исту ноћ, коју се слободе дочепа, неког свог старог познаника. Знао је сваки и најмањи крај у Молдавској, знао је где је ко становао, та он се туда толико пута протурао и као четовођа и као војвода, који предводи хришћански слободњачки народ. Свуда су туда били његови другови, које из првог које из другог дела живота његова. Хајдук, којему мало по мало пролеташе снага да би се потуцао по свету и који је већ и блага стекао, сад гледаше како ће се стар у колиби смирити и тихим животом заклоњаше главу од ненавршене казни; и син слободе, ратвом срећом душмановом опет порушене, у за-

клону својега очинског крова очекиваше боље дане.

Од неког старог познаника добије Крцалија бадра ата, сабљу димишћију и једну бугар-кабаницу па тако отпутује. Хеј како му бејаше лако и згодно на том коњу, чињаше му се у очима да мртве ствари на ново оживљавају, сунце трепћаше јасно и погледаше га онако као мати дете. Пред њим брегови подизаху чело да га најпре поздраве па они, иза којих је он већ прошао, само се лагано измичу, јер не одвајају лако очију од тако врсна човека.

Равнице су покривене свакојаким шареним цвећем и као да подскакују испред коњица и Крцалије е би рекао поносе се што преко њих ходи бугарски коњаник. Реке се радују, она им се вода као биљур светли и заиграва по кадшто од рибе као да хоће да се умиљато насмехне на коњаника; дрва шире своје дивно грање и као да тако руке шире коњанику; а ветрић му шапће у ухо: шта чиниш туна? Рекао би човек да то све поздравља Крцалију а Крцалија све то поздравља као старе пријатеље па одјахује даље. Слуша како тичица цвркуће у гају, а пред очи му излећу син и његова Сара Михаила. Врло он њу љуби, а надање се састаје с тицама па му шапори: „Скоро ћеш је видети!“ Из далека му допираху у уши звона црквена где лупају; Крцалија се мољаше Богу и сниваше о оцу Павлу: „Та шта ми се то толико врзу мисли око тога човека? Није то само захвала, та ја бих с њим цео век проводио!“ Погледи на могилу; на њој сеђаше сури један орао и

кликташе. Убојита тица потпали у њему убојите мисли. Сети се Србина Милоша: „Он је орао српске земље, а ја — ништа“. Душа му се поносито диже и зажеле боја; јахаше даље па мишљаше: ја хоћу рат, јер без њега никад не могу добити моје жене и мојега сина; али му понос говораше: није истина то, ти хоћеш рат мене ради, неси се ти опростио моје владе; чујеш, човек, који се један пут за мене прилепи, никад ме не заборавља, па ма живео на овој земљи стотинама година. Кад један пут само падне у душу неком човеку семенка од поноса, онда она у њему тиња као врео пепео нити ће је икоја хладноћа смрзнути, нити ће опет бити суше да јој корење сасуши. Па и ако по кадшто ту семенку загуши љубав, смерност или друго како осећање, она ће опет прве згодне прилике на ново потегнути, оживети и с пуном се снагом показати. Крцалија је и дању и ноћу јахао страшпутицама, често је видео из далека спахије где се скићу, често је слушао од добрих људи како је Јордаћ у манастиру Арцишу скупио небројене гомиле. Четврти дан опази пред собом неке развалине. А чега ради на један пут побледе, чега ради онако бошо чело намршти? Сећање, које оштро бележи људска дела пробуди сад успавану свест, а она поче копкати по срцу, мучаше му мисли и далеко одагна снове о срећи и благовању. Развалине су те биле остаци од негдашњег села Разграда. Крцалија шћаше да се моли Богу, али му се испред очију замагли, мисли се по глави као пијану узбунише. Спази како се ватра покрај

њега успламтила, како му коњиц по крви гази, како Бугари и Бугарке раздрљених прсију трче по селу да се гдегод сакрију а хајдуци лете кроз сокаке као сотоне вичући: Крцалија, Крцалија! Ту најпре обузе Крцалију страх, на срце му паде туга, коса му се накостреши а попаде га тешка језа. Пусти коњу узде а коњ похита утрвеним путем, али се њему чињаше да то он гаца по крви, он мишљаше е се то сад преко пламенова прелеће а у ушима му непрестано хуја вика: „Крцалија! Крцалија!“, та страховита вика, која му је јако свест уздрмала. Погледа на страну, учини му се да Михалаћ јаше узањ; он се прекрсти да се отресе вампира, који је тако слепимице за њим пристао. У тај мах чује пуцањ од пушке. Страха му од часа нестане, јер та праска вала да одмах к себи поврати војника; он погледа — с лева у шуми бејаше коњанички бој, коњи скакаху чудновато у ковитлац а пушке мале и дуге непрестано гроктаху.

Оштро око крцалијино позна шарене спахинске турбане и њихове сјајне кафтане. Позна беле арнаутске турбане и њихове плаве доламе; Арнаути се повлачаху за шуму, спахије удараху на њих и све већма пламћаше огањ из пушака. Он помисли: „Баш ће то бити јорданћеви коњаници,“ па као оно ловачко псето кад чује из далека пуцањ од пушака, као рт кад спази дивљач у пустарји, полеге на врат на нос у шуму. Видеше и Арнаути и спахије где иде тај коњаник, али му коњ јежђаше таким сковима и он бејаше таким праменом праха заклоњен да се не

могаше спазити ни стаса ни одела. Он дотрчи, одмах опали пиштољ а један спахија се скрха са седла. Арнаути повичу: „Наш је!“ други један спахија хоћаше да му смете пута, али Крцалија обрне на лево потегне сабљу а глава спахији одлети с рамена; још Крцалија не бејаше заборавио свога старог посла. Спахије ударе нањ дерући се: „Алах! Алах!“, али је он већ био међу својима, Арнаути су га познали и поздравише га вичући: „Крцалија! „Крцалија!“, а он им се одазва повикавши: „За мном!“, па обрте коња и јуриши на спахије. Арнаутима се ускомеша крвца по жилама, огањ од храбрости ужди им се у глави; па сви полетеше за Крцалијом. Већ више пушке не пуцаху, само сабље зазвекташе, а спахије не викаху више „Алах! Алах!“ но: „Аман! Аман!“ па нагоше преко поља а Арнаути их гоњаше и секоше. Још се није сунце на небу ни за један педаљ било помакло а спахије су биле све исечене, један само што изнесе живота. Крцалија вељаше: „Оставите их се нека за ме однесу глас Мехмеду“, и око усница му се поиграваше осмех као кад је човеку навршена нека жеља његова поноса, која му шапташе: „Тако Крцалија поздравља своје пријатеље, старе своје другове!“ Слободно чело подиже на небо као увек, заповеди да похватају коње спахиске и да плаћку покупе па да се уреде те да се натраг путује. Сви послушаше заповести свога вођа, који им се сам натурио, јер им делима својим ули у душу поуздања како их може на победу водити.

Пред вече Крцалија са спажном својом четом

доспе у арџишки двор. Вајкадашњи манастирски зидови низаху се у чудним цртама на чистом небеском плаветнилу. Сунце позлаћиваше црквенска трула покривена оловом, на лево се блисташе у јарузи Алута као оно сребрна пантљика, па ваљаше журну воду преко провидног корита. На даље с оне стране реке према западу уздижу се горњи карпатски ртови, испред њих ћеш још запазити мален брежуљак баш као неку стубицу, којом би се на она висока брда попео, цео тај брежуљак беше покривен камењем; то је био брег господарског гроба, ту је негда стајао бољарев двор. Мало подаље на десно спазићеш неку голу пругу међу два брда под самом шумом, то је био пут црвеној кули, и ту се пролазило кроз Молдавске теснаце у Сибињ. Крџалијиној се души као бисер просу силан и бујан свет од опомена и брзо се мењаше слика за сликом. Свака му је сенула пред очима, али не могаше ни с једном дуго боравити. Овим је путем од Дугог Поља најпре прошао са Саром Михаилом, да се с њоме венча у манастиру; онамо је на господареву гробу огледао небеске среће; ту му паде на ум бољарка, ту зажали за судбином тудоровом; за тим се обазре иза себе: „Тамо сам се некад борио с Михалаћем, он је био мој највернији пријатељ, и туда сам се од Слатине с победом враћао па ту сретнем мехмедове коњанике“, па опет окрене поглед ка господареву гробу: „Тамо ме снађе несрећа тамо где су кости вранца мојега друга и пратиоца мог у оволико лепих часова из живота“. Он погледа на манастир: „Онамо је

Бог на ме послао милост своју, онде ми је срце освестио, размрвљеној души је онде ново надање послао и научио ме да се кајући се молим да ми се грехови опросте“. Из тога места као из неке књиге читао је цео живот свој, а то мало по мало по мало пробуди у њему тужна и слатка сећања па из снова о срећи што иде, пусти се у надање. Тако дође у арџишки манастир; Јордаћ га поздрави као свога друга с бојева, отац Јевђеније загрли га као сина и благослови, ту се стекоше још стари његови познаници да се с њим за здравље упитају; Молдављани се њега несу клонили, јер су знали да није он убио Тудора њихова љубљеника но да га је бранити хтео; сви му изађоше на сусрет радосно и с правим пријатељством. Дотле је Крџалија мислио да треба снаге, поноса и страха да ко облада људима, а ту најпре види да то може бити и братском љубављу; многим тим побуђен ступи у цркву, па погледа на олтар, који је био истина нем, али речит сведок његове среће. Ту се пред олтаром и пред Богом заклео Сари Михаили да ће је вечито љубити. На лево од олтара подизаше се међу удубљеним зидовима нов камен мермеран више једног гроба. С тог камена прочита: „Овде почива Јевдоксија од колена бранковановa, жена владимирова, мати тудорова! Мир њезину пепелу! Христе, моли се Богу за њу!“ Крџалија клекне и ту шапуташе од срца молитве за душу бољарци, њезину сину и за се. Може бити да би се он ту целу ноћ Богу молио, али га прекиде отац Јевђеније и одведе га отале у ратни савет. Ту Крџалија исприповеда

све што је преко главе претурио; Јордаћ га на ново загрли: „Ја с тобом хоћу да поделим моју врховну власт, тебе је Бог у свој заклон узео, он ће ти срећу дати; сутра ћемо у Јаш, ја сам отуда гласове добио да је серашћер своју војску послао на све стране и да се варош не чува одвећ пажљиво".

Крцалија устане: „Јордаћу, чувај се издаје, ја сам ти казао шта су мени обрицали да те измамим из манастира; могао је лако Мехмед наћи за новце какву издајицу. Чекај да одем ја најпре; тамо је моја жена и мој син. Чувај себе за хришћанску ствар, за ствар оних народа, што уздишу под мусломанским јармом; Бог ће помоћи мени!" Јордаћ се промисли: „Па добро! А ти хајде први, ја ћу за тобом". И на томе се прекиде ратни савет. Раздаду се заповести за сутрашњи полазак. Кад Крцалија леже спавати и рече сам себи: „Ако Бог да, ево ћу се кроз два дана састати са Саром Михаилом, да се више никад не растајем од ње". Слутња му некака шапташе: јест, ти ћеш се састати с њом да се више никад с њом не растанеш; и тако сниваше она сладки сан: надање.

XXII.

Већ прође и пети дан од како је Крцалија побегао из тамнице, благо је било ископано и силно је злато сасуто у серашћерову ризницу.

Онај рањени јањичар премину а осталима се не знаде ни трага ни гласа. Хаџи-Ахмет и атаман Нечај одоше по околним крајевима да науче народ како је султан опет њихов господар. Мехмед оста у Јашу са својим јадом и невољом, с нераздвојеним другом живота свога, са својим малим унуком и с ћерком померене памети. Засинула је зрака надања да ће Сара Михаила оздравити, плакала је и миловала сина својега, али то све брзо прође и сад она опет оста онако као што је била онда кад Крцалија још не беше бачен у тамницу у Јашу; надања тог неста тако брзо као што мућа на небу промине. Зулма се сневесели, малиша једнако збораше: „Та ја за Бога ништа зло не учиних, па се ето мама опет срди на ме". Мехмед дозва лекаре са свију страна, просу благо међу њих из пуних руку е да би му спасли једину утеху његова живота. Турски дервиши се мољаху на његову заповест у џамијама пророку из Мека да би оздравила Хришћанка Сара Михаила. Серашћер зачује како је дошао некакав смеран калуђер из Бесарапске и како борави у манастиру у Јашу. Мехмеду су приповедали како хришћанско духовништво, и хришћански народ поштује и милује тога калуђера као свеца. Луди чисто Турчин за један час очинском љубављу згаси мржњу, којом мржаше веру, и дозва у свој двор хришћанскога калуђера. Отац Павао, који и јест био тај калуђер, дође на мах, јер су га звали да живот спасава, а хришћански ће духовник без душе полетети у мухамедову џамију и јеврејску синагогу и у незнабожачку пагоду само

ако је за то да се утеши и спасе човечији живот. Он се утаји од серашћера да је дошао да се моли код њега, код Турчина, за живот крцалијин. Сара Михаила није тога калуђера за живота видела и опет је нађ пажљиво мотрила па повика: „Таки он беше!“ За тим приступи ближе: „Али није таки!“ Оде опет натраг, клече и узе се Богу молити. Зулми се учини да јој је познат калуђер, али се не могаше никако сетити кад га је видела и где. Син Саре Михаиле скочи с јастука: „То је бабо!“, погледа уњ па се потом сакрије иза Зулме и повиче: „А, није он!“ Отац Павао је био онаког истог раста као и Крцалија, али му је коса била бела као снег, чело му је било натуштено борама, кожа на лицу сасушена; а сјајност му се у очима не могаше сагледати, јер их смерно к земљи обараше. Јасно певаше калуђер песме светима, читаше јасно молитве и оченаш, а Сара Михаила појаше с њим заједно светачке песме и певаше химне. Показиваше како разуме калуђера и јасно јављаше задовољство кад њега смотри. Ћаја Мехмед са своје стране пристајаше на то све, положи душу на вечито проклетство, с драге воље се предаде Иблису и прегоре и рај и хуније и цело седмо небо. Али шта не ће учинити отац за своје једино дете! Па што је још више, свечано је обећао калуђеру да ће опростити Крцалији и додао: „Па нека дође, нека се покори господарству падишахову, даћу му ја моје дете и његова сина и блага колико хоће!“ На серашћерову се реч могао човек по-

уздати; кад је он нешто један пут рекао, није после делима порицао.

Од Хаџи-Ахмета дођоше гласници, али им гласи несу радосни; покрет је отео мах на ново; поглавице су надвладале и у неколико је бојева побијена верна војска падишахова. Серашћер заповеди својој војсци да се скупи код Јаша, био је наумио да јаким једним ударцем сатре и угуши покрет и да потамани бунтовнике. Тај час кренуше се видински паша и некрасидски атаман на Јаш; дођоше нови гласови: како су се бунтовници дигли од арџишког градића и како се крећу с јаком војском на Јаш. Мехмед заповеди Абдали да с изврсном стражом серашћеровом изађе на коњма пред ту војску, али да се не бије но да домами непријатеља онако у реду до пред сами град: „Ту ће они сви изгинути“ вељаше он, јер у исти мах дозна да је пред том војском Крцалија па мишљаше сам у у себи: „Ако га заробим, опростићу му, све ћу учинити што сам обећао калуђеру“. У тај мах улезе унутра отац Павао, па кад спази атамана зазебе га на срцу и обрне лице од њега. Кад Нечај спази калуђера, обори очи к земљи, јер га би стид што се он Хришћанин с Турцима договара како ће своју хришћанску браћу таманити. Калуђер приступи Мехмеду: „Серашћере, у божијој је руци како ће се рат свршити, нека Бог оног благослови, који уме опростити, који не ће на зло окренути победу“.

Серашћер се не расрди:

— Ја несам почињао, они су, они ће за не-

срећу одговарати пред Богом; а ја што сам обрекао, оно ћу учинити.

Па се окрене као за знак да њему више не треба за то говорити.

Калуђер се уклони. Атаману се учини тај глас познат, али га није чуо добро, јер га нешто сетним учини то што ће се скорим борити са својим једноверцима; ма опет као да шћаше растерати ову тугу глађаше се по бради и мишљаше:

— Та они су савезници старих наших крвника.

Па по том изађе на поље да каже својим Козацима како ће бити рата тако хитно као кад нежан отац потрчи да пусти децу да се каке лепе игре наиграју.

Турски светац, петак, прође на миру само што паде јака киша. У суботу рано сунце посла са свога сјајнога лица милионе зрака да поздрави земљу. Небеско плаветнило бејаше светло и провидно; тек се тамо амо повлачаху бели облачићи тако лагани и нејаки да не знадијаху ни сами куда ће! Часом одлажаху даље, часом стајаху и обртаху се натраг, ће дуваше ни најмањи ветрић те да би им могао шапнути на ухо куда би сад? На земљи је тишина, лишће с дрвета, цвеће, трава и вода, све се то блиста али не миче. Сунце веома припече; тице и животиња стадоше се завлачити по чести, по корову и по шуми, изгледаше да је то дан у који се чека нешто свечано. Сара Михаила данас опет миловаше свога сина, мољаше се Богу као што је имала у обичају, па онда се дуго разговараше с оцем Павлом о вери. Те прилике у жене померене памети, учинише се Зулми као некако срећно знамење па оде те јави серашћеру. Он се насмехну мало па оде весео у стан.

На јашком пољу према југу на запад гледајући, стајаху с десна топови запорошких коњаника. Јуначки се држаху, јуначки гледаху да би човек чисто рекао то су Козаци још од Баторије и Жигмуида а Нечај баш као да беше Конашевић и кнез Розински, с лева стајаху спахије из Анадола с оне стране Боспора, и арнаутска стража, која служи коме хоћеш и Хришћанима и Турцима само нека им се плати. Бију се храбро и јуначки, па макар и међу собом, они за тим не хају много. У среди су пешци, јањичарске чете, ту су ти опет неки адраповци с коца с конопца, ама опет најјача сила у све турске војске. Иза њих су топови и њима заповеда Кулуглија. Мехмед је на сву прилику узео на око баш јаку силу непријатељску, он пројахује кроз редове и гледи у поље. Из почетка не беше ништа за гледање али на скоро указа се неколико коњаника. То су били абдалини гласници. Приступише и стадоше пред серашћером.

— Ето непријатеља!

— Има ли га доста на броју?

— Само су коњаници. Нашу су стражу потукли, само један умаче па приповеда да је пред њима Крцалија; а Јордаћ иде за њим али из далека.

Серашћер повиче:

— Ко ми ухвати жива Крцалију, ево му сто кеса дуката и два добра ата из мог ара; а ко

га убије — не изрече но помисли: „онога да Бог да убило проклетство с неба, да Бог да се раја не достајао!“ За тим се обрати гласницима: „Дете како боље умете потрчите, нека се поврати овамо Абдала.“ Заповеди спахијама и јањичарима да се узмичу те да тако Абдалу заклоне, јер се и он узмицаше; он сам с Арнаутима пристајаше за њима. Тек што се војска кренула, а потрчаше абдалини коњаници са свим безреда, Арнаути иза њихових леђа повадише сабље па се продераше дивљачно и што их грло доноси. Мехмед опази како му одлећу с коња његови коњаници и одмах позна непријатељског вођа. Пред големом гомилом на помамном неком коњицу захваташе Крцалија с врха гомиле спахије коњанике, поскакиваше и десно и лево, размахиваше сабљом на све стране, па осецаше руке и главе а око рамена му се вијаше бугар-кабаница као нека застава. То је заповест и мртво знамење хришћанским војницима, које им вели: „Ево мене, за мном!“ Спахије се већ поломише, растркаше и растурише, а Арнаути полетеше на прве редове јањичарске. Крцалија бијаше бој непрестанце а бијући викаше: „У варош! Брзо у варош!“ Серашћер погледи у малену његову гомилицу и у покор који се учини од његових па помисли: „Пропао је онако бесан!“ Половину је блага давао, а може бити да је давао и све не би ли га само жива у руке дохватио. Он опали из топова а Арнаути невични врло такој ватри мало стадоше а у тај мах ударише на њих запорошки курењи.

Крцалија познаде на мах човека, који га је

надбио на Скуланима — познаде и њега и његова коња: „Сад ћемо се огледати!“ Скупи своју чету и удари на Запорошце. Напред јежђаху оба вођа и удараше се први, а обе војске позастадоше мало као да ће од поштовања да гледе ту њихову борбу. Коњи се пропињаху, сабље звечаху и из леве руке атаманове узе лопити крв, а сабља му паде на земљу. Алат као да си га врелом водом полио скочи на страну, Крцалија се маче за њим, а атаман још брже левом руком трже пиштољ иза паса, запе па ожеже. Крцалија клону са седла и паде на земљу а баш у тај мах Запорошци поломише арнаутске редове и потиаше их преко поља.

Мехмед је видео кад се мегдан почео, полети као мува, али доће пошто је већ Крцалија био на земљи. Крцалија дигне главу и позна серашћера: „Мехмеде, Јордаћ је у манастиру, са мном чини што ти је воља.“

Серашћер сјаше с коња, подигне га руком, погледа рану, али је не спази. Заповеди неколицини јањичара да га носе у двор, па сам пође покрај највећег својега блага.

Више није имао никаква посла на бојишту, победа над Арнаутима била је готова. Душу му обдада страх и падање нити му дадоше да се победи радује као човек војник, као вођ поносите војске која је победила, а као што би и прилика било да се увек радује.

Рањеног Крцалију положише у двору у собу серашћерову на један јастук. Отац Навао шћаше сам собом да види рану и раскопча кафтан. Око врата нађе златан ланац, на прсима

извезену мараму, коју доби Крцалија од девојке Селиме, испод мараме бејаше лик свете Богородице. Крцалија лежаше обезбеђен, очи му беху затворене. Калуђер нађе рану на прсима, мало повише срца, из ње теције крв, Крцалија тргне очи, позна оца Павла: „Оче!“, погледа у серашћера, који стајаше узаћ: „Мехмеде, опрости! — Сара Михаила! — Ех да ми је једном видети.“ А Мехмед у првом оном осећању ништа не мислећи позове шћерцу и њезина сина. Калуђер није чуо тога, он би радо својим животом искупио крцалијин, и та га мисао заношаше.

Зулма уведе Сару Михаилу, али истом она уђе, а одмах повиче: „Он је! Он је!“ Крцалија зборише полако: „Опраштај! Саро Махаило!“ Она му се хити око врата: — „Крцалија, хеј мој љубавниче, како те волим, неси ти крив!“ Она пољуби њега а он њу: „Прав сам душо моја, хеј јаде мој! Како те љубим!“

Отац га Павао куњијаше: „Буди миран!“, али крцалијин синчић викаше: „Оче, мамо“, и око њих се умиљаваше. Крцалија зачује његов глас: „Чедо моје — љубо моја — оче — Мехмеде — остајте с Богом! опростите, ја умирем — Боже!“ И на тој речи издахне.

Сара га Михаила притисне уза се: „Не ћеш ти умрети љубазни мој, са мном ћеш ти срећан бити!“

Зулма је узмакне с јастука:

— Мртав је!

Сара Михаила се измакне из руку зулминих, погледи у Мехмеда: „Оче, оче мој зар си и ти ту?“ Па онда опет притисне своје уснице на

уснице мужевље: „Не ћеш ти умрети, не ћеш ти умрети!“ Али уснице крцалијине одговорише на ватрене њезине пољупце само леденим самртним задахом. Она склопи руке, као да ће се Богу молити, уздахне горко и чемерно и у том јој уздаху излети душица на небо, а тело јој припадне на колена покрај самртних остатака њезина мужа.

Мехмед је шћаше подигнути, али га мали Крцалија ухвати за хаљину:

— Не дирај у њих, њих су се двоје помирили.

Отац Павао савијаше руке:

— Ја изгубих мојега сина!

Зулма роњаше сузе а и старом Аћиму прође лице нека сета. Мехмед спази како му је смрт једино чедо уграбила, узме у наруче унука, па га стисне на прси:

— Ти ми једини заоста!

А суза за сузом котрљаше се из поноситог ока његова.

Кад зачуше вику ступе у собу Хаци-Ахмет, Нечај и Абдала. Серашћер не вељаше ни једне речи, само што пружи руку атаману на мртво тело а рука му дрхташе. Атаман погледа у тело, побледи, поцрвени па се и сам задрхће.

— Осветио сам се! На његовим је прсима свети лик Богородице почајовске; он уби мојега пријатеља Тетеру, па му узе тај лик.

Отац Павао ступи предаћ као да се из неког сна пробудио, па тешко дирнут раздрљи сам хаљину на прсима:

— Нечају, ја сам убио Тетеру, ја сам кнез

Илванџија. Крџалија је мој син, ти уби права здрава, па сад убиј и крива!“

Атаман га погледа дивљачно, па онда покаже мртво тело левом руком.

— Ето ти казни за твоје покоре!

И изађе на поље.

Калуђер падне на колена и викне умереним али болним гласом:

— Велики Боже нека се наврши воља твоја! Накажи ме грешника, а прими ове две душе, које су за добро рођене, а које сам ја својим злочинством турио на зао пут, прими их у своју вечиту милост! Господе свега створа, саслушај ме!

С растуженим срцем гледаше Мехмед на ово и као да ће да извади тешке ране своје стисне нежно на прси унука. Стари га Ахмет тешаше говорећи му: „Тако је за њу у књизи судбеници пресуђено да овако несрећно прође. Велики је Бог!“

Прочито 25/XII 1922

За Јордаћа Сила је уда
та хајдук Белкова жен
Чучук Стана. и имала
са њиме троје деце.

Јордаћ је запалио с
Сарут и одлетео је у вазд
Када су Турци год. 1821 о
колели на граници Молд
вије.

Чучук Стана умрла
као удовица Јордаћева
Атини 1849 г. —

— Јорјаћ — Јордаћ —

Михајл Чајковски

Потурчени Пољак кој је
био приличан писац, и
чији радови су код нас
око 1870 г. били доста
превођени, и радо чита-
ни, Чајковски, као тур-
ски официр, учествао је у
походу Султанове војске
противу побуњених Ср-
това у Босни, и своје дожив-
љаје и утиске описаје
у делу „Босна",

Истиче М. Чајков-
ски спомиње у Роману
„Опсада Севастопоља" књи-
га прва стр 97 као садик